

Володимир В'ятрович

Історія з грифом "СЕКРЕТНО"

Таємниці українського минулого
з архівів КГБ

Чому зраджували і чи зраджували? Чому ставали героями і чи справді ставали ними? Радянський Союз розпався чи був зруйнований? Відповіді на ці запитання десятиліттями ховали під грифами «Секретно».

Сьогодні історик Володимир В'ятрович, який на посаді директора архіву Служби безпеки України розсекретив архіви радянської спецслужби від ЧК до КГБ, розповідає про минуле України 1918—1991 років.

Книга написана у формі нарисів про різні аспекти роботи таємних органів і табірної системи СРСР — ГУЛАГу, про боротьбу українського визвольного руху на сході і заході країни, про унікальні долі священиків, котрі кинули виклик системі. Історик оприлюднює раніше не доступні справи, заведені «органами» на митців «Розстріляного відродження» та дисидентів; розкриває причини Чорнобильської катастрофи і розповідає про останні відчайдушні спроби чекістів врятувати Союз.

Читач ознайомиться з методами глобальних інформаційних воєн ХХ століття з участю спецслужб провідних держав, побачить механізми депортацій та нутрощі в'язничної системи, знайде внутрішні причини розпаду «тюрми народів». І, можливо, зможе для себе відповісти на запитання, поставлені вище...

Володимир В'ятрович

Історія з грифом
«СЕКРЕТНО»

Нові публікації Історії з грифом «Секретно» —
щотижня на сайті ТСН

www.tsn.ua

ТСН.ua

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Володимир В'ятрович

**Історія з грифом
«Секретно»**

Львів — Київ
2011

УДК 94 (477)"1918/1991"
ББК ТЗ(4Ук)6

В 995

В'ятрович В.М. Історія з грифом «Секретно». — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 328 с., іл.

Чому зраджували і чи зраджували? Чому ставали героями і чи справді ставали ними? Радянський Союз розпався чи був зруйнований? Відповіді на ці запитання десятиліттями ховали під грифами «Секретно».

Сьогодні історик Володимир В'ятрович, який на посаді директора архіву Служби безпеки України провів розсекречення раніше таємних архівів радянської спецслужби від ЧК до КГБ, розповідає про минуле України 1918—1991 років.

Книга написана у формі нарисів про різні аспекти роботи таємних органів і табірної системи СРСР— ГУЛАГу, про боротьбу українського визвольного руху на сході і заході країни, про унікальні долі священиків, котрі кинули виклик системі. Історик оприлюднює раніше не доступні справи, заведені «органами» на митців «Розстріляного відродження» та дисидентів; розкриває причини Чорнобильської катастрофи і розповідає про останні відчайдушні спроби чекістів врятувати Союз.

Читач ознайомиться з методами глобальних інформаційних воєн ХХ століття з участю спецслужб провідних держав, побачить механізми депортацій та нутроці в'язничної системи, знайде внутрішні причини розпаду «тюрми народів». І, можливо, зможе для себе відповісти на запитання, поставлені вище...

© В'ятрович В., 2011
© Сало О., дизайн, 2011
© Центр досліджень
визвольного руху, 2011

ISBN 978-966-8461-54-5

Вступ.....	7
Які таємниці зберігають архіви КГБ.....	9
Григорій Чупринка: бунтар і поет.....	17
Пастка для отамана	25
Юрко Тютюнник у ролі Юрка Тютюнника.....	32
Голодомор. Стирання пам'яті	42
Лесь Курбас у сталінському театрі абсурду	50
«...являясь отцом руководителя националистической организации», або Трагедія отця Андрія Бандери	58
Чистильник, або розжалуваний герой	65
Пам'ятник ворогу, або як КГБ писав історію УПА	73
Дмитро Вітовський, син Дмитра	82
Бочка для Мотрі, або Історія однієї зради.....	91
Повстанський Гаврош Мандик Хасман	98
Різдвяний бій УПА. Бірча, 7 січня 1946 року	105
Радянська демократія: вибори 1946 року	114
Колишні вороги. Грубешівська операція 1946 року	121
Архімандрит Климентій, обвинувачений за віру	129
Рейд у Прибалтику.....	138
Людмила Фоя — агент «Апрельская», повстанець «Перелесник».....	146
Бандерівець Ющенко	157
Слідство ведуть... м'ясники	172
ГУЛАГ. Кінець імперії терору	180

Самвидав під прицілом КГБ.....	194
Операція «Блок». Дія перша	204
Заблокована країна. 1972—1973 роки	213
Острів свободи за колючим дротом	226
Кухня антисемітизму від КГБ.....	239
КГБ проти правди про Голодомор	256
Чорнобиль: курс на катастрофу.....	266
«Что это означает?», або боротьба СРСР із радіацією	272
Post-Чорнобиль: спершу інформація, а радіація потім	280
Останні дні імперії. 1991-й очима КГБ.....	286
У пошуках могили героя	298
Звіт архіву США. Як Тінь Гітлера трансформувалася в тінь КГБ.....	313

Дискусії про те, чи може інформація про події минулого бути таємною, в Україні продовжуються тривалий час. Особливо гострими вони стали після затримання співробітниками Служби безпеки України історика Руслана Забілого у вересні 2010 року. Дослідника, який працював із документами 1940—1950-х років, намагалися звинуватити у «підготовці до розголошення державної таємниці». Своє слово в обговоренні сказали професійні історики з України і закордону та ширші кола громадськості. Протестні акції, заяви і звернення врешті змусили висловити позицію і владу. Спочатку вустами керівників своєї адміністрації, а відтак і сам президент Віктор Янукович заявив: «Я проти того, щоб закривали історію і щоб політики робили на цьому спекуляції». Обнадійливу для українських істориків заяву зіпсували наступні обіцянки президента «розсекретити» вже давно розсекречені документи про Голодомор. Тож яким насправді буде ставлення нової влади до відкриття правди про наше минуле і чи не закінчиться воно черговий раз порожніми обіцянками, покаже час.

Проте вже сьогодні можна зробити певні висновки з так званої справи істориків. Перший оптимістичний — громадянське суспільство в Україні здатне організовуватися і відстоювати власні інтереси, незважаючи на часом брутальний тиск влади. Другий висновок песимістичний — українці ще надто мало уявляють, що містять архіви колишнього КГБ, яку інформацію там можна віднайти і наскільки вона є важливою для розуміння нашої історії. Крім того, їм практично невідомий досвід роботи з аналогічними архівами в сусідніх нам країнах Східної Європи. Тому й досі з'являються гарячі дискусії про можливі потрясіння після відкриття архівної інформації, а дехто навіть лякає суцільними вендетами, що можуть перерости у громадянську війну.

Тож аби пролити світло на те, які саме історичні документи зберігаються в архівах української спецслужби, розповісти на їхній основі історії людей, що піднялися на боротьбу проти

тоталітарного режиму й потрапили під жорна репресій, показати, як нищилося і переписувалося минуле пропонуємо до вашої уваги збірку статей під назвою «Історія з грифом “Секретно”». Жоден із матеріалів, про які йтиметься, не містить інформації, що може вважатися державною таємницею, адже поширення правди про минулі події не може завдати шкоди національним інтересам України. Нанесені на них грифи «Секретно» і «Совершенно секретно» не відповідають визначеним українським законодавством грифам «Таємно» і «Цілком таємно», а тому є лише нагадуванням про епоху, коли від нас намагалися приховати історію, а не підставою для продовження цієї ганебної практики.

Книга, яку ви тримаєте в руках, містить тексти, що впродовж кількох місяців щотижнево з'являлися у спеціальній авторській колонці на сайті www.tsn.ua. Її поява — це результат співпраці автора з керівником інтернет-департаменту ТСН.ua Вадимом Осадчим та редактором рубрики «Погляди» Орестом Сохаром. Отож їм належить найбільша подяка за пропозицію вести колонку і приємну співпрацю у підготовці та публікації матеріалів.

Київ, серпень 2011 року.

Які таємниці зберігають архіви КГБ

Першу статтю присвячено не конкретній особі чи події, а загальному оглядові історичних документів, що містяться у сховищі української спецслужби. Сподіваюся, вдасться сформулювати об'єктивне бачення цих матеріалів і позбавити багатьох зацікавлених від невиправданих очікувань щодо них. Відразу скажу: ті, хто переконаний, що цей архів є великим зібранням компромату на «всіх і вся», будуть розчаровані. Хто ж справді шукатимуть правди про наше минуле, зможуть зробити безліч відкриттів.

Для початку познайомимося з установою, про яку йдеться. Офіційна назва архіву — Галузевий державний архів Служби безпеки України, адреса: Київ, вул. Золоторітська, 7. Назва, як бачимо, не особливо вдала — з неї виходить, що тут містяться матеріали, які створені СБУ та стосуються саме її діяльності. Натомість маємо справу з документами карально-репресивних органів радянського періоду ЧК, ГПУ, НКВД, МГБ, КГБ. У країнах, які активно проводили політику подолання тоталітарного минулого, такі матеріали вже давно виділено в окремі архіви чи передано в інститути національної пам'яті. Україна ж у цьому відношенні досі складає компанію таким «передовим» демократичним державам, як Росія, Білорусія, Казахстан.

Специфікою України у цьому випадку залишається, на жаль, притаманна і в багатьох інших сферах недовер-

Будівля Галузевого державного архіву СБУ. Київ, вул. Золоторітська, 7.

Картоотека відділу архіву НКВД СРСР, 1939 р.

шеність певних починань. Ще у вересні 1991 року розпочато передання документів архіву в обласні державні архіви. Протягом кількох років передано понад 1,5 мільйона справ, але згодом ця робота з незрозумілих причин зупинилася. Не увінчалися успіхом і спроби створення окремого архіву, здійснені в 2008—2010 роках: Верховною Радою не було прийнято потрібного для цього закону, Кабінет Міністрів не спромігся на необхідну постанову. Тож основний масив документів залишився у віданні теперішньої спецслужби, і, як показують останні події, перетворився на заручника політичної ситуації в країні.

Надзвичайна важливість матеріалів архіву зумовлюється вже їх походженням. Особливістю тоталітарних режимів є прагнення їхніх функціонерів контролювати всі сфери життя людини, а для цього їм потрібно було знати про неї все. Ці завдання покладалися на карально-репресивні органи. Результатом стала величезна кількість зібраних свідчень, спостережень, таємних повідомлень, компрометуючої інформації про осіб,

котрі стали об'єктом зацікавлень спецслужб режиму, та про діяльність опозиційних організацій. З іншого боку, органи залишили після себе не меншу кількість приписів, розпоряджень, вказівок, які мали забезпечити їхню роботу та життєздатність самого режиму. Всі ці дані зосереджувалися у спеціальних архівосховищах, доступ до яких особливо ретельно обмежувався. Архіви карально-репресивної системи були серцевиною функціонування тоталітарного механізму.

Тому на сьогодні найцінніші матеріали про методи роботи радянського режиму знаходимо не в збірках документів комуністичної партії, що керувала державою, а саме в архівах комуністичних органів безпеки. Якщо документи партії містять часто прикрашену, ідеологічно витриману інформацію, то в документах ЧК-ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ вона подається з граничною відвертістю та навіть цинічністю. Стражі режиму не дозволяли собі «запудрювати мізки», оскільки від чіткого бачення ситуації залежала можливість швидко і ефективно корелювати її.

Читальний зал архіву НКВД СРСР, 1939 р.

Хронологічно матеріали ГДА СБУ охоплюють період від 1918 року (часу створення сумнозвісного ЧК) до останніх днів існування Радянського Союзу у 1991 році. Крізь призму цих документів можна оглянути «зсередини» весь радянський період історії України, дати відповіді на сотні запитань про минуле, які досі гаряче дискутуються в суспільстві. Тож не дивно, що в часи СРСР доступ до цих документів був практично неможливим. Дивує, що за радянськими грифами цю інформацію намагаються приховати сучасні чиновники, які, напевно, забули, що є керівниками незалежної української держави, а не УРСР.

Весь масив історичних документів архіву СБУ (а це понад 800 тисяч справ, окремі справи містять по кілька десятків томів) згрупований за фондами, що об'єднують матеріали за видами і темами. Найбільшим є масив кримінальних справ — сотні тисяч свідчень про жертв

Архівне сховище СБУ, 2008 р.

масових політичних репресій 1920—1950-х років, наступного витка терору проти інакодумців у 1960—1980-х. Перелік прізвищ діячів української історії, щодо яких наявні кримінальні справи, зайняв би кілька сторінок, тому назву лише найвідоміших із різних періодів — Юрій Тютюнник, Сергій Єфремов, Микола Куліш, Василь Кук, Катерина Зарицька, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл. Ці документи чи не найкраще показують масовість антирадянського опору в країні і те, що режим протягом усього часу існування СРСР тримався на насильстві супроти своїх громадян.

*Інформаційно-довідковий зал Відкритого електронного архіву СБУ,
2008 р.*

Наслідком боротьби проти режиму стала також величезна кількість конфіскованих документів організацій та окремих осіб, починаючи від матеріалів повстанських загонів Центральної і Південної України 1920-х років і закінчуючи документами Народного руху України кінця 1980-х — початку 1990-х. Серед цих конфіскацій — унікальна колекція документів ОУН та УПА, про яку йтиметься в окремій статті.

Безпосередньо про роботу органів безпеки СРСР розповідають тисячі нормативно-розпорядчих документів, інформаційно-аналітичні записки, створені для вищих органів влади, в яких містяться узагальнені відомості щодо державно-політичного, соціально-економічного, культурного й духовного життя України, громадсько-політичної діяльності закордонних українців, статистичні зведення про результати роботи карально-репресивної системи. Серед цієї групи матеріалів є агентурні справи, де знаходимо відомості про співпрацю певних осіб з органами безпеки СРСР. Втім таких документів дуже небагато — лише кілька відсотків від загальної кількості.

Небагато залишилося й іншого роду справ — оперативно-розшукових, або справ-формулярів із зібраною КГБ інформацією про особу чи групу осіб, що викликали зацікавлення спецслужб. Саме тут можна віднайти матеріали підслуховування, зовнішнього спостереження, доноси, матеріали перлюстрації листування. Тобто документи, які ілюструють грубе втручання спецслужб у приватне чи творче життя, фізичне і духовне ламання людей.

Серед оперативно-розшукових — справи на ключових осіб культурної та політичної історії України минулого століття: Михайла Грушевського, Миколу Бажана, Андрія Малишка, Володимира Сосюру, Павла Тичину, Максима Рильського, Юрія Яновського, Остапа Вишню, Олександра Довженка, Дмитра Клячківського, Романа Шухевича, Василя Кука, групова справа на провід ОУН в Україні «Берлога» та багато інших. Ще донедавна ніхто, крім співробітників архіву, і не знав про існування цих документів: щойно в 2009 році опубліковано справу-формуляр на Миколу Хвильового, розпочато підготовку до друку справи Олександра Довженка.

Як бачимо, в архіві збереглася велика кількість унікальних документів, без яких неможливе цілісне розуміння історії України ХХ століття. Проте архів був не лише місцем, де їх ховали від стороннього ока, але й місцем, де їх знищували. Великі чистки для приховування слідів злочинів відбулися у 1944, 1953, 1954 роках. Одна з останніх і наймасштабніших пройшла влітку 1990 року. Тоді найбільше нищили документи 1960—1980-х, в яких могла бути компрометуюча інформація про тодішніх співробітників. Саме тоді було знищено багатотомну оперативно-розшукову справу «Блок» про боротьбу з дисидентами в Україні. Від неї залишилися лише складені на основі її матеріалів доповідні КГБ на ім'я Щербицького.

Багато з документів, про які йшлося вище, вже доступні для всіх охочих у вигляді книжкових публікацій або електронних копій. Їх використовують у своїх роботах історики, жур-

*Путівник по матеріалах архіву СБУ.
Видання ГДА СБУ та Харківської правозахисної групи, 2009 р.*

налісти, письменники. У 2009 році Галузевий державний архів СБУ спільно з Харківською правозахисною групою підготував і видав унікальний путівник по архіву.

Отже, маємо вже цілий ряд незворотних змін, які свідчать: знову заховати історію під грифами не вдасться. Запорукою цьому буде наша наполегливість у відстоюванні права на доступ до інформації та невгамовне бажання дізнатися правду.

Григорій Чупринка: бунтар і поет

*«Я прийду до тебе, доле,
На страшне криваве поле,
На останній смертний бій».*

Г. Чупринка. «Перемога», 1911 рік.

Він називав себе козаком. Бунт був його стихією. І час, в який він жив, дозволив сповна насолодитися нею. Він повставав проти царської та більшовицької влади, проти літературних традицій та світських норм. Революціонер і поет у всіх виявах свого надзвичайно строкатого життя, Чупринка врешті загинув від рук чекістів, які прийшли упокорити нашу землю.

Григорій Чупринка відомий сьогодні насамперед знавцям і шанувальникам української літератури. Після тривалого забуття його ім'я поступово посіло належне місце у пантеоні українських поетів першої третини минулого століття.

Натомість повернення в нашу історію повною мірою не відбулося. Ще донедавна сам факт участі Чупринки у повстанському русі 1919—1921 років ставився під сумнів, висувалася версія про його смерть у 1919 році. Проте коли знайомишся з фактами біографії, важко позбутися відчуття, що поезія була для нього лише засобом вгамування власної бунтарської сутності. Григорій цілковито посвячувався їй у час, коли неможливими були інші вияви протесту. І беручись за перо, перетворював вірші на особливу форму бунту.

Але той же вічно невгамовний характер не дозволив йому стати і «професійним революціонером» та посісти важливе місце серед діячів національної революції 1917—1918 років. Про цю особливість вдачі юнака ще з гімназійних років згадували однокласники. Один із них, Микола Галаган, у 1903 році намагався залучити Чупринку до підпільної діяльності в рамках Революційної української партії, але безрезультатно: Григорій

Григорій Чупринка, повстанець та поет. Останнє прижиттєве фото.

«вічно мав конфлікти з поліцією, робив усякі “вибрики”, а до систематичної революційної роботи не був здібний».

Попри «нездібність» через два роки Чупринка стає активним діячем революції 1905 року та організатором селянських протестів на рідній Чернігівщині. Тоді ж його вперше заарештовано. Перебування в Лук'янівській в'язниці у Києві, контакти з іншими політичними в'язнями потроху перетворювали бунтаря на революціонера. Але проявити себе не було жодних можливостей: після 1907 року протестні рухи в Російській імперії цілковито придушено.

Натомість на українському поетичному небосхилі з'являється молодий, амбітний і навіть скандальний поет Григорій Чупринка. «Вірний своїй вдачі, — писав про його життя у Києві 1907—1914 років Володимир Дорошенко, — що не терпіла утертих шляхів та не зносила громадської дисципліни, жив він правдивим бурлакою. Мешкав в якихось “сумесних” квартирах, де займав один із кутів. Водив компанію здебільшого з “бувшими людьми” по різних чайних та глухих куточках на Деміївці або на Подолі. Мав там серед злодіїв та проституток знайомих і приятелів, що любили його і називали нашим поетом. Відкидаючи з огидою облудний і фарисейський світ “приличних людей” за його неправду і низькопоклонство, почував себе Чупринка добре лише “на дні”». Саме в цей період богемного життя і з'являються його найвідоміші поетичні збірки.

Події 1917 року знову дали шанс проявитися бунтарству: захоплений революційною стихією, Григорій, який завжди

вважав себе козаком, вступає до лав Першого українського козацького полку ім. Богдана Хмельницького. При цьому відмовляється від можливості працювати в полковій канцелярії, а виявляє бажання служити на передовій.

«Разом із полком вирушив на фронт, — читаємо у Володимира Дорошенка, — держався дуже добре, був пильний до своїх обов'язків і мав великий вплив на козаків, які його любили і поважали. Давніших, передвоєнних “бешкетів”, немов не було». Та армійські порядки і дисципліна виявилися надто важкими для богемного поета та невгамовного козака. Тож незабаром він попросив свого товариша Миколу Галагана, ад'ютанта командира полку, відпустити його «на волю».

Проте вже дуже швидко Чупринці знову довелося повоювати. Цього разу не як солдату регулярної армії, а як отаману повстанського загону. «В липні 1919 року, — пише Дорошенко, — на доручення Повстанського комітету у Києві організовує Чупринка повстання на Чернігівщині з метою дезорганізації більшовицького запілля. Ім'я поета між селянством було таке популярне, що йому не треба було організовувати ніяких відозв. Чули люди, що “Григорій Оврамович отаманом став”, і самі йшли до нього».

Повстання закінчилося поразкою. Газета «Київський комуніст» гордо звітувала про «ліквідацію банди Чупринки». Сам Григорій опинився під арештом у Київському губернському ЧК. Публікація зі згадкою імені відомого поета привернула увагу цілого ряду письменників, які написали клопотаннями до голови Всеукраїнського ЧК Мартина Лаціса. Їх підтримав тодішній нарком освіти радянської України Олександр Шумський, попросивши звернути увагу «на величезні заслуги Чупринки як поета».

Ці клопотання врятували Григорію життя. Його не розстріляли, а відправили до Кожухівського концентраційного табору під Москвою. «Я був вивезений у Москву, — розповідатиме він згодом на допиті в ЧК, — і сидів у концтаборі один рік». Як йому вдалося повернутися до Києва, невідомо. Натомість

у тому ж протоколі знаходимо інформацію про ще одне засудження Григорія Чупринки: «Вдруге засуджений у січні 1921-го за антирадянську агітацію, сидів три тижні і засуджений був до висилки в Москву — не виїхав через відсутність коштів».

Імовірність розстрілу, а згодом ув'язнення в таборі не змінили відверто антирадянської поведінки Чупринки. Більше того, незабаром він знову поринає у підпільну боротьбу.

1921 рік став переломним для української історії. Саме він мав вирішити (та, зрештою, й вирішив), чи вдасться українцям відродити свою державність. Попри те, що ще наприкінці попереднього року збройні сили Української Народної Республіки змушені були залишити рідні землі, більшовики на окупованих теренах почувалися дуже невпевнено. Адже тут продовжували боротьбу отаманські загони, особливо в районі Холодного Яру, а настрої населення загалом перетворювали окуповану країну на бочку з порохом, готову щомиті вибухнути. Станом на весну 1921 року цілком імовірним було повалення більшовицької влади через повстання в Україні і долучення до них збройних сил УНР, інтернованих у Польщі. Власне, до такого сценарію готувалися як українці, так і більшовики.

В еміграції створено Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при Головній команді військ УНР на чолі з Юрієм Тютюнником. Його завданням була підготовка рейду армії на окуповані більшовиками території і координація дій місцевих загонів, які піднімуть повстання.

Незалежно від цього, 18 березня 1921 року в Києві група громадсько-політичних діячів на чолі з Іваном Чепілком створює Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВУЦПК, або, як його називали чекісти, ЦУПКОМ). За короткий час учасники комітету налагодили зв'язок з іншими підпільними групами (зокрема з Військовою організацією січових стрільців, згодом перейменованою на Українську військову організацію) та повстанськими загонами (зокрема під керівництвом відомих отаманів Юліана Мордалевича та Федора Артеменка — «Орлика»).

У час розбудови підпільної мережі до неї приєднується Григорій Чупринка. Він отримав завдання представляти комітет на військовому з'їзді отаманів Холодного Яру і домовитися про координацію дій. Паралельно з цим інший представник комітету Федір Наконечний налагодив зв'язок із керівниками УНР, які перебували в Польщі. Як не парадоксально, але саме цей, здавалося б, логічний і необхідний крок, спрямований на консолідацію сил, згодом відіграє фатальну роль для повстанців. Вони визнали верховенство ППШ Юрія Тютюнника та керівництва УНР на чолі з Симоном Петлюрою й очікували від них вказівок щодо початку повстання.

Тим часом закордонне керівництво залежало від рішень польського уряду, на допомогу якого розраховувало. Поляки, у свою чергу, після підписання в березні 1921 року Ризького мирного договору з більшовиками не поспішали з виконанням зобов'язань, взятих перед своїми колишніми союзниками — українцями. Тож повстанці в Україні отримували з-за кордону вказівки за підписом Петлюри та Тютюнника про необхідність підготовки до загального зриву, в яких зокрема наголошувалося: «Жодного неорганізованого вибуху. Чекайте наказу!» Очікування було тривалим і вилилося в те, що відкладено загальний виступ, запланований на травень — червень.

Тим часом більшовики не чекали, а завдали удару на випередження. Завдяки своїм інформаторам вони володіли даними як про події за кордоном, так і про ситуацію в українському повстанському комітеті і підпорядкованих йому структурах.

«Контрреволюційна підпільна робота перерахованих організацій та осіб, — читаємо у звіті чекістів, — не виходила з поля зору Київської губернської ЧК через майстерне введення внутрішніх інформаторів». Побоювання, що діяльність підпільного комітету, яка набирала обертів, вийде поза межі їхнього контролю, зокрема через «імовірний перехід ЦУПКОМу в Холодний Яр», спровокувало швидку реакцію чекістів.

Операція розпочалася 18 червня 1921 року таємним затриманням керівників повстанського комітету. Місце зниклих посилали інші підпільники, але їм не вдалося відірватися від «опіки» чспецслужби, тому арешти тривали. 23 червня серед інших затримано Григорія Чупринку. Через тиждень після цього керівництво київського ЧК прозвітувало про завершення розгрому повстанського комітету й ув'язнення всіх його членів.

Розпочалися допити, протоколи яких знаходимо в 17-томній справі № 225596. Як звинувачені у ній проходять 132 особи, в тому числі поет і революціонер Григорій Чупринка. Протокол його допиту датований 9 серпня 1921 року.

Вражає обсяг документа: всього чотири аркуші, заповнені недбалим почерком слідчого. Перший — анкета заарештованого, з якої, між іншим, дізнаємося, що «Чупринка Григорій Аврамович безпартійний, за походженням козак, соціальним становищем — літератор, притягався до відповідальності київським ЧК». З інших сторінок стає відомо, що Чупринка на пропозицію свого знайомого Бендрика Капитона вступив у підпільну організацію, яка ставила собі за мету повалення радянської влади і відновлення Української Народної Республіки. Цього зізнання чекістам було цілком достатньо для засудження Григорія, тому детальнішої інформації про участь у підпіллі протокол не містить.

У підсумковому звинуваченні читаємо: «Чупринку Григорія Аврамовича, 42-х років, винного в тому, що вступив в організацію Всеукрцентрповстанком, що погодився представляти Всеукрцентрповстанком на військово-політичному з'їзді в Холодному Яру, як ворога республіки засудити до найвищої міри покарання — розстріляти».

28 серпня 1921 року відбулося засідання колегії Київського губернського ЧК, де заслухали справу «зі звинувачення членів і учасників Всеукраїнського центрального повстанського комітету». У пункті 21 протоколу засідання вказується, що «звинувачення, пред'явлені громадянину Чупринці Григорію Аврамовичу,

вважати доведеними і засудити його до найвищої міри покарання — розстрілу». Документів про дату виконання вироку Григорія та ще 45 засуджених до смертної кари справа не містить.

Так закінчилося життя поета, революціонера та вічного бунтаря Григорія Чупринки. Але не закінчилася його легенда. Мине понад двадцять років, і чекісти знову змушені будуть воювати з «Чупринкою». Такий псевдонім обере для себе Роман Шухевич, Головний командир УПА, який боротиметься до своєї героїчної смерті у 42 роки.

Р. С. У 1996 році Григорій Чупринка реабілітований рішенням Київської обласної прокуратури. Документ містить промовистий напис: «Довідка про реабілітацію Чупринки Г. А. нікому не надсилалася за відсутністю зацікавлених осіб».

Розгром Всеукраїнського повстанського комітету (ЦУПКОМУ) улітку 1921 року не став вирішальним у придушенні антирадянського руху в Україні. Це прекрасно розуміли чекісти, які продовжували активну роботу з виявлення та ліквідації окремих повстанських загонів і підпільних організацій. Це також усвідомлювало і керівництво УНР в еміграції, готуючи рейд української армії на контрольовану більшовиками територію, щоб об'єднати військо з місцевими повстанськими силами.

Проте підготовка явно затягнулася — перенесене з травня на період жнив повстання знову відклали. Врешті відчайдушний рейд загонів Української повстанської армії (саме тоді ця назва вперше прозвучала в українській історії) на чолі з генерал-хорунжим Юрієм Тютюнником відбувся аж наприкінці листопада 1921 року. Тоді, коли вже годі було сподіватися на підтримку розбитих чекістами повстанських загонів, а погодні умови не сприяли розгортанню діяльності повстанців.

Тому Другий зимовий похід армії УНР став завершальним, але не переможним акордом боротьби за незалежність України, розпочатої кілька років тому, у 1917 році. Його учасники, зокрема 359 із них, розстріляних більшовиками під Базаром, поповнили пантеон загиблих за свободу, а сам рейд став героїчною та трагічною сторінкою нашої історії.

І наприкінці 1921 року серед учасників подій, і тепер серед істориків обговорювалися й обговорюються причини поразки. Одна з них — незгода і суперництво між керівниками українського руху Симоном Петлюрою та Юрієм Тютюнником. Люди, яким судилося стати на чолі визвольного руху, були надто різними, і, на жаль, не намагалися доповнювати один одного. Першому бракувало рішучості — він надто узялежнював початок повстання від рішення своїх союзників поляків і фактично не скористався готовністю отаманських

Отаман Юрій Тютюнник, 1919 р.

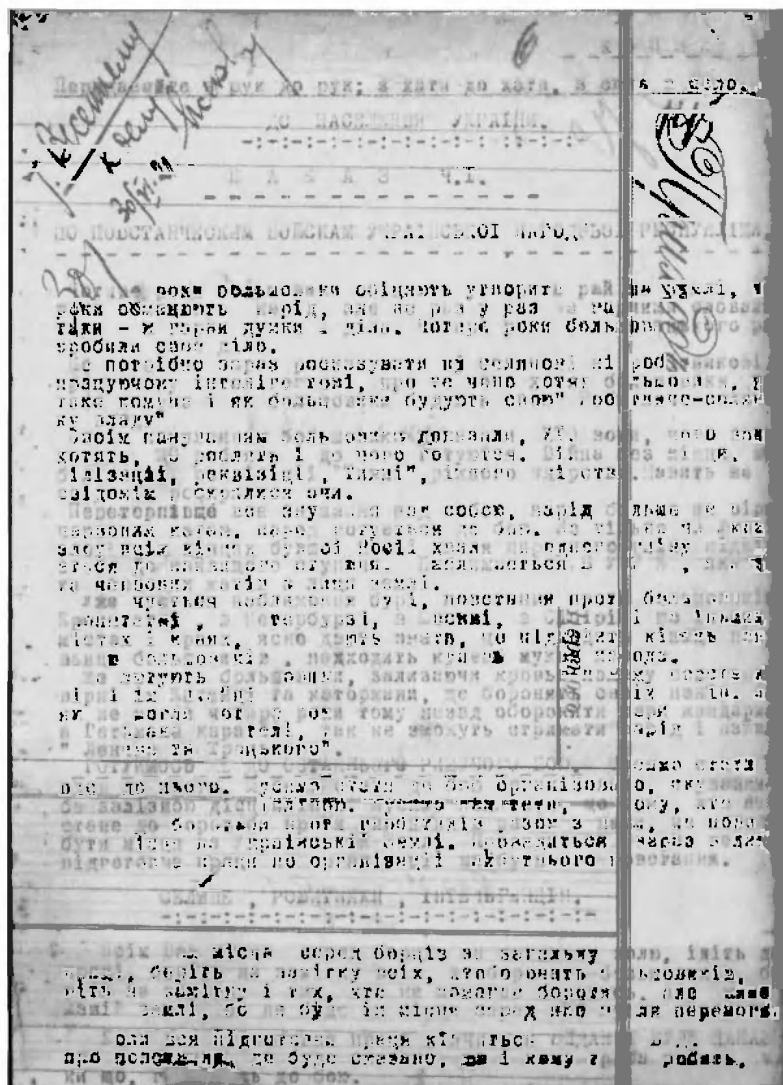
загонів на теренах України. Другий, навпаки, був схильний до непродуманих, часом авантюрних кроків.

Юрко Тютюнник, який нещадно критикував Петлюру за повільну підготовку операції, врешті розпочав її, не підготувавшись. Воякам бракувало не лише зброї та набоїв, а навіть взуття і верхнього одягу. В умовах наближення зими найбільш раціональним було б відкласти рейд, але це означало поступитися в гарячій суперечці, що було невластивим для Тютюнника. Попри вкрай несприятливі обставини, він був упевнений у власній перемозі, яка мала зробити саме його «українським Бонапартом». Завзяття, впевненість у собі, віра

у нього інших завжди допомагали Юркові долати непереборні перешкоди. Так було раніше, так мало би бути й надалі.

Щаслива зірка Тютюнника не раз рятувала його, здавалося б, у цілком безвихідних ситуаціях. Він вижив у м'ясорубці Першої світової, незважаючи на два поранення, у тому числі важке в голову. У 1917 році стає активним учасником революції та творцем української армії, згодом — одним із керівників Вільного козацтва, в лавах якого на початку 1918 року розгорнув діяльну антибільшовицьку боротьбу.

З приходом до влади гетьмана Скоропадського Тютюнник продовжує воювати проти нього та його німецьких союзників. За це отамана заарештували і засудили до смертної кари, яка, проте, не була виконана — Юрко переагітував своїх охоронців, які приєдналися до антигетьманського повстання, очоленого

Наказ Головного отамана військ УНР Симона Петлюри та Начальника штабу Юрія Тютюнника повстанським військам про стримування стихійних виступів і підготовку загальнонаціонального повстання, 1921 р.

Доповідь до К. К. 45.

По пункту 3 Вашого листа слобудав.

Тютюнник нам секретно арештован. Знає
у нас от зном знаєм арештоване когун раб
тукое. Небудимо зом дурство в Кіровограді
серпе и ким будим ходим супер зо
от арештова. Востанок старансь их на
сел... Гітлерко посьовило в староме
знає что Тютюнник нарядиме арешта
на Україні. Нами план в Кіровограді
Тютюнника маном постанем немо
жувати по в Р. Гітлерко, через когун
и посредством когун промовлять
в містох все Українськом імператору
дкати. Это самое сама будим "Гітлерко"
тютюнко, через когун перетворити на Украї
рід видати Українськом арешта. Это
в когун разлітати імператору, немо
ходимо Гітлерко когун арешта и когун
менше огромих важкоств оставлене
нам в когун и рід друти пер ваткан
дути из даном постанем. На Україні
сїтєе проводим, будиме рідом на
когун даном.

В этом направлении вам надлежит
проводить свои работы. Необходимо
внимательно обратиться на Украинскую
Комитет на когун...

Повідомлення ГПУ про таємне затримання Юрія Тютюнника, 1923 р.

Директорією. У спогадах сучасників він неодноразово постає як блискучий оратор, здатний опанувати натовп.

На початку 1919 року Юрко Тютюнник на чолі повстанського відділу об'єднується із загонами Матвія Григор'єва і йде на боці Червоної армії проти військ Антанти, Денікіна та... Директорії. Під час боїв потрапляє в полон, знову смертний вирок і знову щасливий порятунок, якому знову він завдячував своєму красномовству.

Через кілька місяців загін Тютюнника об'єднується з військами УНР, і Юрко продовжує війну з більшовиками. Залишається живим, незважаючи на страшний урожай смерті, яка тифом скосила тисячі вояків української армії у другій половині 1919 року.

З кінця цього року до травня наступного Юрко Тютюнник на чолі Київської дивізії бере участь у Першому зимовому поході. Під час боїв він у лавах кавалерії, на передньому краю атаки, вів за собою на смерть, яка, проте, не чіпала його самого. Ось як згадували про нього учасники операції: «Твоє життя, повне великої моральної сили єство в найбільшій мірі одушевило історичний похід армії УНР в запілля ворога, коли ім'я отамана Юрка Тютюнника стало синонімом непереможного лицарського духу, коли воно промовлялося ворогами зі страхом і пошаною, а в серцях народу будило надії на визволення, на остаточну перемогу».

Удача не мала відвернутися від нього і в листопаді 1921 року. Частково вона й не підвела — попри загальну катастрофу операції, загибель багатьох її учасників, Тютюннику вдалося вилізти живим із пастки.

Напевно, саме ці посмішки Фортуни посилювали впевненість Юрка у власній невразливості і штовхали на авантюрні кроки. Тому й не дуже вагався, коли влітку 1923 року на нього вийшли представники підпільної Вищої військової ради і запропонували повернутися в Україну для продовження повстанської боротьби. Повідомлення про діяльність організації, учасники

якої чекають, що їх очолить легендарний отаман, затьмарило очі Тютюннику. Крім того, давалося взнаки нудне еміграційне життя серед чвар та суперечок.

17 червня отаман переходить кордон на територію УРСР і у прикордонному селі Вихватнівці потрапляє до рук чекістів. Саме вони виходили на Юрка як «представники українського підпілля» і повністю контролювали операцію.

Лише в останній момент перед арештом інтуїція змусила Тютюнника засумніватися у доцільності свого вчинку. Перш ніж сісти у човен, який мав відвести його до радянської України, він відвів убік Петра Стахіва, «представника» Вищої військової ради, колись свого вірного товариша, а на той момент вже агента ГПУ. «Я, Петре, вас знаю і ви мене знаєте, — передає слова отамана чекістський документ, — один одного ми не будемо підводити. Чи ВВР не фікція?». Відповідь агента його переконала: «Цього, пане генерале, не може бути. Я їх усіх знаю, і люди, які зі мною, мені чудово відомі. Ви ж, знаючи мене, можете покласти на мене і на моїх справжніх козаків». Через кілька хвилин на іншому березі Дністра «справжні козаки» накинулися на Тютюнника, роззброїли і зв'язали його.

Захоплення легендарного повстанського отамана, керівника Партизансько-повстанського штабу генерал-хорунжого Юрія Тютюнника стало величезним успіхом для більшовиків і чудовим шансом продовжити боротьбу з діячами визвольного руху як в Україні, так і на еміграції. «Тютюнник нами секретно заарештований, — читаємо в документі ГПУ, — тут у нас про це знає обмежене коло співробітників. Необхідно це тримати в цілковитій таємниці, і якщо з'являтимуться чутки, що він заарештований, всіляко намагатися їх спростувати».

Головними завданнями операції з використанням пійманого отамана було приведення в СРСР інших діячів українського визвольного руху, а також компрометація тих, які продовжували роботу в еміграції, передусім Головного отамана Симона Петлюри. «Цей план, — читаємо у вказівках одному з учасників

операції, — затверджений товаришем Балицьким [тодішній керівник ГПУ УРСР. — Авт.] і погоджений із ЦК партії... Цій справі надається колосальне значення в ділянці ліквідації бойової еміграції і тиску на польський уряд».

Очевидно, Тютюнник не випадково був обраний чекістами. Вони уважно вивчали, знали його авантюрний характер та складні стосунки з Петлюрою. Бажання звести рахунки із колишнім керівником справді відіграло важливу роль у згоді Юрка взяти участь у більшовицькій грі.

Хоча в автобіографії, написаній для чекістів незабаром після затримання, він говорить про інші мотиви: «Коротке, хоч вимушене моє перебування на території Радянської України, поки що поверхневе ознайомлення з радянською пресою з національного питання, з практичними кроками, вживаними радянською владою для забезпечення вільного розвитку колишніх поневолених націй, а також особисте знайомство з деякими відомими представниками радянської влади докорінно похитнуло мої переконання в антиукраїнській природі радянської влади в Україні... Врахувавши всі обставини в даний момент і беручи до уваги всі наслідки на майбутнє, я вирішив віддати себе в розпорядження Українського Радянського Уряду».

Юрко Тютюнник у ролі Юрка Тютюнника

Влітку — восени 1923 року на Захід починають приходити листи за підписом Юрія Тютюнника, який повідомляв товаришів на еміграції про свою активну діяльність у рамках підпільної «Вищої військової ради».

Юрій Тютюнник у ролі отамана Тютюнника
у фільмі «ПКП», 1926 р.

В одному з таких листів, адресованих полковнику Дзіковському, читаємо: «Зараз працюю в Україні. Працювати можна. Працюю в організації Всеукраїнська військова рада, яка ставить собі за мету об'єднання всіх українських земель в єдину Українську державу. З моменту створення Союзу Радянських Республік, в який входить Укра-

їна, багато чого змінилося в практичній політиці і повернулося на нашу користь. Писати багато вважаю зайвим, із сказаного ви самі зрозумієте, що доцільність боротьби проти СРСР (в той же час проти України) в даний час відпала. ВВР пустила великі коріння в Україні, як у масах, так і в різних прошарках, а тому може багато що зробити. Не виключена можливість примирення з більшовиками».

Лист, очевидно, писався під диктовку чекістів, проте цілком можливо, що Тютюнник бодай частково вірив у те, що писав, адже на той момент вже практично не було можливостей про-

водити успішну збройну антирадянську боротьбу. З іншого боку, влада для утримання свого контролю над територією змушена була піти на серйозні поступки в економічній та національній політиці, які призвели до національного відродження в Україні.

Натомість не доводиться сумніватися в щирості його слів з іншого листа на еміграцію: «Тепер про Петлюрівщину. Тут треба діяти швидко, рішуче, твердо. Треба добити Петлюру морально». Схоже, для полоненого отамана не було гірших ворогів, ніж колишній соратник у боротьбі. Часом він ніби не помічав, як завдяки цьому засліпленню ставав інструментом чекістських провокацій.

З приводу листа Тютюнника до генерала Удовиченка, в якому він закликає свого товариша, котрий діяв на еміграції, «раз і назавжди порвати з Петлюрівщиною», чекісти писали: «З Удовиченком наша мета така — розсварити його з Петлюрою, зіпхнути Петлюру, і тоді перетягти його на наш бік». З іншого звіту дізнаємося, що лист від ВВР за підписом Тютюнника був переданий Удовиченку через зв'язок псевдопідпільників у польському посольстві в Харкові. Таким чином чекісти «вирішили створити деяку популярність Удовиченка в очах польського уряду, створюючи враження, що наша організація (ВВР) більше симпатизує йому, а не Петлюрі».

В узагальненому документі «Огляд оперативної розробки, проведеної органами ЧК-ГПУ у 1921—1923 роках. Вивід з-за кордону і захоплення ватажка закордонного націоналістичного центру генерала Тютюнника» чекісти із задоволенням підсумовували результати використання полоненого: «Листи Тютюнника за кордон внесли дезорганізацію в лави контрреволюції за кордоном і підірвали авторитет ватажків націоналістичних закордонних центрів... Під впливом цих листів припинили свою боротьбу проти радянської влади і повернулися з еміграції деякі відомі українські буржуазні націоналісти (Бондаренко, Очеретько, Добротворський та інші), а також склали свою зброю озброєні банди на території України, отамани яких дізналися про перехід Тютюнника на бік більшовиків».

Фото з кримінальної справи Юрія Тютюнника, 1929 р.

Проте в цілому більшовицькі інтриги і просування «підпільної організації ВВР» були, напевно, не надто успішними. Тому через кілька місяців радянська влада відкрила правду про перебування Юрка Тютюнника в її руках, намагаючись надати цьому відкриттю максимального пропагандистського ефекту. Сенсаційну новину про легендарного отамана, який перейшов на радянський бік, публікували газети, що спеціально поширювалися за кордоном у середовищі українських політичних та військових діячів.

1924 року в Харкові в офіційному державному видавництві друкується підписаний колишнім отаманом памфлет «З поляками проти України», головна мета якого — дискредитація української політичної еміграції.

Це була не перша книга Тютюнника — за рік перед полоненням він видав цікаві спогади «Революційна стихія» та «Зимовий похід 1919—1920 років», в яких описав свою завзя-

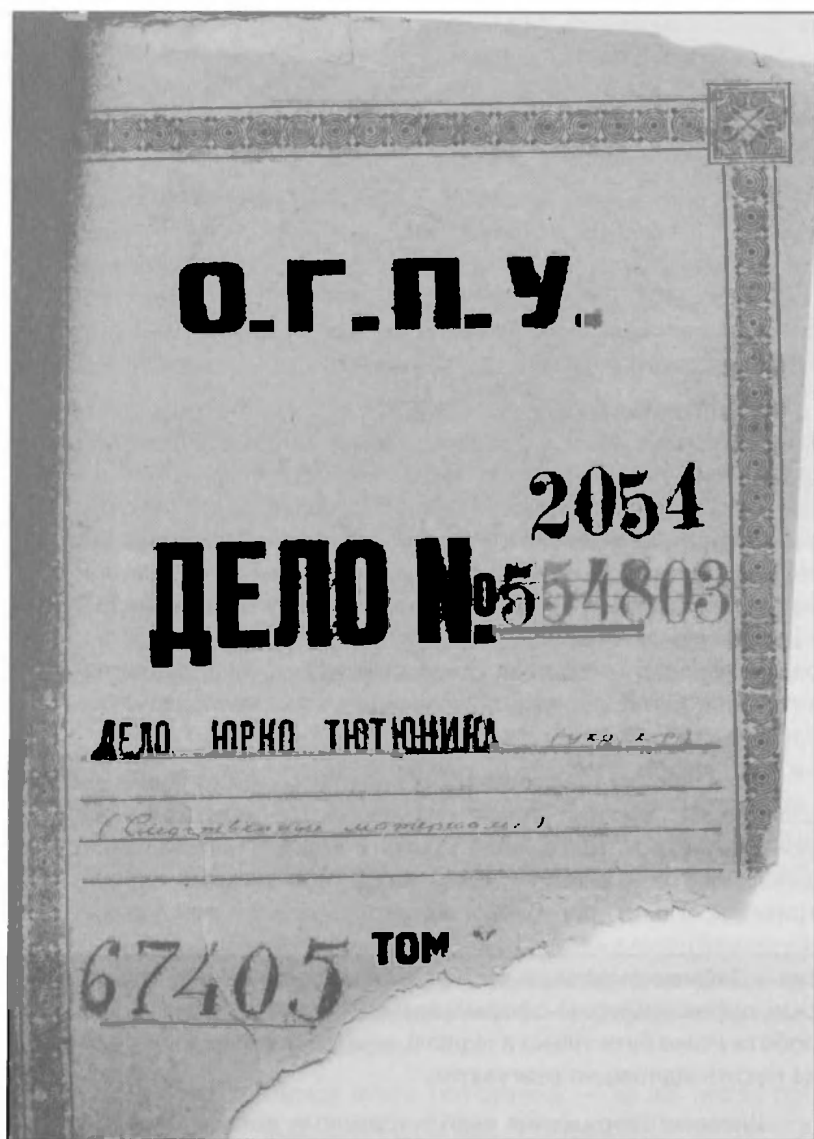
ту антибільшовицьку боротьбу. Літературну діяльність він продовжував і в наступні роки перебування в УРСР: під псевдонімом «Г. Юртик» з'являються кіносценарії. Зрештою, як свідчить заповнена ним у 1929 році анкета, він сам вважав себе літератором.

1926 року Юрко Тютюнник проявив ще одну грань свого творчого характеру, знявшись у кіно. У фільмі «ПКП» («Піلسудський купив Петлюру») він зіграв... отамана Юрка Тютюнника. Цей епізод чи не найкраще ілюструє, на який гротеск перетворилося життя колишнього повстанця, що змушений був відмовитися від свого минулого і стати карикатурою на самого себе.

Інший штрих до цієї ж картини абсурду — викладання тактики партизанської війни в Харківській школі Червоних старшин. Юрко Тютюнник, завзятий ворог комуністичної влади, розповідав про свої подвиги тим, проти кого вони були спрямовані, навчав воювати та перемагати тих, кого ще кілька років тому намагався знищити. На жаль, ні документи, ні мемуари не здатні відповісти на питання, що відчував у ці дні колишній «батько-отаман». Навряд чи це було щире захоплення собою, радше сарказм і жорстока самоіронія. «Даю лекції бандитизму», — так розказував він знайомим про свою викладацьку діяльність.

Можливо, за цим сарказмом приховувалися не лише душевні муки, але й терпляче очікування, що незабаром все може змінитися, треба лише зачекати слушної нагоди. Юрко далі вірив у свою щасливу долю, яка дасть змогу знову перехитрити ворогів. Ці припущення підтверджуються його словами: «Сучасний період я вважаю за період наростання національних сил... Займаючи позицію вичікування, наростаючі національні сили організаційно не оформлюються, бо всяка організаційна робота може бути тільки в підпіллі, а на існування підпілля влада мусить відповідно реагувати».

Цитовані твердження взяті з протоколу допиту Юрка Тютюнника від 12 лютого 1929 року. Заарештований цього дня,

Обкладинка кримінальної справи Юрія Тютюнника, 1929 р.

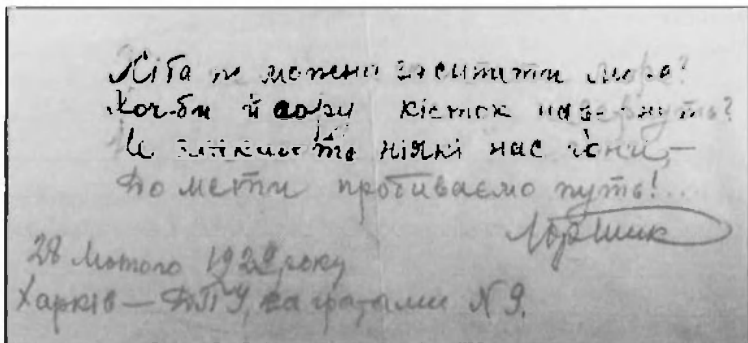
він, схоже, не збирався більше приховувати своїх антирадянських поглядів.

«Практична політика Радянської влади, — заявляв він під час слідства, — сприяє розвитку української національної культури [нагадаємо, ідеться про період “українізації”, згортання якої почалося якраз у 1929 році. — Авт.], але інтереси нації не обмежуються національним розвитком... Незалежна Українська держава може бути тільки буржуазною, бо радянська концепція усуває принцип незалежної держави. Керівна роль повинна належати селянству... Коротко формулюючи мою політичну платформу, повинен сказати:

- 1) пригноблена нація, визволяючись, перш за все мусить встановити національну диктатуру;
- 2) оскільки на Україні більшістю національною є селянство, йому як класу належить керівна роль у державі».

Радянське керівництво на чолі зі Сталіним у Кремлі дійшло до схожих висновків щодо українського селянства та його можливої ролі у відродженні України. Тому для того, аби остаточно зламати український національний опір, саме тоді, у 1929 році, більшовики розпочали справжню війну з селянами — спочатку через так зване розкуркулення, а згодом, у 1932—1933 роках, — через Голодомор.

Відверті антирадянські погляди Юрка Тютюнника стали однією з причин його арешту в лютому 1929 року. Іншою стало звинувачення, що він не розкрив перед чекістами підпільної мережі в Україні, яка створювалася ним ще до арешту в 1923 році. «У 1928 році, — повідомляє “Огляд оперативної розробки”, — до чекістів надходить інформація про те, що Тютюнник, мешкаючи в Україні, починає відновлювати зв’язок із своїми колишніми однодумцями і намагається відновити конрреволюційну діяльність». Скільки правди в цьому другому обвинуваченні, чи справді існувала ще якась підпільна мережа і чи підтримував Юрко з нею контакти, чи слідчі лише «шили» йому цю справу, зараз сказати важко. Матеріали кримінальної справи не дають чіткої

*Вірш Юрка Тютюнника, написаний у тюремній камері
у Харкові 28 лютого 1929 р.*

відповіді на ці питання. В обвинувальному висновку, зокрема, зазначається про ліквідацію Могилівським ГПУ однієї з груп, яка нібито належала до цієї мережі і готувала вибухи у Жмеринці.

Тютюннику також інкримінують зв'язки з колишніми товаришами в антирадянській боротьбі, зокрема Головком-Левицьким, який переховувався від радянської влади, а також тими, котрі перебували в концентраційних таборах. «У 1929 році, — читаємо у справі, — заарештовано сподвижника Тютюнника Янковського і отримано ряд даних про те, що в Україні переховуються не тільки окремі особи, а навіть групи, послані свого часу Тютюнником для повстанської роботи, наприклад, група полковника Гамзи і нині розшукувана ГПУ».

Юрко не заперечував контактів із колишніми соратниками, але стверджував, що навпаки, говорив із ними про неможливість збройного опору радянській владі в цей період. Щодо звинувачень у приховуванні контактів, гордо відповів: «Повідомлення ГПУ про будь-кого — це проти моєї моралі». Жодної додаткової інформації про підпілля слідчі, які проводили допити протягом кількох тижнів, більше не отримали. Чи це було приховування правди, чи Тютюнник і справді не мав чого сказати, бо не існувало якогось підпілля, з яким він був пов'язаний? Знову питання, на які принаймні зараз годі відповісти.

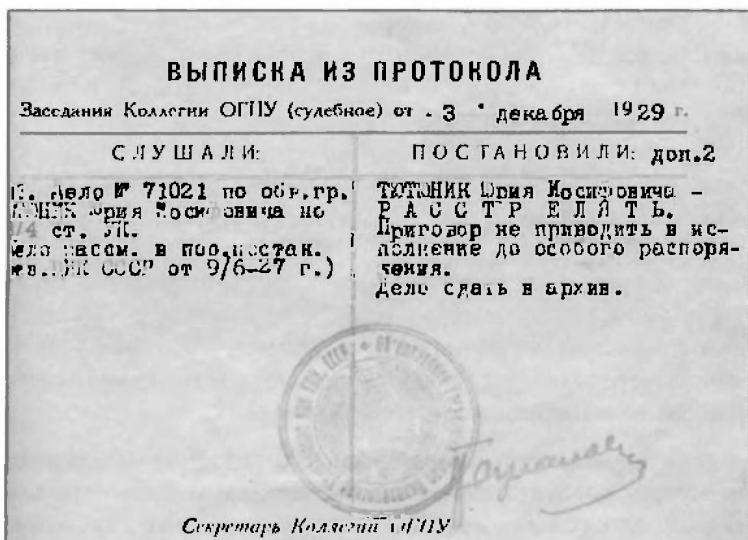
У березні 1929 року заарештованого переводять до Москви. Це дає підстави припустити, що чекісти намагалися використати Тютюнника у своїх нових кривавих іграх. Адже саме тоді готувалася масштабна операція проти діячів української культури та науки, яка стала відомою навесні наступного, 1930-го, року під час так званого процесу «Спілки визволення України». За цієї справою згодом пішли інші — «Українського національного комітету», «Української військової організації», суть яких зводилася до того, що чекістами «викривалася» якась антирадянська підпільна організація, за «участь» в якій потім заарештовували незручних для радянської влади осіб. Таким чином згорталася «українізація» і починалося знищення всього національного в Україні.

Можливо, колишньому отаману, котрий свого часу справді намагався розбудувати антирадянське підпілля, пропонувалася роль одного з викривачів цих «організацій». Його свідчення могли би стати ключовими доказами. Проте цього разу чекісти прорахувалися, і зламаний ними одного разу повстанець відмовився грати придуману для нього роль. Напевно, ролі в «ПКП» було для нього досить. В Тютюннику знову прокинувся гордий отаман, готовий до кінця боротися за свою мету. 28 лютого 1929 року, перебуваючи у в'язниці, він написав короткого, але промовистого вірша:

«Хіба ж можна засипати море?
Хоч би й гору кісток навернуть?
Не злякають ніякі нас гони, —
До мети пробиваємо путь!»

Отже, про співпрацю тепер не могло бути й мови. Зважаючи на це, колегія ОГПУ 3 грудня 1929 року винесла вирок про розстріл Юрія Тютюнника, третій за його життя. Протокол рішення містив цікаву приписку: «Вирок не виконувати до особливого розпорядження». Влада давала час отямитися.

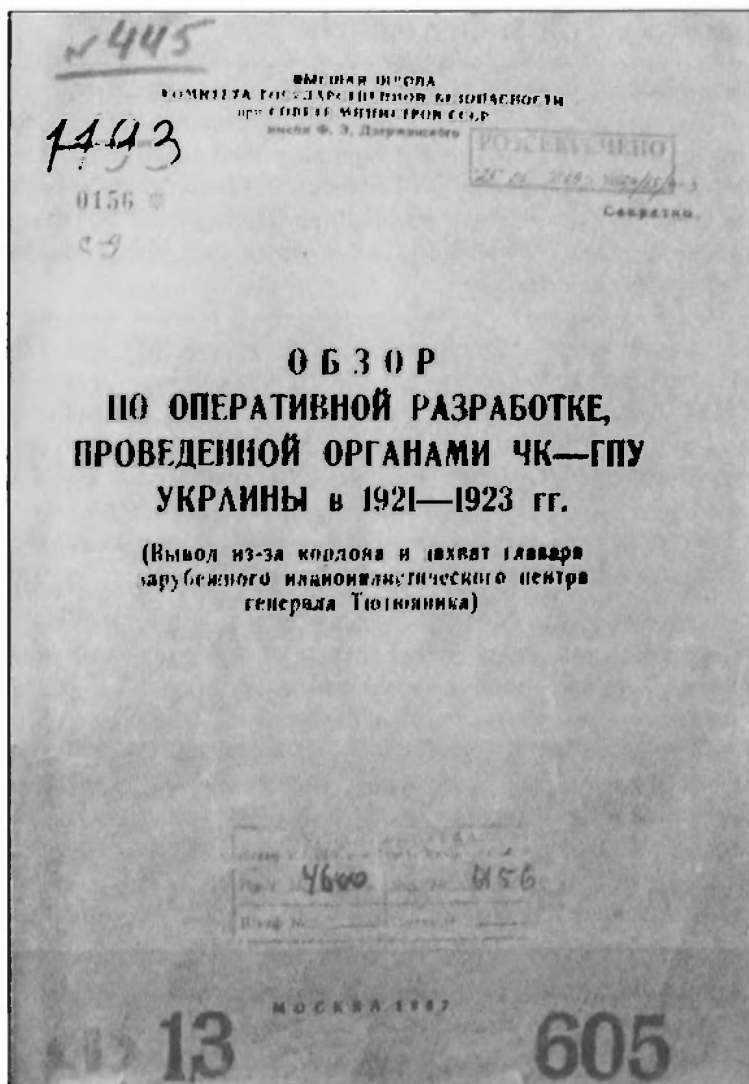
Розпорядження Юрко чекав у камері смертників десять місяців. Про що він думав тоді? Як очікував смерті? Можливо,

Виписка з протоколу колегії ОГПУ із вироком Юрію Тютюннику,
3 грудня 1929 р.

шкодував, що цього не сталося раніше, у 1923-му, і йому не довелося б перейти через роки приниження і самозаперечення? Можливо, проклинав свою щасливу зірку, яка дозволила вибратися живим у 1921-му і не дала полягти «батьком-отаманом» біля своїх побратимів-героїв під Базаром? На жаль, відповіді на ці питання не знайдемо в документах. Натомість маємо лише суху інформацію про те, що «вирок виконаний 20.10.1930».

Постріл чекіста того дня поставив крапку в житті дуже неоднозначної людини — повстанського отамана і викладача школи Червоних старшин, автора героїчних спогадів «Революційна стихія» і крикливого пасквіля «З поляками проти України», легенди визвольної боротьби 1917—1921 років та її карикатури у фільмі «ПКП», зломленого полоненого 1923-го та незламного в'язня 1929-го. Здається, що тоді не стало кількох людей, які мали би бути заклятими ворогами. Насправді у вічність відійшов Юрко Тютюнник.

Огляд оперативної розробки Юрія Тютюнника, виданий у 1967 р.
Вищою школою КГБ імені Ф. Дзержинського. Використовувався
як підручник для майбутніх чекістів.

Голодомор. Стирання пам'яті

Інформаційна блокада була важливим інструментом реалізації Голодомору як геноциду в Україні. Потрапляння за кордон інформації про масову голодну смерть людей могло не лише зіпсувати міжнародний імідж Радянського Союзу, котрий саме на початку 1930-х почав активно налагоджувати дипломатичні стосунки із державами Заходу, але й вилитися у спроби допомогти голодуючим.

Саме значний міжнародний розголос голоду 1921—1922 років дозволив надати постраждалим суттєву допомогу, що врятувало багатьох від голодної смерті. У 1932—1933 роках це не повинно було повторитися. Приречені Сталінін на смерть через голод мусили померти. Тож військова облога територій, яка мала за мету не дозволити вирватися із голодоморного гетто, ефективно доповнювалася стіною мовчання, за яку не повинно було проникнути жодне слово правди.

І все ж, у 1932 році з'явилися публікації британських журналістів Гарета Джонса з лондонської «Таймс» та Малкольма Маггериджа з «Гардіан», які на свій страх і ризик здійснили подорож українськими селами, щоб розповісти про жахливі сцени побаченого голоду. У відповідь Радянський Союз завдав серйозного інформаційного удару. Як ефективний інструмент використано відомого американського журналіста з газети «Нью-Йорк Таймс». Лауреат Пулітцерівської премії 1932 року Волтер Дюранті, котрий неодноразово бував у СРСР, і, як він сам зізнався в приватних розмовах, достеменно знав про страшний голод, публічно заперечив його і назвав вигадкою.

Сталінське «В СРСР голода нет!», озвучене вустами Дюранті, прозвучало переконливо для багатьох західних політиків. Тим паче, що вони хотіли повірити цим словам, аби якомога швидше налагодити «взаємовигідні економічні відносини» з державою, готовою за безцінь продавати відібране у селян зерно й у величезних кількостях закуповувати промислове обладнання.

Застереження всіх отьей следоватьтась!

СТРОГО СЕКРЕТНО.

ВСЕСОЮЗНАЯ КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ (большевиков).
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ.

В П116/16-рс.

16. IX. 1932 г.

Ч Л К Ц К М Ц К К Р К И (б).

Тов. *[Signature]*

Вписка из протокола № 116 заседания Политбюро ЦК.

16.- Инструкция по проведению закона об охране общественной собственности.

(ИЗ от 8. IX. 32 г., пр. № 116, п. 5).

Утвердить текст инструкции Верховуда СССР, прокурора Верховуда СССР и ОГПУ по проведению в жизнь закона об охране общественной собственности (см. приложение).

СЕКРЕТАРЬ

[Signature]

вф.

Виписка з інструкцією про затвердження сумнозвісного закону «про три колоски» із факсимільним підписом Й. Сталіна. 16 вересня 1932 р.

Голодомор на вулицях Харкова.
Фото з колекції кардинала Теодора Інніцера.

Голодомор на вулицях Харкова.
Фото з колекції кардинала Теодора Інніцира.

Одна з фотографій Миколи Боканя, яка стала підставою для звинувачень в антирадянській пропаганді.

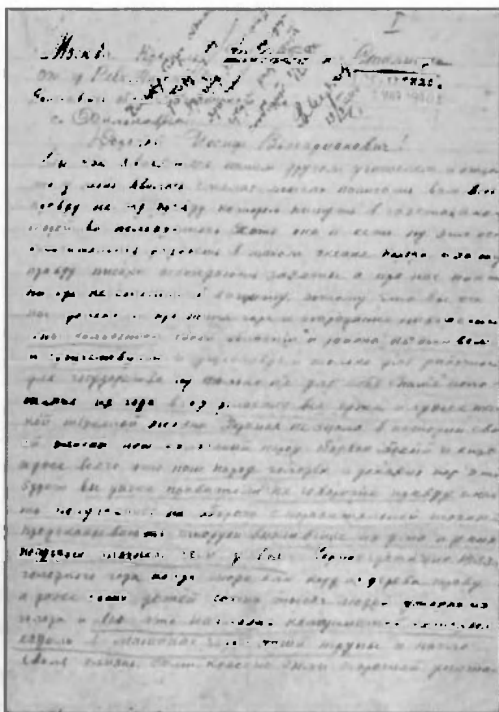
Радянські органи безпеки пильно стежили за німецьким, італійським та японським консулами, які цікавилися ситуацією в Україні і могли передати інформацію про голод за межі СРСР. Крім того, чекісти вміло проводили «злив» потрібних їм даних. У серпні 1933 року, в супроводі трьох інших французьких політиків, Україну відвідав колишній прем'єр Франції Едуард Еррію. Цей візит розглядався як важливий крок піар-кампанії, яка мала засвідчити ефективність форсованих сталінських реформ. Тому радянські послідовники графа Потьомкіна працювали не покладаючи рук.

Згідно з інформаційними повідомленнями Одеського обласного відділу ГПУ, французькі політики весь час перебували під пильним наглядом чекістів, які визначали їхній маршрут, влаштовували для них зустрічі зі «щасливими колгоспниками». Селяни розповідали про своє «сите життя»: їм видають на день 15 кг хліба, крім овочів та фруктів, вони мали право на сад, город, рогату худобу, одержуючи для неї корм, гарячу їжу для колгоспників керівництво привозить просто в поле. Для переконання, що жод-

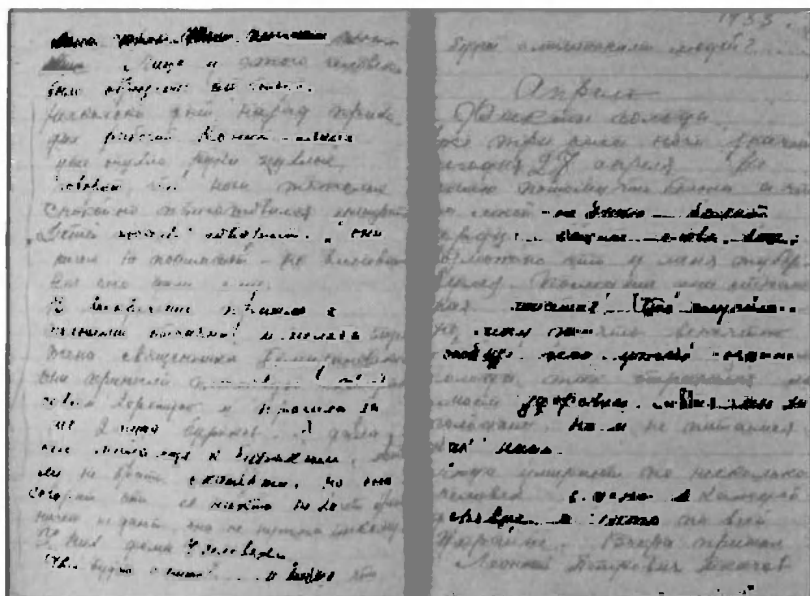

них труднощів із харчами немає, колгоспники демонстрували «переповнені зерном комори». А на завершення «щасливі українці» подарували французам українські вишивані сорочки та рушники, які, очевидно, мали символізувати, що колгоспники ситі не лише хлібом, але й багаті духовно, завдяки своїм національним традиціям. В результаті спецслужба у звітах задоволено констатувала, що пан Ерріо висловлював захоплення побаченим на урочистих прийомах і вносив відповідні нотатки до свого записника. Французькі журналісти відправили у свої редакції репортажі, під якими цілком могли підписатися й самі чекісти.

Жорстка інформаційна блокада довкола страшного голоду тривала й після його завершення. Тепер її головною метою стало приховати величезні масштаби злочину. Різке зменшення кількості населення у той час було помітне усім. Колгоспник Микола Рева у своєму листі до Йосифа Сталіна, яким він наївно хотів відкрити очі «вождю народів» на голод, розповідає, що в 1941 році до школи мали йти лише троє першокласників. Це зменшення не могла не відзначити статистика. Тому призначений на січень 1937 року перепис населення жорстко контролювався НКВД. Незважаючи на це, результати перепису не влаштовували комуністів: відображені втрати населення все

Лист колгоспника М. Рева до Й. Сталіна.

Сторінки щоденника учительки О. Радченко з описом Голодомору на Харківщині.

одно були надто великими. Тому дані спочатку засекретили, а згодом значну частину знищили. Потому ліквідували й виконавців перепису — їх звинуватили у змові і шкідницькій антирадянській діяльності.

У 1941 році в Києві знищено тисячі справ Наркомату охорони здоров'я з початку 1930-х років, які, очевидно, могли містити інформацію про голод. Не повинно було залишитися жодного документального матеріалу з інформацією про трагедію. В результаті сьогодні вцілили майже виключно секретні документи — радянська влада вважала свої грифи таємності надійною гарантією недоступності інформації, тому й не нищила їх.

Пам'ять про Голодомор мала бути стерта не тільки з офіційних паперів, але й із пам'яті свідків трагедії. Тому чекісти жорстоко переслідували усіх, хто намагався утримати цю пам'ять

чи, тим паче, передати її комусь. За згадуваний вище лист колгоспник Микола Рева отримав шість років ув'язнення. Його справа в архіві СБУ далеко не єдина — протягом 1930—1940-х років людей засуджували до кримінальної відповідальності за будь-яку згадку про Голодомор, усну чи письмову. У справах таких «наклепників» знаходимо «докази злочину»: листи, зокрема адресовані Сталіну, вірші чи щоденникові записи. Доказом антирадянської агітації стали виявлені у жителя Батурина Миколи Боканя фотографії, одна з яких, датована 3 квітня 1933 року, містить промовистий напис «300 днів без шматка хліба».

Одна з останніх подібних справ — з 1945 року. Колишню учительку Олександру Радченко заарештували через щоденник, який вона вела з 1926 року. «Мета моїх записів, — пояснювала вона на суді, — присвятити їх дітям. Я писала, що через 20 років діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм. На Україні в 1930—1933 роках український народ переживав страхіття». Але й через дванадцять років після Голодомору лише за саму згадку про нього Олександру Радченко засудили до 10 років позбавлення волі.

Чекісти були впевнені, що пам'ять про Голодомор, стерта з документів та спогадів свідків, зникла назавжди. І один із наймасштабніших злочинів в історії людства — геноцид проти українців — надійно захований. Проте тисячі українців, що пережили трагедію, опинилися поза межами досяжності радянської безпеки. Вони отримали можливість розказати світові правду, а тому стали небезпечними для комуністичного режиму.

Лесь Курбас у сталінському театрі абсурду

Створити неіснуючий світ, змусити глядачів повірити у нього, жити ним, перетворити власну фантазію в химерну захопливу реальність. Такими, на думку Леся Курбаса, були завдання режисера. Віддавши все своє життя театрові, пройшовши шлях від маловідомого актора до знаменитого режисера, він не очікував, що стане жертвою постановки іншого «геніального режисера» — Йосифа Сталіна.

Актор і режисер Лесь Курбас.

Вождь народів теж любив творити вигаданий світ із безмежно страхітливою фантазією, жертвами якої стали мільйони, змушені повірити або загинути. А часто і повірити, і загинути. У сталінському театрі абсурду нещасні актори блискуче грали свої ролі шпигунів, шкідників, диверсантів, терористів. Адже це була водночас і прем'єра, і лебедина пісня кожного — після падіння завіси на них очікувала смерть.

Один із найбільших сталінських спектаклів в Україні відбувся з 9 березня до 19 квітня 1930 року в Харківському оперному театрі. Сорок п'ять представників української науки та культури (серед них двоє академіків та п'ятнадцять професорів університетів) постали членами підпільної диверсійної «Спільки визволення України», що готувала повалення радянської влади. Успіх вистави спонукав до праці над новими, не менш творчими постановками. Однією з них стала справа

Української військової організації. Цього разу чекісти взяли за основу сюжету реальну організацію на Західній Україні, тож їм залишилося лише «викрити» ланки в УРСР.

Лесь Курбас жив і працював у той час у Харкові, тож не міг не чути про гучні процеси. Можливо, разом з іншими дивувався, як колишні професори, науковці, письменники визнавали себе шпигунами та диверсантами. Можливо, талант режисера дозволив йому побачити фальш в їхніх «зізнаннях». Проте талант не допоміг уникнути подібної долі, більше того, можливо, саме через через нього Курбас став мішенню.

Митці, академіки та поети не випадково опинялися на лаві підсудних — радянський режим згортав «українізацію». Змушений «українізовуватися» задля утримання в Україні влади, Кремль після придушення антирадянських повстань на початку 1920-х років тепер вбачав у ній неабияку загрозу.

«Українізація» спричинила небачене піднесення нашої культури: літератури, театру, кіно, малярства. Культурний спалах 1920-х став своєрідним реваншем українського національного руху, який, зазнавши поразки в політичній та військовій площині, почав активно перемагати режим у культурній. При цьому погляди окремих діячів набували й політичних рис. Одним із ключових гасел у тодішньому українському культурному дискурсі стало сформульоване українським письменником Миколою Хвильовим «Геть від Москви!».

Микола Куліш та Лесь Курбас.

Шарж на Леся Курбаса в журналі «Нове мистецтво», 1928 р.

Олександр Степанович, — читаємо у постанові про арешт, — викривається в тому, що був членом контрреволюційної Української військової організації».

Допити почалися лише через три тижні, тож Курбас міг тільки здогадуватися про причини затримання. Перший же протокол від 17 січня 1934 року містить детальну біографічну інформацію і категоричну заяву: «Винним себе не визнаю».

Для доведення провини не було проведено жодних слідчих дій: ані обшуків, ані допитів рідних, зокрема так ніколи й не допитано дружину. Чекісти вже мали необхідні їм зізнання людей, які працювали з Курбасом. із їхніх свідчень випливало, що театр «Березиль» був одним із пунктів підпільної УВО, сам Курбас входив до складу терористичної ланки, яка готувала за-

Лесь Курбас, безперечно, був однією із зірок українського відродження, тож не міг не привертнути уваги чекістів. Почалося все із жорстокої критики його творчості як невідповідної стандартам «пролетарського» мистецтва.

Звинувачений у схильності до українського націоналізму, Курбас наприкінці 1933 року залишив свій театр у Харкові та переїхав до Москви. Тут працював у державному єврейському театрі, що, між іншим, мало би продемонструвати безпідставність підозр. Проте цей крок не врятував режисера — 26 грудня 1933 року чекісти заарештували Курбаса в Москві. Висунуті звинувачення не мали нічого спільного з творчими «огріхами»: «Курбас

махи на радянських державних діячів, і під час однієї з прем'єр у театрі (найкраще підходило відкриття сезону) мали бути вбитими Балицький, Постишев та Косіор. Виглядає, що чи не справа Курбаса надихнула Квентіна Тарантіно на сценарій «Безславних виродків».

Попри те, що Курбас був шокований оформленими як викривальні свідчення нісенітницями, він стояв на своєму і не визнавав звинувачень. Отож, колегія ОГПУ (Объединённое государственное политическое управление — тодішня назва органів безпеки СРСР) 26 лютого 1934 року постановила: «Справу разом з особою звинувачуваного [саме так — справа понад усе, а людина — лише тимчасовий додаток до неї. — Авт.] скерувати в ГПУ УРСР».

Курбас повернувся до Харкова — міста своєї слави. Цього разу його чекали не овації, а допити. Через два тижні «роботи» чекісти отримали потрібний результат — написану тремтячою рукою режисера заяву.

«Цим заявляю, — писав Лесь Курбас, — про своє цілковите і остаточне роззброєння у відношенні до Радянської влади і признаюся в тому, що належав до контрреволюційної організації УВО». Завданням режисера, згідно із заявою, було «на театральному фронті спрямовувати хід культурно-творчого процесу в Україні на буржуазно-націоналістичні рейки».

Неповних дві сторінки тексту — надто мало для викриття, і допити тривали. 17 березня режисер детально розповідає про три лінії своєї роботи — «репертуарну, художньо-формальну та виховання кадрів у націоналістичному дусі». Можливо, ретельно вигадуючи факти антирадянської роботи в ідеологічній сфері, Курбас намагався відійти від раніше сформульованих звинувачень у тероризмі і полегшити свою долю.

Чекістам було замало зламати людину, вони прагнули знищити її морально і фізично, змусити заперечити все, що було суттю життя. 3 квітня 1934 року ув'язненого режисера відвідав заступник прокурора, щоби перевірити, чи не було пору-

До Колегії ДНУ України
в.у. Курбаса С.С.
Завла

Зни завбачте що сім зісковите і афарма
розробили у відношенні до Варшавської влади
і зрештою в тому, що наперед до Комму-
ністичної організації УВО.

Робота моя в організації розвинулася
як театр і мене за мене на театраль-
ному фронті зусилля звертали хіж культур-
но-марксов процесу на Україні на будув-
ати націоналістичні режими, виконання
наших кадрів в націоналістичному дусі
установлення зв'язків з думками театраль-
ними центрами думки націоналістичної
для розвинутих в них націоналістичних
кадрів.

З організації і був зведений згодом
кіль думки літературні «Веніме» - Хвост-
ова, Дювова, Курбас.

Менше на театральній дівочій
останньо року зводили до самотування
(в межах мови) політичних кадри
кіль Варшави і Колегії -- до зриву
по лінії режисури української театраль-

Генерал меншов роботи в театрі
"Будівник".

Завдяки їй є наслідок кляузіма
всїєї моєї доменгрієнської діяльності
з поміжкою радянських і комуністичних
політичних Коттежіїв, наслідок цієї
оцінки всіх епізодів.

Меню створювали впродовж Радянськ
вдому на чужині абсолютну щирість
моїх роздумів і цієї завдяки та
знаючи з нею давніше дізнаю
ради меню знову не тільки дружи
але й виконати запозичку мною
кегелю вуглецю працюю на Курбас
соціалістичній Гамі-Роботах.

Александр Курбас

Листо 10 березня 1934 р.

Заступник
опр. ур. ст.

«Покаянна» заява Леся Курбаса, 10 березня 1934 р.

В'язничне фото Лесь Курбаса.

шень у слідстві. Архівна справа зберегла протокол цих відвідин, чудовий зразок владного блюзнірства.

«Питання: Чи є у Вас якісь скарги на дії ГПУ? Можливо, до Вас тут погано ставилися, змушували зізнаватися.

Відповідь: Абсолютно ніяких. Ставлення до мене у всіх випадках було наскрізь коректним і виключно ввічливим».

У подальшій розмові прокурор, схоже, очікував від підсудного захоплення його долею і справедливістю радянської влади:

«Питання: Як Ви розцінюєте Ваш арешт, і які він, по вашому, мав наслідки?

Відповідь: Мій арешт особиста катастрофа, і для мене суспільна. Я визнаю, що тепер у суспільному сенсі щонайменше інвалід. Але як політичний і творчий суб'єкт почуваю себе поздоровілим, причому спосіб лікування підказує мені порівняння: почуваю себе як істерик після дуже вдалого лікування доктора Фрейда».

Безглузді, зазомбовані відповіді швидше наштовхують на порівняння з пацієнтами іншого доктора — Павлова.

9 квітня 1934 року судова трійка колегії ГПУ засудила зламаного фізично і психічно режисера до 5 років таборів — досить м'який як на ті часи вирок. Тож Лесь Курбас мав шанси ще вийти на волю і повернутися до життя.

Та великий акторський талант не допоміг йому переконати чекістів у своїй щирості. На волю режисер ніколи не вийшов — таборове поневіряння закінчилося в страшний для української культури день — 3 листопада 1937 року. Тоді до двадцятої річниці Жовтневої революції у Соловецькому таборі особливого призначення за вироками позасудових органів розстріляні Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Яловий...

В один день було страчено понад сто представників української інтелігенції: відродження 1920-х стало «Розстріляним відродженням».

«... являясь отцом руководителя националистической организации», або Трагедія отця Андрія Бандери

Історики жартують, що якби у греко-католицькій церкві існував celibат, як у римо-католиків, українського національного відродження початку минулого століття могло б і не бути. У кожному жарті є доля жарту.

Отець Андрій, хоч рано овдовів, зумів виховати сімох дітей, дати їм добру освіту, зробити справжніми патріотами: трое доньок і чотири сини були членами національно-культурних і виховних організацій («Просвіти», «Лугу», «Пласту»), а згодом

Отець Андрій Бандера та його дружина Мирослава Глодзінська.

стали діячами націоналістичного підпілля. Усі дорого заплатили за свою активність: Оксана, Володимира, Марта — відбули багато років сталінських таборів, Богдан — імовірно, загинув як член похідної групи на півдні України, Василь та Олександр — замордовані в нацистському концтаборі Освенцім, Степан — убитий кілером КГБ.

Не обійшла жорстока доля і їхнього батька, отця Андрія Бандеру. Активний учасник становлення Західноукраїнської Народної Республіки, згодом капелан Української галицької армії, діяч цілого ряду громадських установ, він не міг не потрапити у поле зору радянських органів безпеки, що

розпочали свою діяльність на Західній Україні після 1939 року. Проте вирішальним для отця Андрія стало те, що він був «батьком керівника націоналістичної антирадянської організації» Степана Бандери, ім'я якого і для прихильників, і для ворогів стало символом непокори режиму. Про трагедію священника дізнаємося зі справи № 75140-ФП обсягом трохи більше ста аркушів, що вмістили в себе інформацію про останні дні його життя.

Отець Андрій Бандера.

Навесні 1941 року Сталін отримав уже безліч попереджень від своїх розвідників і дипломатів про те, що його вірний союзник Гітлер ось-ось розпочне наступ на СРСР. Та вождь народів не зважав на ці попередження — він був зайнятий іншою війною, яку розгорнув на новоздобутих західних територіях. Ворог був йому добре знайомий — «український буржуазний націоналізм». Минуло не так багато часу, відколи Сталін перемиг його на Великій Україні. Знищення еліти, церкви, депортації і вимордування Голодомором селян як основних носіїв національної ідентичності — надійні методи у цій війні. Вони мали би спрацювати й на Західній Україні.

22 травня, рівно за місяць до німецького нападу, тут проводилися звичні для вождя народів «бойові дії»: тривала депортація сімей репресованих та ще не пійманих підпільників. У селі Тростянець на Долинщині в хаті місцевого священника Андрія Бандери чекісти знайшли «нелегала» — члена ОУН, що переховувався тут від агентів радянської влади. Це стало безпосередньою причиною арешту отця, якого спочатку відправили до обласного центру, а згодом (коли зрозуміли, хто потрапив до їхніх рук) — до самого Києва. Тут він перебував у внутрішній тюрмі НКВД за сумнозвісною адресою Короленка, 33. Перебу-

Родина Бандер. Отець Андрій сидить перший ліворуч. Другий праворуч стоїть Степан Бандера.

вав недовго — лише кілька тижнів, адже нічого корисного для НКВД розказати не міг.

Допити, що розпочалися 9 червня, проводилися українською мовою, бо російською підслідний не володів. Отець Андрій і не намагався лукавити зі слідчими, бавитися в підпільника: він щиро зізнався, що вважає себе націоналістом за світоглядом, хоча до ОУН ніколи не належав. Чи усвідомлював, що переховує в себе державного злочинця? Так, усвідомлював, саме тому й переховував, що той боровся проти радянської влади та міг бути репресований.

Нічого надзвичайно корисного для себе чекісти не почули і про дітей. Про те, що всі вони покинули домівку і поринули в націоналістичне підпілля, знали давно. Очевидно, найбільше цікавили контакти зі Степаном, який очолював Револьюційний провід ОУН. Отець Андрій розповів, що останні вістки від сина отримав у серпні 1940 року. Тоді до нього прийшов зв'язковий, який передав священику хрестика, купленого Степаном у Римі. У Вічному

Ш 6 2 2

УЧЕТНО-КАДАСТРОВЫЙ ОТДЕЛ КГБ

АРХИВ
Учетно-кадастрового отдела
КГБ при Сов. Министров СССР
САБД. ФОНД

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 9112

по обвинению *Бандера А.М.*

Начато „ „ 19 г.
Окончено „ „ 19 г.

75140 В 2 томах
Ф. №

Арх. №
Архив
Сдано в архив „ „ 19 г.

7-1 2 9 П

Кримінальна справа Андрія Бандери.

В'язничне фото Андрія Бандери, 1941 р.

місті провідник ОУН, за словами зв'язкового, мав зустрічатися з італійським міністром закордонних справ графом Чіано. Причиною такої зустрічі було те, що Степан Бандера не довіряв німцям як союзникам. Як виявилось згодом, його побоювання зовсім не були марними. Зв'язковий мав ще одне завдання від провідника — перевести отця Андрія через кордон, врятувавши від репресій радянської влади. Проте священик відмовився, вважаючи за обов'язок розділити важку долю своєї пастви.

Допити, очевидно, не без застосування насильства, тривали кілька тижнів до 25 червня 1941 року. Їх не перервав навіть початок німецько-радянської війни. 29 червня, у той час, коли німецькі танки, вривавшись углиб СРСР, з кожним днем скорочували відстань до Києва, доблесні чекісти були дуже зайняті. Вони палили «націоналістичну» літературу, конфісковану в Андрія Бандери. Акт про знищення шкідливого читива містить 24 позиції, серед яких «Історія України-Руси», «Історичні пісні», «Повість временних літ», «Проповіді» митрополита Андрея Шептицького.

Слідство у справі завершилося 2 липня 1941 року. В обвинувальному висновку, складеному слідчими, йшлося про пере-

ховування нелегала, наявність націоналістичної літератури, націоналістичні переконання підслідного. Проте першим, а отже головним, звинуваченням священика було те, що він, «будучи батьком керівника закордонного проводу антирадянської націоналістичної організації ОУН Бандери Степана Андрійовича, підтримував із ним до останнього часу систематичний зв'язок».

Менш як за тиждень відбувся «суд», який тривав менше двох годин. Відповідаючи на запитання суддів про дітей, отець Андрій гордо відповів: «Я своїм дітям дав належне виховання, прививаючи їм любов до України. Світогляди моїх синів і доньок однакові». Судді, звиклі розмовляти лише зі зламаними генералами та маршалами, які визнавали себе японськими шпигунами, напевно, не сподівалися почути такого від старенького священика. 8 липня о 18:40 оголошено вирок — Андрія Михайловича Бандеру засудити до найвищої міри кримінального покарання — розстрілу. і знову в обґрунтуванні одним із перших звучить звинувачення в батьківстві керівника ОУН. «Найгуманніший суд у світі» дав підсудному п'ять днів на оскарження вироку.

Але німці вже біля воріт, на підході до Києва, тож чекати було ніколи. 10 липня 1941 року отця Андрія Бандеру розстріляли.

Жодної інформації про місце його поховання справа не містить. Ймовірно, він знайшов останній спочинок у Биківні, де протягом 1937—1941 років ховали розстріляних НКВД у Києві. Тож тут серед тисяч інших замордованих комуністами покуються останки священика, вбитого за те, що виховав дітей патріотами.

Чистильник, або розжалуваний герой

«Я чистильник — той, хто вирішує проблеми».

З фільму «Леон-кіллер».

«Очищення», «чистка» — терміни, які часто використовувала радянська влада, особливо в періоди масових репресій. Вони не мали нічого спільного із санітарним станом країни, адже чистили країну від «соціального бруду», тобто від людей, які заважали будувати світле майбутнє. Від чисток постраждали сотні тисяч або й мільйони.

Але були не лише жертви цих операцій, але й їхні виконавці — чистильники. Часом після зміни політичної ситуації вони самі ставали жертвами чисток від рук наступної генерації. Саме завдяки такій операції проявив себе в історії Іван Олександрович Серов, якого по праву можна назвати одним із головних радянських чистильників.

Підходив до кінця 1938 рік, а з ним і апогей сталінських репресій, відомий під назвою Великий терор, а з ним і... життя головних виконавців цього терору. 14 листопада 1938 року Сталін підписав секретний циркуляр, яким наказував: «Провести ретельну перевірку всіх узятих на облік працівників НКВД... Внаслідок цієї

Іван Серов, 1939 р.

Депортація «неблагонадійних» народів — один із головних інструментів їх упокорення. Північний Кавказ, 1944 р.

перевірки органи НКВД повинні бути очищені від усіх ворожих осіб, які шляхом обману потрапили в органи НКВД, від осіб, які не заслуговують на політичну довіру».

Серед «ворожих осіб» — найвище керівництво спецслужби (майже всі керівники республіканських наркомів та обласних управлінь) на чолі з шефом Єжовим. На зміну їм прийшло нове покоління чекістів, яке, попри засудження попередників, дуже швидко перейняло їхні методи.

До нового призову потрапив і Іван Олександрович Серов, кар'єра якого справді вражала. Народився він у рік першої російської революції, у 1905-му, в одному із сіл Вологодської губернії і навряд чи досяг би службових висот, якби не інша революція, більшовицька. Майбутній чекіст швидко проявив неабиякий політичний хист — у 18 років стає членом комсомолу, а відтак секретарем сільської ради, головою повітвиконкому. У 20 років стає курсантом військової школи, в 30 — начальником штабу дивізії.

У поколінні Серова можна знайти чимало зразків стрімких кар'єрних злетів, особливо військових. Проте більшість із

них обривається страшною датою — 1937. Серов уникнув небезпеки потрапити до когорта «ворогів народу», більше того, їх нещадне знищення дало йому шанс зробити чи не найбільший стрибок у власній кар'єрі. Він вливається в поріділі після чисток 1938 року лави чекістів і у вересні наступного року стає керівником НКВД Української РСР. Це сталося на другий день після початку Другої світової, в яку Радянський Союз вступив союзником Третього Райху, за що отримав свою частину здобичі — терени Західної України та Західної Білорусі, а потім і країни Прибалтики.

Іван Серов у радянській зоні окупації Німеччини, 1945 р.

До приєднання нових територій готувалися, ретельно збираючи інформацію про потенційних ворогів радянської влади — політиків, військових, громадських діячів, державних службовців чи незалежних інтелектуалів. Після 17 вересня 1939 року такі відомості використовували чекісти для розгортання в Західній Україні операції під не дуже оригінальною назвою «Очищення».

Це була перша масштабна чистка, яку організовував Іван Серов, але далеко не остання. Вже через два тижні головний чекіст України доповідав керівництву про арешт з 914 осіб (не рахуючи військовополонених), до кінця жовтня 1939 року кількість зростає до 5 972, а в наступному, 1940 році, йшлося вже про 44 тисячі в'язнів. Аби вирішити проблему переповнених тюрем, Серов звертався до керівництва НКВД СРСР з пропозицією про

Іван Серов, 1956 р.

відправлення в табори ГУЛАГу 29 тисяч арештованих з України. Він був серед тих, хто вирішував долю ув'язнених вояків та офіцерів польської армії, майже 22 тисячі з яких були розстріляні в Україні, Білорусі та Росії.

Десятки тисяч заарештованих та вбитих стали лише підготовкою до наступного грандіозного етапу «очищення» західноукраїнських теренів. Протягом неповних двох років звідси депортовано сотні тисяч (за деякими підрахунками, близько мільйона) мешканців — українців, поляків, євреїв.

Досвід Серова в організації таких операцій став у пригоді в Прибалтиці. Тож у квітні 1941 року він береться за втілення в життя постанови ЦК Компартії «Про заходи щодо очищення Литовської, Латвійської і Естонської РСР від антирадянського, кримінального і соціально небезпечного елемента».

Поки Іван Серов активно боровся із «внутрішніми ворогами» СРСР, країну атаковано зовнішніми. 22 червня колишні союзники, німці, розпочали реалізацію плану «Барбаросса». Але навіть тоді актуальність боротьби із внутрішнім опором для радянської влади не зникла, а отже не зникала робота для чекістів, особливо таких досвідчених, як Іван Серов. Саме йому доручено створити і командувати сумнозвісними загорожувальними загонами («заградотрядами») та винищувальними батальйонами. Під час війни він встиг повоювати і під Москвою, і в Криму, і на Кавказі. У два останніх регіони чекіст повернеться незабаром після відходу німців у звичній для себе ролі чис-

Повстання в Будапешті, 1956 р.

тильника — Серов був одним із організаторів масових депортацій у 1944 році народів Кавказу та Криму, обвинувачених радянською владою у співпраці з нацистськими окупантами. За це доблесний чекіст отримав високу нагороду — орден Сувова I ступеня.

Просуваючись на Захід разом із Червоною армією, Іван Серов знову опинився на Західній Україні. Ані його особисто, ані чекістів чи радянську владу в цілому тут не чекали як визволителів, пам'ятаючи жахи першої радянської окупації. Тому нову адміністрацію зустріли активним рухом опору, який не вщухав ще десять років після завершення війни. Свою лепту в бороть-

Придушення повстання радянськими військами, 1956 р.

бу з українським визвольним рухом, звичайно, вніс і наш досвідчений чекіст: Серов здійснював підготовку до депортації «бандпосібників та членів їх сімей».

Проте на Західній Україні він надовго не затримався, а рухався далі за Червоною армію. Іван Серов брав участь у боротьбі з польським підпіллям Армії Крайової, в розбудові структур органів безпеки комуністичної Польщі як офіційний радник при Міністерстві публічної безпеки. І знову-таки, активна робота не лишилася без державного відзначення — борець із польським рухом за незалежність отримав найвищу польську військову нагороду «Віртуті мілітарі».

Серов розбудовував структури безпеки в радянській зоні окупації Німеччини. Саме він заклав основи комуністичної спецслужби, яка згодом стала відомою як «Штазі». Проте в Німеччині він займався не тільки державними справами, але й особистими. За численними свідченнями, чекіст був чи не найактивнішим серед представників радянської армії та адміністрації, які активно збагачувалися в переможеній Німеччині.

Серов, між іншим, звинувачувався в присвоєнні значної суми грошей після організованого ним штурму «Райхсбанку» і навіть у спробі залишити у себе бельгійську корону.

Проте це не завадило йому отримати найвищу радянську нагороду — 29 травня 1945 року указом Президії Верховної Ради СРСР Івану Серову присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». І навіть серйозні внутрішньополітичні заворушення, які струснули радянську верхівку після смерті Сталіна, не зачепили Серова. Він вчасно підтримав знайомого йому ще з 1939 року Микиту Хрущова в його боротьбі проти свого колишнього шефа Лаврентія Берії. Останньому поразка коштувала життя, а Івану Олександровичу підтримка переможця обернулася отриманням найвищого військового звання — генерал армії. Незважаючи на відсутність війни, новоспечений генерал армії зумів окропити своє звання в свіжій крові, цього разу придушуючи Будапештське повстання 1956 року.

Проте з вершини є лише один шлях — униз, і вже незабаром Серов переконався в цьому. Цього разу йому не допомогли навіть неабиякий політичний досвід та вміння підлаштуватися під ситуацію. Піддавшись новим віянням «відлиги» у 1957 році він звертався до Генпрокурора СРСР з пропозицією провести реабілітацію жертв сталінізму, однак рекомендував обмежитися лише 1937—1938 роками. А вже з 1939 року наступала черга його жертв.

У 1958 році Серов зміщений з посади керівника КГБ на менш впливову посаду керівника Головного розвідувального управління. Але це був тільки початок — у 1962 році після викриття полковника ГРУ Пеньковського, який працював на західні розвідки, Серов втратив і цю посаду. Далі одна за другою з нього почали «облітати» нагороди та звання — першим позбавлено (заслуженого за депортації) ордена Суворова, далі — ордена Леніна і звання Героя Радянського Союзу. Згодом Серова понизили на три ступені до звання генерал-майора і, нарешті, в 1965 році його було виключено з партії.

Іван Серов, поки ще герой та орденоносець. Початок 1960-х.

Сподівання Івана Олександровича, що й цього разу якось утрясється і він знову повернеться на вершини влади, не виправдалися. Спроби реабілітуватися перед новими керівниками країни Брежнєвим, Андроповим та Горбачовим не дали жодних результатів.

Помер Серов 1 липня 1990 року, не дочекавшись ані поновного визнання своїх заслуг перед радянською владою, ані суду за участь в її злочинах після падіння СРСР.

Р. С. Ще одну нагороду розжалуваний герой втратив вже після смерті — Указом Президента Польщі Леха Валенси Івана Серова в 1995 році позбавили найвищої польської військової нагороди «Віртуті мілітарі».

Пам'ятник ворогу, або як КГБ писав історію УПА

У травні 1954 року до рук гебістів потрапив Головний командир УПА Василь Кук. Наступного, 1955-го, при спробі захоплення гине провідник ОУН на Волині Анатолій Маєвський. Керівні ланки підпілля цілком ліквідовані, залишилося провести «зачистку» теренів від окремих його вогнищ.

Радянським органам безпеки знову довелося мобілізувати свої зусилля у 1956 році, аби спинити наростання активізації руху опору, породженого як внутрішніми (повернення з таборів політ'язнів після лібералізації режиму), так і зовнішніми (повстання в Будапешті, заворушення в Польщі) причинами. Лише в другій половині 1950-х вони могли впевнено констатувати, що придушення повстання, яке чекісти щорічно з 1944 року обіцяли керівництву партії, нарешті відбулося.

Останнім його акордом мала стати ліквідація Степана Бандери — людини, яка і для самих учасників, і для ворогів визвольного руху стала його символом. 15 жовтня 1959 року кагебісти доповіли Микиті Хрущову про вбивство в Мюнхені провідника націоналістичного руху. Та цій події не судилося стати завершальним актом у протистоянні. Через півроку, 12 квітня 1960 року, на теренах Підгаєцького району Тернопільської області відбувся останній бій групи підпільників, під час якого двоє з них загинули, а підпільниця, що була з ними, потрапила в полон. Тож останнє слово таки було за повстанцями.

Тим часом головний акцент у протистоянні між українським національним рухом та комуністичним режимом змістився в інформаційну сферу. При цьому представники української діаспори активно використовували історію Української повстанської армії. Адже вже саме поширення інформації про УПА та її тривалу боротьбу підважувало міф про непереможність комуністичного режиму.

МФ

**КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР**

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СБОРНИК

документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов - ОУН» и «Украинской повстанческой армии - УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943 - 1954 гг.

(в 98 томах)

Фонд печатных изданий
Архив № 372, том

1

КНБ 1962 г.

Обкладинка одного з томів справи № 372, в якій зібрані документи підпілля та матеріали НКВД про боротьбу з ним.

Фотоальбом зі світлинами повстанців зі справи № 398.

Крім того, це яскраво демонструвало методи утвердження радянської влади в Україні і ставило під сумнів її легітимність. Перші праці з історії УПА з'явилися ще тоді, коли боротьба тривала. Їхніми авторами були колишні учасники визвольного руху (книги Миколи Лебеда — 1946 рік та Петра Мірчука — 1953 рік). У 1957 році опубліковано перший збірник документів УПА, почали з'являтися спогади ветеранів армії.

Така активність діаспори провокувала радянську реакцію. Рівень комуністичної пропаганди про «українсько-німецьких буржуазних націоналістів» виявився явно недостатнім. Звичайне замовчування теж спрацьовувало дедалі важче, особливо в умовах хай обмеженої, та все ж лібералізації режиму в часи «відлиги», коли дедалі частіше почали порушуватися раніше заборонені теми.

Тому в надрах КГБ визріла ідея підготувати масштабне дослідження та збірник документів, який викривав би «злочинну суть українського буржуазного націоналізму» і розповідав би про «героїчну» з ним боротьбу. Матеріалів, що могли стати

Вилучена у повстанців зброя.

основою для роботи про ОУН та УПА, у сховищах чекістів було більш ніж достатньо — адже документи підпілля для них були такою ж важливою ціллю, як і самі підпільники. За понад десять років боротьби їх зібрано сотні тисяч. Політична ситуація кінця 50-х — початку 60-х років ХХ ст. дала добру нагоду їх узагальнити.

Проте, визначальними були все ж, схоже, не політичні причини, а мотиви особистого характеру. Безстрашні воїни «плаща і кинджала» хотіли слави. Їхня кривава боротьба була практично невідома більшості суспільства, яке й не уявляло масштабів протистояння в Західній Україні. Вони отримали безліч відомчих і державних нагород, мали дуже хороше соціальне забезпечення — один день у боях проти підпілля зараховувався у вилугу років за три, плюс інші додаткові нарахування.

Але все це не могло задовольнити амбіцій людей, котрі прагнули визнання і слави, хотіли усім розповісти про свої «подвиги» та увіковічити їх. Станом на кінець 1950-х більшість колишніх учасників боїв із підпіллям досить високо просунулися

Ланка Зота
Трагедія
1949р.

ГАЛУЗЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Фонд № 13
Архівний № 398 том 11 частинка 4

Альбом

Обкладинка і сторінки альбому графіки Ніла Хасевича.

по службовій драбині, мали високі військові звання і могли заручитися підтримкою найвищого керівництва Комітету.

Вперше ідея про необхідність узагальнення матеріалів боротьби з українським визвольним рухом була озвучена головою КГБ УРСР Віталієм Нікітченком 28 серпня 1959 року. За його вказівкою створено робочу групу з 24 чекістів, що мали зібрати пропозиції щодо підготовки збірника та розробити методологію роботи. Склад групи чи не найкраще свідчив про серйозність намірів ініціаторів: серед них було 15 полковників, 6 підполковників, 3 майори — усі обіймали керівні посади в радянських органах безпеки в західноукраїнських областях в 1940—1950-х роках, не лише брали безпосередню участь у ліквідації підпілля, але й керували цим процесом.

Згідно із вказівками робочої групи, в усіх обласних архівах КГБ та в Києві розпочалася масштабна робота з виявлення документів, що висвітлювали структуру підпілля, його тактику, діяльність окремих керівників, особливості боротьби із ним НКВД. Окремо наголошувалося на агентурній роботі проти підпілля, особливо на створенні легендованих структур (псевдоповстанських відділів та ланок мережі ОУН), які чекісти вважали вершиною своєї оперативної майстерності.

Колишній начальник УМГБ у Станіславській (тепер Івано-Франківській) області полковник А. Костенко, до прикладу, пропонував обов'язково використати документи чекістських агентурних операцій з ліквідації керівництва ОУН, проте не забути й про попередній досвід 1920-х. Він, зокрема, вказує на знищення на Харківщині повстанського загону «Пустовойта» чисельністю 150 вояків — Костенко особисто проникнув у цей загін і підвів під оперативний удар чекістів.

Для посилення роботи із систематизації зібраних документів голова КГБ УРСР Нікітченко дав вказівку відрядити до Києва співробітників із західноукраїнських управлінь, крім того, долучити до роботи звільнених у запас службовців, які безпосередньо брали участь у боротьбі проти українського підпілля.

З бюджету КГБ виділено значну на той час суму — понад десять тисяч карбованців. Про хід роботи Нікітченко звітував своєму безпосередньому шефу, голові КГБ СРСР Шелепіну.

Перший етап завершено на початку 1962 року: результатом стало створення справи № 372 під розлогою, майже бароковою назвою «Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності “Організації українських націоналістів — ОУН” та “Української повстанської армії — УПА”; про методи та заходи агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943—1954 рр.». Справа складалася з 98 томів, що разом містили 36 647 аркушів.

Дослідницька робота настільки захопила чекістів, що вони продовжили її і після офіційного завершення проекту — пошук та систематизація документів тривали до кінця 1963 року. Так створено ще дві додаткові справи №№ 376 та 398, що склалися з конфіскованих у підпільників документів.

Фото з убитими повстанцями. Саме таких світлин найбільше в альбомах НКВД, адже вони — підтвердження «ефективної роботи» органів.

Трофейне повстанське фото, яке використовувалося для розшуку підпільників.

Обсяг укладеної КГБ колекції матеріалів на сьогодні — це 242 томи (103 томи у справі № 372, 88 — у справі № 376, 51 — у справі № 398, серед них 10 томів копій з архівів польської комуністичної безпеки). Величезна кількість документів про УПА збереглася тільки тому, що були долучені до цієї справи і відправлені до Києва, адже на місцях вони могли бути знищені як такі, що «не мають оперативної цінності».

Частина із надзвичайно важливих матеріалів таки потрапила під ніж — за наказом № 00150 у 1990 році знищено оперативно-розшукові справи «Берлога» на Провід ОУН в Україні (з понад 30 томів лишилося тільки 8) та на Романа Шухевича (з 13 томів справи залишився тільки 1). Завдяки справі № 372 до нас дійшли копії деяких із цих документів.

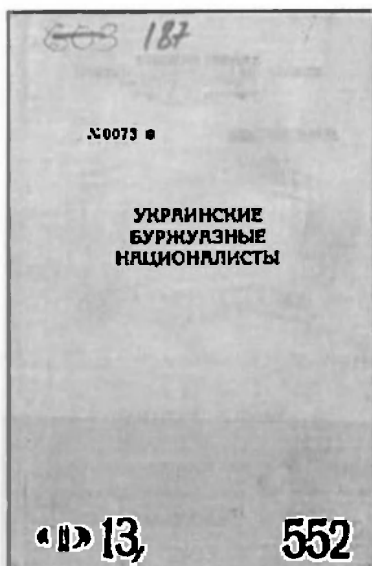
Справи містять унікальну колекцію фотографій (кілька тисяч, зібраних в окремих 15 томах), повну добірку графічних робіт відомого повстанського художника Ніла Хасевича (її передано до музею Великої вітчизняної війни), негативи фото-

графій, колекція фіктивних і справжніх печаток різних органів влади, зібраних підпільниками, типографські шрифти, що використовувалися в підпільних друкарнях.

Тож чекістами пророблено справді величезну архівно-пошукову роботу, але чи отримали вони очікувану славу? Ні, бо поки тривав проект, змінилося керівництво КГБ та й держави загалом, яке швидко згорнуло хрущовську відлигу і впевнено повернуло в епоху «застою». Тому про відкриття якихось нових сторінок минулого не могло бути й мови, навіть якщо вони розповідали про «героїчну боротьбу чекістів».

Адже навіть таке подання інформації засвідчувало масовість та завзятість українського визвольного руху. Тож радянська влада знову повернулася до тактики замовчування його історії. «Подвиги» чекістів знайшли своє відображення лише у спеціальних підручниках, виданих Вищою школою КГБ ім. Ф. Дзержинського (на зразок книги: Шульженко Б., Хамазюк И., Данько В. Украинские буржуазные националисты. — Москва, 1963), доступ до яких мали тільки співробітники спецслужби.

Через кілька десятиліть після створення колекції історія жорстко пожартувала з чекістів — зібрані ними документи стали майже головним джерелом історії УПА. Саме завдяки цим матеріалам сучасні українські та закордонні дослідники поступово повертають із небуття правду про український визвольний рух 1940—1950-х років. Тож чекісти власними руками створили пам'ятник своїм ворогам — воякам Української повстанської армії.

Обкладинка підручника Вищої школи КГБ ім. Дзержинського.

Дмитро Вітовський, син Дмитра

1 листопада 1918 року українські вояки зайняли Львів. Того ж дня було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. Такі рішучі дії стали несподіваними не тільки для поляків, які готувалися захопити столицю Галичини, але й для багатьох українських політиків, котрі воліли продовжити переговори з австро-угорською владою про передачу їм керівництва краєм. Лідером революції, що увійшла в історію під назвою Листопадовий зрив, був 31-літній сотник Дмитро Вітовський.

Рішучість, активність, вміння взяти на себе відповідальність у критичні моменти чітко вирізняли молодого офіцера на фоні політиків того часу. Після створення ЗУНР він став ко-

Сотник Дмитро Вітовський, командир Листопадового зриву у Львові, 1918 р.

мандиром її збройних сил та державними секретарем (міністром) військових справ. У цю бурхливу добу українці в його особі могли отримати якщо не Наполеона то, принаймні, Юзефа Пілсудського, політика і військового, здатного довести українську революцію до переможного завершення.

Проте доля розпорядилася інакше: 4 серпня 1919 року Дмитро Вітовський загинув в авіакатастрофі. Пов'язані із ним надії розвіялись, залишилась лише пам'ять про творця Листопадового чину... та син, котрий народився за місяць до

смерті батька, 7 липня 1919 року. Хлопчика на честь тата та діда також охрестили Дмитром. Доля його виявилася не менш драматичною за батькову, часом химерно переплітаючись із нею.

Попри те, що Дмитро не міг пам'ятати батька, схоже, він багато в чому намагався його наслідувати. Виріс активним українським патріотом, хоча дитинство в сім'ї з вітчимом-поляком минуло у Вільнюсі, навчався на військового льотчика, врешті став одним із командирів УПА, загинув як борець за незалежність свого народу. Жити йому судилося ще менше, ніж батькові — 28 років. Його коротке, але яскраве життя вмістилося під обкладинкою архівно-кримінальної справи № 67449.

До українського національного руху Дмитро активно долучився в 1938 році, відразу після переїзду з Вільнюса до Львова. Тут він навчався на географічному факультеті Львівського університету. Серед студентів було багато членів ОУН, і одним із них став Дмитро. Навесні 1939 року він уже організаційний референт рідного географічного факультету і керує осередком з 36 осіб. Така кількість членів підпільної мережі тільки на одному факультеті одного зі львівських вишів свідчила про готовність української молоді до рішучих дій задля відстоювання своїх національних прав.

З приходом восени 1939 року на західноукраїнські землі радянської влади почалися масові арешти активістів українських організацій, особливо членів ОУН. Дмитро Вітовський уникнув тоді арешту, бо в лютому 1940 року був

Дмитро Дмитрович Вітовський — студент Львівського університету, 1939 р.

Відділ Військово-польової жандармерії УПА.

мобілізований до Червоної армії. У час найбільшого розгортання репресій у Львові він перебував далеко — у місті Енгельс, де навчався в першому авіаційному училищі. У березні 1941 року молодший лейтенант Вітовський був скерований у 273-тю спеціальну ескадрилью. Влітку, напередодні німецького нападу, Дмитро отримує відпустку і приїжджає до Львова. Тут він відновлює зв'язок із оунівським підпіллям і більше не повертається до Червоної армії.

Бурхливі 1941—1943 роки не зачепили Вітовського. Протягом цього часу він поза епіцентром подій, працюючи лісничим у митрополичих угіддях. Тим часом наростає протистояння між ОУН та німецькою окупаційною адміністрацією. У вересні 1941 року масово арештовують українських підпільників, багатьох із них відправлено до німецьких концтаборів. В інструкціях служби безпеки Третього Райху з листопада 1941 року бандерівці трактуються як небезпечні злочинці, які готують антинімецьке повстання, тому підлягають негайному арешту або знищенню.

Наприкінці 1942 року антинімецький спротив на Волині і Поліссі виливається в створення повстанських загонів, що згодом об'єднуються під назвою УПА. З літа 1943 року аналогічні процеси починаються на теренах Галичини. Тут у лісах творяться відділи Української народної самооборони, яка згодом переформатовується в групу УПА—Захід. Саме тоді до підпільників приєднується Дмитро Вітовський, який також опинився під загрозою німецького арешту. Тоді ж, улітку 1943 року, він востаннє бачиться зі своєю родиною — дружиною, мамою та сестрою.

Повстанські відділи потребували командирів із військовою підготовкою, тому командування УПА створює старшинські (офіцерські) школи, які мали забезпечити армію керівними кадрами. Дмитро Вітовський, який мав радянську військову підготовку, активно включається в роботу однієї з таких шкіл — у Карпатах в околицях гори Магура. «Військовий вишкіл, — розповідав він, — готував сотенних, курінних та інших командирів для УПА. Всього на вишкілі було 218 осіб. Перший вишкіл було випущено в липні 1944, коли було випущено 196 осіб, інші вишкіл через відставання не завершили». Серед предметів, які викладалися курсантам, — зброєзнавство, теренознавство, стройовий та ідеологічний вишкіл, тактика.

Важливим для новоствореної армії було утримання дисципліни, дотримання вояками наказів командування, застереження можливих зловживань щодо мирного населення. Особливо актуальним це стало із приходом радянської влади, яка не лише посилила збройні акції проти повстанців, але намагалася тиснути на них психологічно, оголошуючи амністію та «прощення тим, хто зголоситься добровільно». У листопаді 1944 року в УПА створюється Військово-польова жандармерія (ВПЖ), яка отримує повноваження жорстко зупиняти будь-які спроби порушення дисципліни. Дмитра Вітовського призначають комендантом ВПЖ на Станіславівську (тепер Івано-Франківську) область. Саме він був автором дисциплінарного статуту повстанської армії, яким передбачалися такі

Стационал

СЕКРЕТНО

Министерство Государственной Безопасности СССР
Центральный архив

ОБЩИЙ СЛЕДСТВЕННЫЙ ФОНД

ДЕЛО по обвинению

*Витовского
Дмитрия Дмитриевича*

14629

АРХ

№ 209459

Количество томов „ 1 “, том „ “

Илья Усеп
(наименование органа)

УЧТЕНО В 1952 ГОДУ

Год признания

1946

ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ДЕЛО ДОЛЖНО БЫТЬ ВОСВРАЩЕНО
В ЦЕНТРАЛЬНЫЙ АРХИВ МГБ СССР

67449

Обкладинка кримінальної справи Дмитра Вітовського.

ступені покарання: попередження, переведення винного в інший відділ, арешт та суд. За особливо тяжкі порушення карали розстрілом.

У травні 1945 року, коли функції ВПЖ було передано Службі безпеки ОУН, Дмитра Вітовського призначають командиром Тактичного відтинка «Магура». Він здійснює командування дев'ятьма сотнями (разом майже 1 200 вояків) на території тодішньої Дрогобицької області. Головним завданням повстанців було завадити укріпленню радянської влади, головним супротивником стали війська НКВД. «Ціль наша і завдання, — стверджував Вітовський під час судового процесу, — безжальна боротьба з органами безпеки СРСР, в обвинувальному висновку неправильно вказано, що ми боролися проти Червоної армії». Ці неправильні звинувачення згодом ще довго використовуватимуть проти всієї УПА.

Дмитро Вітовський — командир Першого словацького рейду влітку — восени 1945 року, завданням якого було провести пропагандистську роботу на теренах Словаччини та налагодити співпрацю з місцевим антикомуністичним підпіллям.

Взимку 1946 року повстанські відділи отримали наказ перешкодити проведенню радянською владою виборів, запланованих на лютий того року. Аби організувати «найдемократичніші вибори», Кремль зосередив на Західній Україні величезну кількість військ. У так званій Великій блокаді, що тривала протягом першої половини 1946 року, за підрахунками підпілля, участь брало більше півмільйона радянських військ, практично у кожному населеному пункті було зосереджено військовий гарнізон чисельністю від 25 до 100 солдатів. В результаті УПА зазнала великих втрат вбитими чи полоненими. Ця операція стала доленосною і для Дмитра Вітовського.

26 березня 1946 року під час повернення до місця своєї зимівлі в лісі, неподалік від села Кам'янка Сколівського району на Львівщині, Вітовський із групою охоронців потрапив у засідку. Повстанці пробилися з оточення і намагалися відірватися від

Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР

СОСЕРЬЕ НО СЕКРЕТНО
отл. 1948.

впраля 1947

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА "А" МГБ СССР

Копия: Главному Военному Прокурору ВС СССР

№ 2/4-1255

— ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ВОЕННОГО ТРИБУНАЛА
Киевского гарнизона.

Всесоюз. н. 26 Витовск, А. 19
Тел. 10-48-23

Приговор Военного Трибунала Киевского гарнизона от 4 декабря 1947 года в отношении асуданного по статьям 54-10 и 54-11 Ул. УССР к ВМЯ - Витовского Дмитрия Дмитриевича - утвержден всеми инстанциями.

Прому Вашего распоряжения об установлении местонахождения совершеннолетних членов семьи изменника Родины и их репрессирования.

Для сведения сообщая, что сегодня мною дано указание Председателю Военного Трибунала Киевского гарнизона о немедленном исполнении вышеуказанного приговора.

Приложения: Для отдела "А" МГБ СССР - дело в копиях определения ВР.
ГМН ВС СССР и ВТ Киевского гарнизона - копия определения ВР.

ПОДСЕДЕТЕЛЬ ОБЩЕГО СОВЕЩАНИЯ ВЕРХОВОГО СУДА СССР
ПРИКАЗ-ПОЛКОВНИК ВОЙСКИ /В.У. БРЕНД

Сек. по подделкам
В.У.

Улиц

*60672
2/12*

Вирок військової колегії Верховного суду СРСР
у справі Дмитра Вітовського, 8 квітня 1947 р.

чекістів. Через два дні вони знову натрапили на ворога. У завзятому бою вісім повстанців загинули, а командир, потрапивши у безвихідь, вистрелив собі у скроню.

Важко пораненого, але ще живого Дмитра Вітовського чекісти вирішили забрати із собою, оскільки в захопленій із ним торбці виявили документи, які свідчили, що їм до рук потрапив командир високого рангу. Протягом кількох місяців тривало лікування Дмитра у Станіславівському тюремному шпиталі. Він потрібен був чекістам для отримання інформації, тож лікарі завзято боролися за його життя. Довгий час не вірили, що він виживе, тому навіть не оформляли сам факт арешту, очікуючи кожного дня можливої смерті затриманого. Та лікарі врятували Дмитра, лише для того, щоб віддати на тортури і допити.

За вказівкою міністра внутрішніх справ УРСР Тимофія Строкача ледве живого Дмитра Вітовського відправили до Львова, де 25 червня розпочалося слідство. У липні його знову повернули до Станіслава, а в серпні скерували до Києва, де він перебував до завершення слідства в грудні 1946 року. Слідчі ретельно записували вибиту у важкопораненого інформацію, яка була необхідна для фізичної ліквідації повстанського руху, оформляли свідчення як каяття, що давало можливість використовувати їх згодом для ідеологічної боротьби з УПА.

Врешті, 16 грудня після піврічних допитів слідство припинили. 25 грудня було сформульовано обвинувальний висновок і його справу, як колишнього радянського військовослужбовця, відправили до розгляду Воєнного трибуналу Київського гарнізону.

4 лютого 1947 року трибунал виніс свій вирок — позбавити Дмитра Вітовського військового звання молодшого лейтенанта та присудити найвищу міру покарання — розстріл. У висновку Воєнної колегії Верховного суду СРСР підтверджено це рішення, оскільки «доведена провина засудженого Вітовського у зраді батьківщині, яка виявилася в тому, що будучи офіцером радянської армії, він у 1941 році вступив в антирадянську орга-

нізацію ОУН і як активний член цієї організації обіймав командні посади в УПА і проводив активну боротьбу проти радянської влади».

В листі від 8 квітня 1947 року голові Воєнної колегії наказується негайно виконати вирок, а також дається вказівка «щодо встановлення місця перебування повнолітніх членів сім'ї зрадника батьківщини та їх репресування». Чи були репресовані родичі Дмитра, який не мав із ними контакту від часу свого переходу в підпілля в 1943 році, у справі не зазначається. Як немає тут і документа, який би точно вказував, коли саме було виконано смертний вирок.

Натомість надзвичайно цікавими і показовими є два останні аркуші справи. Це — висновок по архівно-кримінальній справі на Дмитра Вітовського з приводу його можливої реабілітації. Півтори сторінки документа — довгі цитати зі слідчих матеріалів радянських органів безпеки, які підсумовано: «Є всі підстави вважати, що Вітовський реабілітації не підлягає, оскільки він був активним членом організації, яка ставила собі за мету вести збройний опір органам Радянської влади на шкоду військовій моці СРСР, державній незалежності або недоторканності його території».

Документ, написаний чиновником незалежної української держави в 1997 (!) році, практично один в один збігається з написаним радянськими прокурорами 50 років тому. Боротьба за незалежність України, яка водночас була антирадянською боротьбою, в незалежній Україні залишається злочином.

Злий жарт історії: висновок писався в обласному управлінні СБУ у Львівській області, офіс якого розташований на вулиці Дмитра Вітовського, батька нереабілітованого, який також боровся за свободу України.

Бочка для Мотрі, або Історія однієї зради

Історики мали би бути вдячними зрадникам підпілля. Адже їхні свідчення, вибиті силою чи витягнені обіцянками кращого життя, є неоціненним джерелом. Читаючи протоколи допитів, дослідники опиняються по один бік барикад зі слідчими НКВД і вишукують максимум потрібної інформації. Різниця в тому, що тепер її використовують для відтворення картини минулого, увічнення пам'яті загиблих, а тоді добували з однією метою — знищення підпілля та окремих діячів. Із протоколу допиту «розколотого» повстанця можна дізнатися про структуру руху опору, його персональний склад, особливості роботи. Часто це відомості, які неможливо отримати деінде.

Такими є, до прикладу, протоколи допитів Артемізії Галицької. Колишній керівник ОУН на Буковині у своїх свідченнях дає розлогу й детальну картину діяльності підпілля на підконтрольних їй теренах, називає прізвища і посади сотень (!) його учасників. Тому сьогодні архівно-кримінальна справа № 67446 на Артемізію Григорівну Галицьку — головне джерело для дослідників діяльності ОУН на Буковині. Матеріали справи опубліковані в дев'ятому томі нової серії «Літопису УПА». У цій же книзі подана коротка біографія Артемізії, з якої важко зрозуміти, що штовхнуло підпільницю на зраду та спонукало її «всипати» практичну всю очолювану мережу. Адже в підпіллі вона не була випадковою людиною, її знали як глибоко ідейну і переконану націоналістку.

Артемізія Галицька народилася 1912 року в с. Садгора Чернівецької області в багатодітній родині. Після завершення навчання у вчительській гімназії в Ботошані, з 1932 року працювала вчителькою. Була активісткою просвітницького руху, попри заборону румунської влади, навчала дітей української мови, історії, культури. За це молода вчителька переслідувалася і неодноразово втрачала роботу. У 1940 році, після приєднання Західної України та Буковини до УРСР, вона налагодила

Агентурно-бойова група підполковника МГБ Віталія Захарова (сидить у центрі), яка діяла на Прикарпатті.

зв'язок із членами ОУН із Галичини. Після відступу радянської влади Артемізія продовжила роботу в націоналістичному русі під румунською окупацією. Зокрема брала участь в організації втечі з лікарні керівника підпілля ОУН Буковини М. Колотила — «Кобзаря», затриманого румунами.

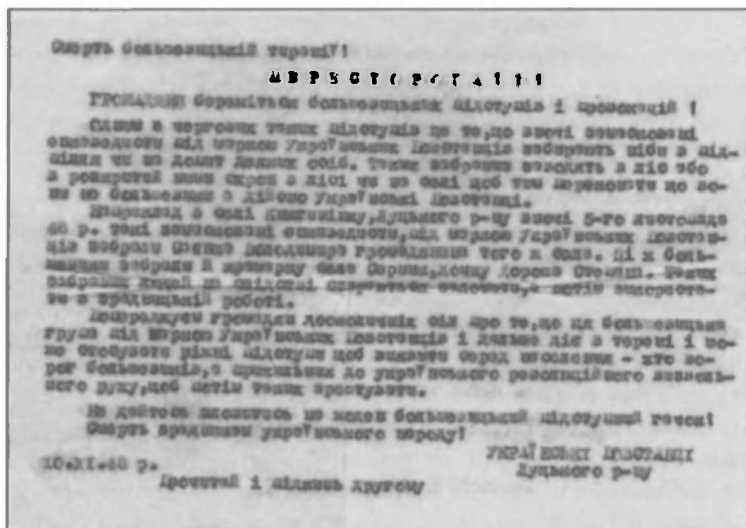
Тікаючи від румунського арешту, у 1942 році Артемізія перебралася до Львова, проте й тут було неспокійно. У листопаді — грудні того ж року містом прокотилася німецька хвиля арештів членів ОУН, тому Артемізія Галицька переїхала до Коломиї. Тут вона бере участь в організації та проведенні вишколів оунівців, викладаючи санітарну справу та ідеологію. Крім того, виконує функції зв'язкової між підпіллям рідної Буковини та Галичини. На початку 1944 року її забирає на роботу референт зовнішніх зв'язків Проводу ОУН Микола Лебедей. Артемізія бере участь у підготовці та проведенні переговорів між українським визвольним рухом та румунською окупаційною владою.

26 березня 1944 року Артемізія Галицька — «Мотря» з охроною у складі 10 осіб повернулася на рідну Буковину, аби очолити місцеве підпілля та творити відділи Української повстанської армії. Її активну роботу на цій посаді перервав арешт НКВД.

Біографія підпільниці в «Літописі УПА» закінчується таким абзацом: «Формально А. Галицька була заарештована УНКВД по Чернівецькій області 18 квітня 1945 року». Такою була специфіка радянської слідчої системи — людей тримали у в'язницях місяцями без офіційного арешту, намагалися з'ясувати і використати їх можливості, а вже потім офіційно заарештовували. 31 серпня 1945 року військовим трибуналом військ НКВД Чернівецької області вона була засуджена за статтями 54-1 «а» та 54-11 Кримінального кодексу УРСР до розстрілу. Однак Військова колегія Верховного суду СРСР рішенням від 10 жовтня 1945 року, «взявши до уваги, що засуджена Галицька допомогла радянським органам у ліквідації підпільної організації ОУН на території Буковини», замінила розстріл на 10 років виправно-трудоих таборів. Відомостей про подальшу долю у справі немає.

Далі «Літопис УПА» подає тексти протоколів допитів колишньої підпільниці, в яких вона «сипле» своїх товаришів. На жаль, пояснень, коли і за яких обставин стався реальний, а не формальний арешт Артемізії, книга не містить. А відповідь саме на це запитання проле світло і на інше, навіть важливіше — чому і як відважна повстанка стала зрадницею.

А сталося це через бочку, але не ту, що витвір рук бондаря, а вигадливу операцію НКВД. «Бочкою» підпільники називали особливий вид операцій чекістів, у документах радянської спецслужби зустрічаємо більш формальну назву «Літерний захід "ЛП"». ЛП — очевидно, означає «легендований провід». Тож маємо справу з діяльністю сумнозвісних агентурно-бойових груп, які діяли під виглядом повстанців. Деталі «Бочки» для «Мотрі» дізнаємося з виписки з агентурної справи «Фанатики», яка збереглася в 372-й справі, одній зі сформованих чекістами для прославлення власних подвигів.

Попередження підпілля для населення про діяльність прокативних груп.

Отже, Артемізія Галицька — «Мотря», провідник ОУН Буковини, була захоплена 27 грудня 1944 року, тобто за чотири місяці до офіційного арешту. Під час затримання непокірна повстанка спробувала покінчити життя самогубством і вистрелила собі в голову. Проте чекісти не дали їй вмерти — терміново під пильною охороною відправили на операцію в Чернівецьку лікарню. Прийшовши до тями, Артемізія зрозуміла: втекти їй не вдасться, тому вчинила другу спробу самогубства — «прагнути смертельного результату, намагалася пальцем відкрити рани в районі голови». Проте й цього разу померти не дали.

Затриманий разом з Артемізією підпільник Мирослав Гайдук швидко зламався і надавав усю необхідну слідству інформацію. Про свою провідницю він заявив, що це «людина, яка ніколи не дасть потрібних свідчень про ОУН та УПА на Буковині». Тому чекісти вирішили випитати все підступом, організувавши «викрадення» жінки з лікарні «оунівцями».

Операцію провели на Різдво, 7 січня 1945 року. «Підпільники» доставили Артемізію на конспіративну квартиру в Чернівцях, привели до неї лікаря, який продовжив лікування. Це був професор, хірург Булевський, який в роки війни перебував у партизанському загоні Медведєва, а тепер зображав колишнього діяча відділів отамана Тараса Боровця — «Бульби». Іншими учасниками смертельної гри були: заступник начальника УНКВД підполковник Біленко — в ролі представника Проводу ОУН «Тараса», начальник оперативного відділення УНКВД старший лейтенант Гончаренко — в ролі референта СБ «Івана», а також оперуповноважений відділу боротьби з бандитизмом старший лейтенант Гусак — у ролі підпільника «Стецька». До розробки залучено також дві жінки, утримувачі конспіративних квартир «Даша» і «Клава». Щоб підсилити враження реальності, чекісти імітували небезпеку можливого повторного арешту Артемізії і двічі міняли конспіративні квартири, «побоюючись провалу». При цьому хвору підпільницю перевозили в порожній шафі чи дивані.

«Мотря», яка сама організувала втечу з лікарні свого товариша в 1942 році, повірила у порятунок. Коли їй стало краще, «Тарас» оголосив, що йому від імені Проводу ОУН доручено провести слідство, щоб з'ясувати причини провалу підпільних клітин після її арешту. Слідство проводитиме «есбіст» «Іван», якому Артемізія повинна була подати повні списки підпілля для перевірки та виявлення провокаторів. При цьому «Іван» був досить жорстким слідчим і грав роль «поганого поліцейського». «Добрим» був «Стецько», «який проявляв особливу турботу та увагу до “Мотрі”», чим привернув її до себе... Скориставшись дружбою і довірою «Мотрі», «Стецько» отримав від неї додаткові відомості про багатьох членів ОУН. При цьому встановлено, що «Мотря» не передає змісту своїх бесід зі «Стецьком» «Івану».

У результаті такого допиту чекісти отримали інформацію про 242 членів ОУН на Буковині, не рахуючи складу куреня УПА, а також дані про підпільників з інших областей — усього понад 600 осіб!

*Агентурно-бойова група, Станіславівська область.
Початок 1950-х рр.*

«У ході оперативної реалізації матеріалів, отриманих у результаті комбінації з “Мотрею”, — читаємо в чекістському звіті, — нами заарештовано:

1. Членів обласного проводу — 2 осіб.
2. Повітових керівників — 1 особа.
3. Районних керівників — 4 особи.
4. Підрайонних керівників — 5 осіб.
5. Станичних — 31 особу.
6. Господарчих станичних — 4 особи.
7. Пропагандистів ОУН — 2 особи.
8. Зв'язкових ОУН — 9 осіб.
9. Членів ОУН — 117 осіб.

Крім цього, під час проведення операції із затримання оунівців за свідченнями “Мотрі” вбито:

1. Членів обласного проводу — 3 особи.
2. Районних провідників — 3 особи.

3. Підрайонних провідників — 5 осіб.
4. Станичних — 9 осіб.
5. Пропагандистів — 1 особа.
6. Учасників ОУН і УПА — 216 осіб».

У документах не знайдемо жодних відомостей про те, що пережила відважна підпільниця Артемізія Галицька, коли зрозуміла, що стала жертвою провокації і причиною арешту та вбивства сотень своїх соратників. Напевно, це було навіть страшніше, ніж двічі дивитися у вічі власній смерті...

Через кілька місяців отриману підступом інформацію оформлено у протоколи допиту тепер уже офіційно арештованої «Мотрі», яка «допомогла радянським органам у ліквідації підпільної організації ОУН на території Буковини».

Повстанський Гаврош Мандик Хасман

Багато людей очікують від історії простоти і однозначності, якої не бачать у сьогоденні. Вони можуть погодитися, що нині важко давати однозначні та безапеляційні оцінки особам чи подіям, але відмовляють у цьому минулому. Історія мала би, на їхню думку, демонструвати дуже чіткий поділ на жертв і катів, героїв і злочинців, патріотів і зрадників.

Ще простіше, коли цей поділ можна означити за національною ознакою. Тому часто зустрічаємо дуже прості моделі: українці — виключно герої і жертви, інші, зокрема євреї — кати, зрадники, злочинці. Або протилежна, а насправді ідентична модель: українці — злочинці, зрадники, кати; євреї — виключно невинні жертви та герої.

Такі очікування найкраще ілюструють не реальне життя з його складностями і перипетіями, а пропаганду з притаманними їй стереотипами «українсько-німецьких буржуазних націоналістів» чи «жидо-комуни».

Але життя завжди цікавіше за кліше. Тому серед «українсько-німецьких» можна знайти як колаборантів і учасників масових вбивств євреїв, так і активних борців із німецькою окупацією та рятувальників євреїв; а серед «жидо-комуністів» — і невинно вбитих через національність, і тих, хто в рядах радянських каральних органів нищив все

Мандик Хасман у мундирі Братства ветеранів ОУН-УПА, 2011 р.

українське, і навіть тих, хто приєднався до лав українців у боротьбі за незалежність. Останні найважче вписуються в прості чорно-білі схеми, про них волюють не згадувати, тим часом їхні біографії надзвичайно цікаві.

Маємо небагато таких історій, адже євреї, які перейшли через УПА, в радянські часи воліли про це мовчати. Ті, хто потрапив до рук Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВД), намагались полегшити долю і або нічого не розповідали про мотиви вступу до повстанського війська, або казали неправду, применшуючи власну роль і активність.

Тому можливість поспілкуватися з живим повстанцем єврейської національності спонукала залишити всі справи і податися в далеке волинське село Грибовичі Іваничівського району. Записана історія не дала підстав жалкувати за витраченим часом. Тим паче, що дізнатися її з інших джерел було б неможливим: у документах НКВД інформації про героя нашої розповіді Мандика Хасмана не знайдемо, адже затриманий у 1945 році Володимир Дмитренко нічого не сказав ані про свою діяльність, ані про свою національність... Але про все по порядку.

Мандик — передостання дитина в родині Жисіка (інший варіант імені — Джисік, або, як його звали сусіди, Джисько, в сучасному українському паспорті записаний Жисі) та Кренці (Кароліни) Хасманів, народився в 1929 році. Крім нього тут зростали три сестри — Гінда, Хана і Фріда та три брати — Іцик, Ідл, Савік. Сьогодні перелічені імена звучать екзотично для українського вуха, проте в довоєнний період у Дрогобичі родина Хасманів мало чим відрізнялася від інших українських чи польських сімей, в побуті її члени користувалися українською та польською мовами.

Батько Мандика, який дослужився під час Першої світової війни до чину капітана, працював «таксистом» у місті — мав карету та коней і заробляв гроші, розвозячи клієнтів. Тож родина, хоч і не була багатою, не бідувала. Хасмани жили серед українців, і Мандик із добротою згадує своїх сусідів.

Спокійне життя невеликого західноукраїнського міста струснула війна у 1939 році. Падіння Польщі, прихід і утвердження радянської влади — ці події не дуже чітко закарбувалися в пам'яті десятилітнього Мандика. Він краще пам'ятає родинні перипетії того часу — одна з його сестер одружилася з офіцером-«визволителем» Михайлом Гундарьовим, інша вивчилася на медсестру. Згодом ці події врятували Хану і Гінду від нацистського переслідування — в перші дні війни медсестру мобілізували, а радянський офіцер евакуював свою дружину. Третя сестра, Фріда, залишилася в Дрогобичі, і коли німці почали виловлювати євреїв, втекла з дому, деякий час переховувалася, але була захоплена ними і відправлена до концтабору Аушвіц (Освенцім).

Жисік Хасман, батько Мандика, капітан австро-угорської армії.

Решта родини Хасманів опинилася в Дрогобицькому гетто. А влітку 1942 року почалася ліквідація його мешканців — серед приречених на знищення в Броницькому лісі біля Дрогобича були й Хасмани. Мандик не хоче в деталях згадувати цього драматичного дня, розповідаючи коротко, як розстрілювали і закопували на очах інших, котрі чекали на свою чергу. Серед вбитих вже були Жисік, Кренця, Іцик та ідл Хасмани. Виконавці брудної роботи періодично зупинялися для перепочинку і додаткового натхнення у вигляді алкоголю. Під час такої перерви 12-літній Мандик вирішив утекти, при цьому прихопив із собою

молодшого 9-літнього брата Савіка та двоюрідну сестру Кайлі. На питання, чи страшно йому було у момент втечі, відповідає просто: «Ні, просто жити дуже хотілося».

Голодні, втомлені діти чотири дні блукали лісами, поки вишли до залізниці. Далі сіли на потяг і подалися на північ, на Волинь. Тут переховувалися в українських родинах. Мандик мешкав у селі Біличі спочатку в сім'ї Василя Киця, згодом у Сергія Кропивця. Тоді Мандик охрестився і став Володимиром, прибравши собі нове прізвище — Дмитренко.

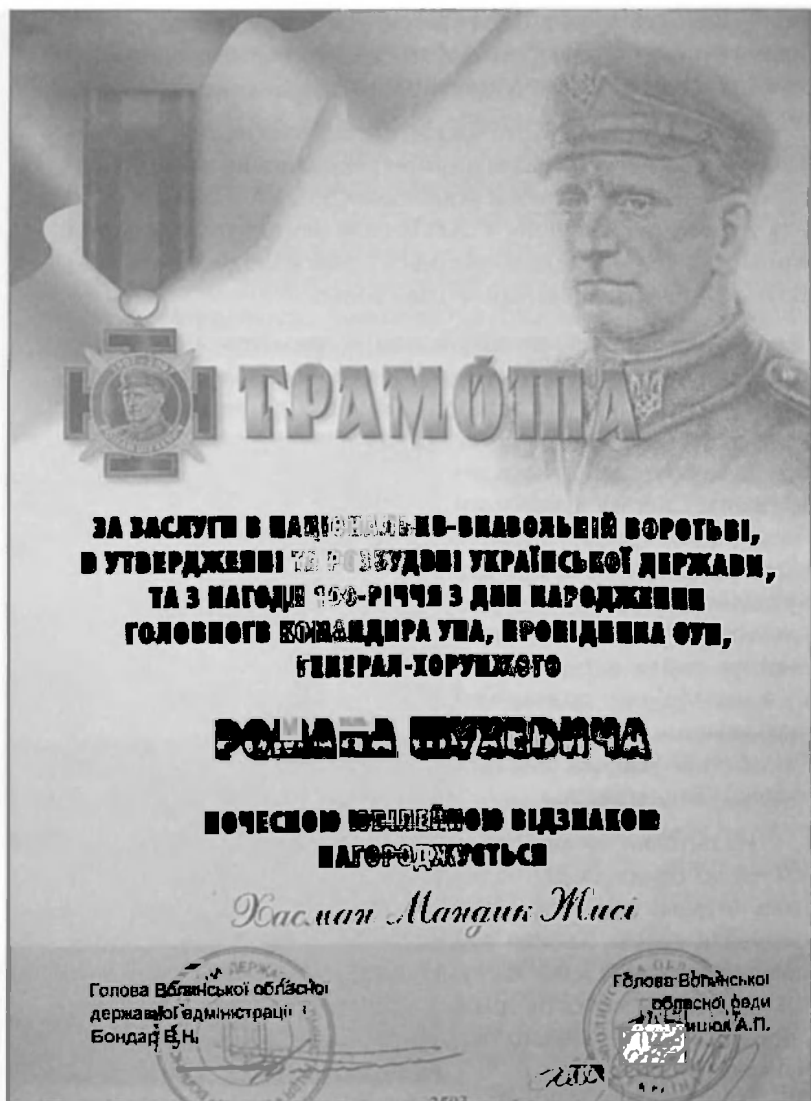
Тим часом німці розгорнули масову примусову мобілізацію українців на роботи в Німеччині. Селяни вже знали, яке «райське» життя очікує у разі потрапляння до рук німців, тож уникали того, хто як міг. Мандик дізнався, що господар, в якого він працював, вирішив записати його на цю роботу замість іншої жительки села, яка відкупилася хабарем. Недовго думаючи, відважний хлопець вирішує тікати вдруге. І знову в ліс, тоді вже опанований українськими повстанцями. Так 14-літній Мандик стає партизаном-бандерівцем.

На питання, чи не боявся він іти до бандерівців, які, як кажуть деякі історики, переслідували євреїв, Хасман відповідає коротко: «По заслугах діставали сексоти, різні продажники, незалежно від національності».

Партизани прийняли Мандика, врятувавши таким

В радянській армії — це Володимир Дмитренко, але вже незабаром особисти з'ясують його справжнє ім'я.

**ЗА ЗАСЛУГИ В НАЦІОНАЛЬНО-ВІСВОЛЬНІЙ ВОРОТЬВІ,
В УТВЕРДЖЕННІ ТА РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ,
ТА З НАГОДОЮ 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ГОЛОВНОГО КОМАНДИРА УПА, ПРОВІДНИКА ОУН,
ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЬКОГО**

РОМАНА ШУХЕВИЧА

**ПОЧЕСНОЮ ВІДЗНАКОЮ
НАГОРОДЖУЄТЬСЯ**

Хасман Мандик Мусі

Голова Волинської обласної
державної адміністрації
Бондар Е.Н.

Голова Волинської
обласної ради
Кришук А.П.

**Грамота про нагородження відзнакою з нагоди 100-ліття
Романа Шухевича, 2007 р.**

чином від неволі, а може, і від смерті. Він віддячив їм вірною службою. 14-літній хлопчина з двома класами освіти (більше не дозволила війна) допомагав партизанам чим міг і як умів, а оскільки з дитинства любив коней, то саме робота з кіньми стала для нього головною. Хлопцеві довіряли, тож незабаром він став особистим «водієм» сотенного, спочатку «Довбуша», згодом «Хоми», а потім навіть курінного «Голубенка». Незважаючи на свою «мирну» професію, неодноразово брав участь у боях із німцями та поляками в 1943—1944 роках. Наступи на німецькі опорні пункти, засідки, знищення німецьких комунікацій — типові для волинських партизанів будні.

Хасман був озброєний польським пістолетом «шісткою», до якого, проте, завжди бракувало набоїв. Навесні 1944 року у складі сотні «Хоми» брав участь у рейді на Холмщину для захисту українських сіл від нападів Армії Крайової. Особливу повагу побратимів Мандик здобув після авантюрної операції: повстанський Гаврош викрав бричку зі зброєю у німців, які тим часом забавлялися з дівчатами.

Крім військової підготовки, Мандик Хасман пройшов і належний для українського повстанця ідеологічний вишкіл — «Декалог українського націоналіста» досі декламує з пам'яті. Можливо, тому, що його головна теза «Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї» була для нього не лише гарною фразою, але щодень втілювалася у життя. Він досі дуже любить співати повстанських пісень.

Весною 1944 року з відступом німців закінчилася трифронтна боротьба українських повстанців. Проте легше не стало — радянська влада зосередила проти них велетенські сили. Зважаючи на це, влітку 1945 року великі відділи УПА на Волині розформовано — повстанці продовжили боротьбу малими підпільними групами.

Не покинув підпільну діяльність і Мандик Хасман, допоки взимку того року не потрапив між селами Завидів і Самоволя у засідку НКВД. У бою отримав серйозні поранення (автоматна

черга прошила обидві ноги) і був полонений. Далі — допити, під час яких нещадно били. Проте відповіді затриманого Мандика, чи точніше Володимира Дмитренка, адже саме так він назвався, були прості: «Нічого і нікого не знаю. З бандерівцями був, бо ховався від німців. Вони мені нічого не говорили, помагав їм із кінями». Витримати торттури (зокрема, биття сковорідкою по голові) було непросто, але, врешті, обрана тактика врятувала йому життя. Через дев'ять місяців його як малолітнього, якому тим паче не могли пред'явити нічого конкретного, відпустили на волю.

Мандик Хасман залишився жити на Волині, тут одружився. Згодом у 1949 році був мобілізований у радянську армію, служив на Далекому Сході. В армії ним знову зацікавилися чекісти, які почали перевіряти його походження. З'ясувалося, що в м. Корець Житомирської області немає жодних слідів про народження тут Володимира Дмитренка. Тож довелося Мандику Хасману назвати своє справжнє прізвище і походження.

Після служби повернувся на Волинь, де тридцять п'ять років пропрацював на шахті. З відродженням незалежності України став активістом Всеукраїнського братства ветеранів ОУН-УПА, отримав кілька почесних відзнак цієї організації. Але, як і більшість його побратимів, — жодної державної нагороди. «Українська влада не любить бандер», — каже одноногий Хасман, сидючи у позиченому інвалідному візку.

Так само не відзначили Мандика жодним чином і його одноплемянники-євреї. Вони з гордістю згадують тих євреїв, які воювали проти німців у лавах польської, радянської партизанки чи Червоної армії. Ті ж, хто виступив проти нацистів у лавах УПА, залишаються забутими.

Можливо, колись це зміниться, і в музеї «Яд Вашем» в Єрусалимі в експозиції про єврейський антинацистський опір з'явиться інформація і про євреїв — воїнів УПА. А поки і в Україні, і в Ізраїлі домінує чорно-біла історія, де далі діють «українсько-німецькі буржуазні націоналісти» та «жидо-комуна».

Різдвяний бій УПА. Бірча, 7 січня 1946 року

Завершення Другої світової війни не зупинило польсько-українського конфлікту, який розпочався 1942 року на Холмщині, в 1943-му перекинувся на Волинь, а в 1944-му охопив і Галичину. Конфлікт, жертвами якого стали тисячі людей з обох сторін, активними учасниками — підпільні рухи двох народів, швидко набув рис, характерних для війни. Кривавої війни у війні. Завязатість сторін у протистоянні забезпечила його тривалість і продовження в нових реаліях після відходу німецької окупації.

Головною ареною війни між українцями та поляками після завершення Другої світової стали терени так званого Закерзоння — землі, заселені здебільшого українцями, проте включені до складу відновленої Польщі. Саме намагання поляків позбутися українського населення стало причиною продовження польсько-української війни, загибелі та депортації тисяч українців.

Навесні 1945 року атаками польських підпільників знищено українські села Завій, Середниця, Пашова. 3 березня вчинено жорстокий напад на село Павлокома, жертвами якого, за різними даними, стали від 366 до 500 українців. У відповідь відділи УПА провели кілька акцій, спрямованих проти польських населених пунктів. Отож, весною 1945 року подальше розростання конфлікту було більш ніж ймовірним — він міг набрати масштабів протистояння на Волині чи Галичині у 1943—1944 роках. Зупинили його переговори між представниками українського та польського підпілля 29 квітня 1945 року у Селиських Березнівського повіту та підписання угод про перемир'я і співпрацю у боротьбі з НКВД.

Проте перемир'я з польським підпіллям не гарантувало цілковитого спокою українцям Закерзоння. Восени 1945 року польська комуністична влада, аби пришвидшити примусове виселення українців до УРСР, залучила до депортацій свою армію. Брутальність поведінки військових щодо цивільного

Українські повстанці готуються до наступу на Бірчу, 1946 р.

населення, залякування та вбивства стали щоденною практикою. На захист українців виступили відділи УПА, які здебільшого склалися з місцевих жителів, повсталих проти польського терору. Між повстанцями та загонами польського війська почалися завзяті бої. Незважаючи на величезну військову перевагу супротивника, протягом кількох місяців 1945 року ініціатива була на боці Української повстанської армії, яка контролювала значні території. Польська комуністична влада зосереджувалася в укріплених містах. Однією із таких «твердинь», звідки періодично здійснювалися напади на українські села, було містечко Бірча.

1946 рік українці Закерзоння зустрічали з тривогою за майбутнє. Сподівань на те, що він виявиться спокійнішим і безпечнішим, ніж попередній, було мало. Це стало зрозуміло вже в перші дні нового року: 1 січня загони польського війська з Бірчі увірвалися в село Ляхава. «В селі, — читаємо у повстанському звіті, — розпочали тоді свій кривавий танець. З хат забрали тоді сімох господарів-українців у віці 40–80 років та двох хлопців по 16 років, та всіх розстріляли біля школи. Одного застріленого господаря вкинули в вогонь».

Наступного дня брутально викинуто більше трьох сотень українців із села Монастирець, 6 січня вранці напередодні Святвечора польське військо з Бірчі атакувало село Добре.

Така активність гарнізону Бірчі на антиукраїнському фронті не могла залишитися непоміченою для командування УПА на Закерзонні. Ще наприкінці 1945 року кілька сотень здійснили два наступи на це містечко. Найуспішнішою була перша акція, проведена в ніч з 22 на 23 жовтня куренем УПА під командуванням Павла Вацика — «Прута». Повстанці прорвали ворожу оборону, увірвалися в містечко, розбили тюрму, визволивши в'язнів, знищили військові казарми.

Успіх повстанців примусив польське військо ще більше укріпити свою твердиню, тож запорукою нового результативного нападу на Бірчу мала стати передусім несподіванка. Саме

Третій зліва — курінний Михайло Гальо — «Коник», йому залишилося жити кілька годин.

тому атаку запланували безпосередньо на українське Різдво. «Акція, — читаємо про це в звіті УПА, — спеціально була запланована в часі, коли поляки могли її найменше сподіватися, і мала за завдання викинути ворога з його укріплень і знищити ворожі укріплення та саме містечко, котре має ще кільканадцять мурованих будинків». Бій на Різдво був несподіванкою і для вояків УПА, які зазвичай відзначали це свято разом із цивільним населенням у селах, які захищали. Очевидно, така ініціатива не викликала особливого захоплення у повстанців, проте в армії накази не обговорюються, а виконуються.

Загалом до штурму залучено чотири відділи, а саме: сотні «Ударники-4» (командир Володимир Щигельський — «Бурлака»), «Ударники-7» (командир Григорій Янківський — «Ластівка»), «Ударники-2» (командир Дмитро Карванський — «Орський» — заступав пораненого сотенного Михайла Дуду — «Громенка») та «Ударники-6» (командир сотенний «Яр», прізвище невідоме).

Загальне керівництво перебрав на себе курінний Михайло Гальо — «Коник». Ввечері 6 січня він виступив перед вишикуваними і готовими до бою повстанцями. «У цей Святвечір, — згадує його слова учасник бою Михайло Озимко, — наша мета піти у відплатну акцію проти Бірчі, щоб знищити це вороже кубло, яке палить українські села (показує в сторону присілка Ропи, де догоряла решта хат), вбиває невинних людей, старців, жінок і дітей, та не дає спокійно відсвяткувати навіть того Святвечора. За ті всі кривди, за пролиту українську кров, за смерть наших упавших героїв ми сьогодні відплатимо. Замість колядок Різдва Христового, будуть грати наші повстанські кулемети і вибухати гранати».

Наступ відбувався двома групами зі сходу та заходу. До першої групи, яку очолив «Бурлака», окрім його сотні входила також сотня «Ластівки». Їхнім завданням було привернути на себе увагу ворога та зв'язати вогнем. Тим часом дві інші сотні під командою курінного мали безпосередньо прорватися до міста і спалити його. Групі Володимира Щигельського вдалося

під час наступу не лише зосередити увагу ворога на собі, але й вступити у східну частину міста і здобути там кілька бункерів. Проте вже на початку бою стало зрозуміло, що поляки готові до активної оборони. «Поляки були сильно окопані, — читаємо у звіті з акції, — і мали навколо міста пороблені бункри, в котрих безперервно мешкали. Вже в перших хвилинах бою навколо міста грали ворожі кулемети, що свідчить про те, що ворог був приготований, чи радше, що був постійно на становищах. Момент заскочення ворога неприготованим в цім випадку відпав цілковито, одначе відділи даліше виконували положені на них завдання».

Бій на східному відтинку тривав аж до ранку — у повстанців неухильно закінчувалася амуніція. Врешті, коли о 8:00 стало цілком зрозуміло, що бій на західному відтинку припинився і поляки всі свої сили перекинули проти відділів, підпорядкованих «Бурлаці», командир дав наказ відступати. «Відворот відбувався під безперервним обстрілом автоматичної і крісової зброї ворога, — читаємо у звіті Тактичного відтинка УПА “Лемко”, — а також тяжкого кулемета, якого противник примостив на узбіччі гори Валькова. По ворожих рухах було видно, що він намагається відтяти нам дорогу до лісу та унеможливити відступ потоками, що ведуть з міста Бірчі в південному напрямку, і тим способом оточити відділ на відкритому терені. Однак ворогові не вдалося досягнути своєї цілі, бо підвідділ час до часу ставив спротив, стримуючи наступ противника з крила та ззаду. Ворожа погоня тривала на шляху близько трьох кілометрів і мимо цього, що за відступаючими вислано сотню кінноти Війська польського, відділи добилися-таки до лісу і там, на скраю лісу, відкрили збройний гураганний вогонь по противникові, і це саме відбило ворогові охоту до дальшої погоні. Після чого відділи відступили на умовлений збірний пункт».

Дещо інакше розвивалися події на західному відтинку нападу. Першим недоліком стало те, що сотні через складні теренові умови не змогли вчасно прийти на визначені місця і синхронно розпочати акцію. Під час штурму міста нападники були

дуже добре помітні для поляків завдяки підпаленим упівцями хатам. Зважаючи на те, що відділи опинилися під прицільним вогнем ворога, о 5:00 дано наказ про їх відступ.

Загалом під час акції повстанці зазнали великих втрат, найважчими з яких були загибель курінного Михайла Галя — «Коника» та виконувача обов'язків сотенного Дмитра Карванського — «Орського». Разом загинуло 23 повстанці, ще 22 було поранено. Найважливішими причинами невдачі стали некоординованість початку акції (частина відділів через засніжений терен надто пізно прибула на місце і не мала жодної технічної можливості попередити про це іншу групу), польський гарнізон виявився готовим до акції (а це були 1 500 польських вояків та рота НКВД, які, крім чисельної переваги, мали можливість використовувати укріплення), повстанцям забракло важкої зброї для штурму укріплень, а згодом і аmunіції для продовження наступу, що затягнувся.

Попри невдачу у різдвяному бою, УПА продовжувала активну діяльність, захищаючи українське населення. Польській комуністичній владі знадобилося ще більше року, аби придушити український опір. Останнім актом польсько-української війни стала сумнозвісна акція «Вісла» навесні 1947 року, під час якої не лише ліквідовано структури українського підпілля на Закерзонні, але й остаточно виселено із цих теренів українське населення.

Р. С. Через десятки років після описуваних подій Бірча знову опинилася в епіцентрі польсько-українських суперечок. Їхньою причиною стало бажання представників української громади перепоховати загиблих у цьому бою повстанців на цвинтарі, за християнським звичаєм. Могила вояків УПА увійшла до присадибної ділянки мешканця Бірчі Яна Ляшкевича. Він використовував її як пасовище для корів, хоча знав про місце поховання та змінювати нічого не хотів.

Дружина одного із загиблих, Анна Карванська-Байляк втратила дев'ять років, намагаючись добитися від польської

За кілька годин до бою.

влади дозволу на перепоховання. У 1994 році в канцелярії перемиського воєводи вона отримала точну відповідь, яка пояснила причини її тривалого поневір'я: «Якби ваш уряд визнав УПА за учасника боротьби за незалежну Україну, поховали б ми їх, ваших повстанців, на нашому військовому цвинтарі в Пикуличах без проблем. Хто має то зробити за вас?».

Історію своєї боротьби Анна Карванська виклала у книжці з промовистою назвою «Україно, визнай». Врешті, у 2000 році повстанців перепоховали на цвинтарі біля Перемишля. Українські політики досі дискутують, чи вважати їх та інших вояків УПА національними героями, хоча відповідь на це питання вже давно дав сам народ у тисячах пісень. Одна з них про Бірчу:

«Ой, хто то, хто то йде на Бірчу,
Нестримно з боєм наступа?
То командир — полковник Коник
Веде стрільців — борців УПА:
Щоб відплатить за людські кривди,
За кров, що в Лімній потекла,
За смерть, неволю і руїни,
За села, спалені до тла.
Та це стрілецтво не злякає,
Новим завзяттям запалить:
На кров і зброю присягаєм
Геройську смерть, його помстить!
Наш командир — полковник Коник
В бою із ворогом упав, —
На вітвар Слави України
Життя і кров свою віддав!
А ми — за ним, його слідами,
З його наказами ідем,
Ідем повстанськими шляхами
Туди, — де Воля нас веде!»

Радянська демократія: вибори 1946 року

«Вибори депутатів до всіх рад депутатів трудящих проводяться виборцями на основі загального, рівного і прямого виборчого права за таємного голосування».

Конституція СРСР 1936 року.

Комуністичний тоталітарний режим, на відміну від нацистського, ніколи не засуджував демократії як форми правління. У контрольованих комуністами державах формально існували місцеве самоврядування, розподіл гілок влади, регулярно проводилися вибори. За фасадом цих ознак свободи приховувалася жорстока тиранія, яка цілковито контролювала усі вияви суспільного життя та грубо втручалася у приватне життя громадян. Тож усі зовнішні вияви демократії перетворювалися в потворні карикатури на самих себе.

Жителів Західної України до особливостей радянської демократії почали привчати дуже швидко. Через місяць після приєднання до СРСР, у жовтні 1939 року, розпочалася кампанія виборів до Народних Зборів Західної України, що мали узаконити «возз'єднання». Деякі наївні жителі краю, опираючись на чинне радянське законодавство, намагалися зареєструвати кандидатами відомих авторитетних осіб, котрі представляли б їх як депутати. Тому відповідні органи змушені були провести відповідну роботу як із тими, хто висував, так і з самими кандидатами, в результаті чого народна ініціатива швидко згасла, а депутатами стали лише «найдостойніші».

Серед обраних — жодного представника колишньої політичної чи громадської еліти, 5 % осіб із вищою освітою, 20 % — із середньою, понад 70 % — із початковою та близько 2 % неписьменних. Наступного разу на виборах до Верховної Ради УРСР та СРСР у 1940 році комуністи вже не мали жодних проблем із громадськістю — у кожному виборчому окрузі було зареєстровано одного висунутого владою кандидата.

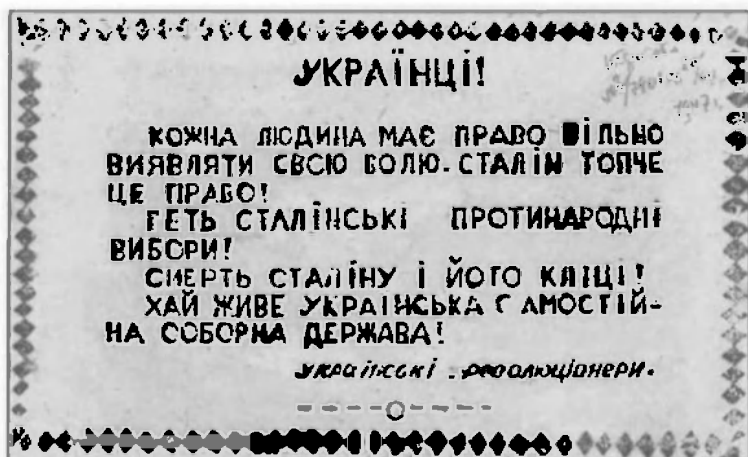

Повстанська противиборча листівка, 1946 р.

Трохи менше ніж за рік після завершення Другої світової війни «свято демократії» знову завітало на Західну Україну. Наприкінці жовтня 1945 року радянська влада оголосила про призначення на 10 лютого 1946 року виборів до Верховної Ради СРСР.

Для комуністів це була дуже незвична кампанія, адже вони вперше проводили її на теренах, над якими не мали цілковитого контролю. Спроби швидкої ліквідації українського підпілля одразу після переходу фронту цілковито провалилися — тут і надалі активно діяли відділи УПА та боївки ОУН, радянська влада в окремих регіонах залишалася доволі ілюзорною. Тож виборча кампанія 1946 року була не просто пропагандистською, а військово-пропагандистською. Крім сотень агітаторів (за даними українського підпілля тільки на територію одного Долинського району — 260 осіб), на Західну Україну прислано тисячі вояків НКВД та внутрішніх військ для остаточної ліквідації підпілля.

15 січня 1946 року розпочалася так звана Велика блокада, в рамках якої на території Рівненської, Волинської, Львівської,

Звернення повстанців до населення з приводу радянських виборів.

Дрогобицької, Станіславівської та Чернівецької областей практично в кожному селі було розміщено військовий гарнізон. «Пересічно гарнізони нараховували від 30 до 100, а то й більше чоловік, — читаємо про блокаду у звіті підпілля. — В селі заквартирували в центрі в найкращих, звичайно мурованих будинках. Господарів викидували з їх домів, не журячись тим, чи вони мають, де приміститися, чи ні. Майно господарів при тому гарнізонники грабували і нищили. озброєння гарнізонів: 15 важких кулеметів, 5–20 легких кулеметів, десятизарядки, автомати, гранати, нерідко гранатомети і польові гарматки. Місце квартирування гарнізони укріплювали дротяними загородами, земляними окопами, бункерами, окремими кулеметними гніздами (часто на дахах будинків)». Так під прицілом кулеметів та за колючим дротом розпочалася кампанія з «вільного» волевиявлення у Західній Україні.

Не менш принциповою, ніж для радянської влади, ця кампанія була і для українського визвольного руху. Провал виборів мав продемонструвати несприйняття населенням комуністів та окупаційний характер їхньої влади.

22 листопада 1945 року керівництво українського підпілля оголосило про початок противиборчої кампанії, метою якої мав стати бойкот виборів. Пропагандисти отримали завдання організувати масову роз'яснювальну роботу серед населення — проведення мітингів, бесід, поширення листівок. Відділи УПА мали забезпечити охорону пропагандистів, а в день виборів — проведення бойових акцій для зриву роботи комісій, знищення виборчих бюлетенів та засобів зв'язку. Окремим завданням підпілля була ретельна фіксація перебігу кампанії, особливо актів терору з боку влади. Завдяки цьому сьогодні маємо десятки документів (в архіві СБУ тільки у 376-й справі цілих два томи) з різних куточків Західної України, які детально відтворюють події того часу.

Узимку 1945—1946 років розпочалося завзяте протистояння двох пропагандистських структур — радянської та повстанської. Перша мала за собою величезний державний ресурс: на допомогу місцевим комуністам звозилися члени партії з цілої України, до цієї роботи примусово залучали сільських голів та вчителів. На боці другої була підтримка населення та енергія самих активістів, які працювали за ідею. У селах паралельно відбувалися мітинги, де агітували «прийти на вибори, щоб проголосувати за блок комуністів та безпартійних», та інші, на яких закликали «бойкотувати сталінську псевдодемократію», масово поширювалися офіційні комуністичні та підпільні націоналістичні листівки. Розклеєні протягом дня радянські плакати за ніч заклеювалися повстанськими закликами.

«В селі Доброгостів Дрогобицького району, — читаємо про плакатну війну, — революційні листівки появлялися тричі на день на місці большевицьких». Часом зігнані на мітинг селяни самі перетворювали його у противиборчу демонстрацію. У звіті Долинського району подані такі цифри акцій підпілля напередодні виборів: проведено 63 мітинги, 1 450 гутірок із населенням, розклеєно 17 400 плакатів.

Інформаційна війна відбувалася на фоні збройного протистояння між українськими повстанцями і солдатами гарнізонів,

котрі робили облави на населені пункти та прочісували лісові масиви. Гарячі ідейні суперечки супроводжувалися канонадами справжніх боїв.

Врешті настало 10 лютого 1946 року. «Коли вибила шоста година, — читаємо у повстанському звіті, — голова виборчої комісії (якщо комісія не втекла до лісу або не була в тюрмі) урочисто проголосував присутнім членам виборчої комісії, бійцям гарнізону та... арештованим громадянам, при арештованій комісії, що настала найрадісніша хвилина в їхньому житті — починаються вибори до Верховної Ради СРСР».

Для комуністів принципово важливим було, аби вибори почалися у точно визначений час і в присутності перших виборців. Оскільки охочих голосувати не було, то НКВД вирішило забезпечити «добровольців», арештовуючи перших-ліпших, а через те, що спецслужби мали інформацію про спроби втечі членів комісії, то напередодні заарештували і їх. Для виконання цих важливих завдань ще вночі 9 лютого гарнізони збільшено додатковими бійцями та технікою — танкетками та навіть танками.

Зранку війська вривалися в оселі, виганяючи людей на голосування. А тому що це була неділя, енкаведисти вривалися і до церков, припиняли службу (попередньо священики отримали наказ від влади розпочинати богослужіння о 6-й годині) і гнали людей на дільниці, використовуючи при цьому вогнепальну зброю та гранати. Тим часом відділи УПА, аби дезорганізувати вибори та припинити знущання над населенням, почали напади на військові гарнізони. Зав'язалися бої — у селі Труханів Сколівського району Дрогобицької області перестрілка між повстанцями і вояками НКВД тривала цілий день, допоки отримана гарнізоном увечері підмога не змусила упівців відступити.

Протягом дня терор наростав. Комуністи бачили, що вони не в силах забезпечити потрібної явки на виборах, тому солдати нещадно били людей і палили їхні господарства. У протоколах підпілля під час «переконування» виконати свій грома-

ддянський обов'язок зафіксовано навіть випадки вбивств. Сам процес голосування один із його учасників описав так: «Коли ніхто зі зловлених під час облави людей не хотів брати виборчого бюлетеня до рук, большевики силою вкладали бюлетень між пальці, кілька бандитів тримали витягнену руку виборця над урною, один із них ударяв патином по пальцях, і бюлетень звичайно випадав над урну. Один із бандитів кидав бюлетень до отвору урни і казав: “Ну іді, сволочь, проголосовал”».

Та незважаючи на використання сили, комуністам не вдалося повсюдно провести вибори — в окремих населених пунктах проголосували всього по кілька осіб, інші сховалися від влади. Підсумовуючи результати виборів у своєму районі, підпільники з Жидачівщини вказують, що за їхніми підрахунками тут проголосувало близько 45 % населення, з них лише 5 % голосували добровільно, решта під тиском залякування та терору.

Проте це не завадило комуністам говорити про 99 %-ву явку населення і чергову абсолютну перемогу блоку комуністів і безпартійних. Адже, як казав Сталін, виграє не той, хто голосує, а той, хто рахує.

Описані події сталися шістдесят п'ять років тому. Проте ніхто з певністю не може сказати, що таке ніколи не повториться. Особливо в країні, влада якої розуміє і шанує лише формальний бік демократії, в країні, в якій Сталін ще не помер. Історія, як відомо, дуже вимоглива вчителька і постійно повторює невивчені уроки.

Колишні вороги. Грубешівська операція 1946 року

«У цій боротьбі за волю і незалежність особливу роль можуть і повинні відіграти поляки та українці. Не тільки тому, що живемо поруч і що є кровно споріднені, а також тому, що взаємно допустили проливу крові наших народів, з чого користали тільки інші».

Мар'ян Голембйовський,
керівник Замоївського інспекторату АК-ВіН,
учасник антиукраїнських акцій навесні 1944 року
на Холмщині, ініціатор та організатор переговорів
з УПА у 1945—1946 роках.

---

28 травня 2011 року у місті Грубешів, на сході Польщі, відкрито пам'ятник воякам Української повстанської армії та відділів польського підпілля «Воля і Незалежність». Урочистість за участі президентів України та Польщі присвячена 65-й річниці спільної атаки українських та польських партизанів на м. Грубешів у ніч з 27 на 28 травня 1946 року. «Пам'ять про боротьбу наших предків, — зазначається у спільному комюніке двох президентів, — які попри суперечності зуміли об'єднати свої зусилля для протистояння комуністичному тоталітарному режимові, слугує дороговказом для нас у сьогоднішні. Відкритий нині монумент — не лише данина пам'яті героїв, які разом проливали кров за нашу свободу, але й зобов'язання перед майбутніми поколіннями берегти цю свободу і не забувати, що вона стала можливою завдяки активній співпраці наших народів».

Не намагайтеся шукати наведеної вище інформації в новинах. Вона вигадана, але вигадана лише частково. Жодного спільного відзначення не відбулося, як і не відкрито пам'ятника воякам УПА та ВіН.

Але невігаданим є той факт, що 65 років тому українські та польські партизани провели успішну спільну акцію на місто

*Переговори між українським та польським підпіллям
у с. Руда Ружанецька, 1945 р.*

Грубешів — твердиню комуністичного режиму в цьому регіоні. Цей ювілей залишився непомітним не лише для влади обох країн, але й для медіа — жодної інформації не знайдете ані в польських ЗМІ (загалом дуже чуйних до тем польсько-українських відносин у минулому), ані, тим паче, в українських.

Наразі українці та поляки навчилися відзначати лише трагічні сторінки нашого минулого, достойно згадувати лише річниці взаємних убивств. З участю президентів обох країн відкрито меморіал у селі Павлівка в 2003 році (з нагоди 60-ї річниці антипольських акцій на Волині), у 2005-му — пам'ятник у Павлокомі (знову-таки з нагоди 60-ї річниці вбивств, але тепер уже українців польськими підпільниками), у 2009-му — в Гуті Пеняцькій (з нагоди 65-ї річниці знищення поляків цього села). Тоді ж готувалися до відкриття пам'ятника з участю президентів у знищеному Армією Крайовою українському селі Сагринь, яке, проте, не відбулося. А нещодавно у ЗМІ з'явилася інформація про можливе відкриття пам'ятника загиблим полякам у селі Острівки на Волині. Ось такий убивчий пінг-понг пам'яті.

Може, так і повинно бути — ми не маємо забувати жертв страшної війни між нашими народами і дотримуватися певної симетрії в їх офіційному вшануванні. Але українці і поляки не повинні зосереджуватися лише на трагічних сторінках нашого минулого. Інакше в молодого покоління буде сформовано уявлення про те, що українці та поляки лише вбивали один одного, що не було тривалих періодів творчого співіснування двох націй, що у наших літописах не записано спільні героїчні вчинки. Аби цього не сталося, ми повинні пам'ятати, що гасла українських та польських борців за волю «Свобода народам! Свобода людині!» та «За нашу і вашу свободу!» дуже схожі, що співпраця між ними була можлива не лише під час оксамитових революцій, але й у роки кривавої війни. Тому важливо пам'ятати про Грубешів.

Навесні 1946 року на Закерзонні (територія теперішньої південно-східної Польщі) продовжували діяти український (УПА) та польський (АК, а згодом її продовжувач ВІН) підпільні рухи. За собою вони мали кілька років гострого протистояння, жертвами якого стали тисячі українців та поляків. А перед собою спільного ворога — комуністичний тоталітарний режим.

Звільнену від нацистів у 1944 році Україну втихомирювали війська НКВД. Розстріли, ув'язнення, масові депортації — звичний інструментарій «радянізації», знайомий українцями ще з 1920-х. Схоже відбувалося і на польських теренах, де до влади прийшов комуністичний уряд, опертий на розбудовані за допомоги Москви армію і сили безпеки. Крім відносно польських формацій, таких як Войско Польське (ВП — польське військо) чи Ужонд беспеченства публічного (УБП — управління громадської безпеки), тут напряду діяло НКВД, як через розміщені гарнізони, так і через так званих радників, які контролювали нову владу Польщі.

Наявність спільного ворога змусила українських та польських підпільників забути минулу ворожнечу, відкласти питання, які могли їх розділяти в майбутньому, і почати переговори. Навесні 1945 року перемовини увінчалися успіхом — досягну-

Євген Штендера — «Прірма», командир українських відділів під час наступу на Грубешів.

то перемир'я, припинено боротьбу та взаємне винищення. Але підпільники на цьому не зупинилися, а продовжували періодично зустрічатися, обмінюватися взаємокорисною інформацією. Врешті визріла ідея започаткувати спільну боротьбу. На ідейному та політичному рівні проблем із цим не було, але одна річ говорити про співпрацю, інша — йти в бій і довірити життя тому, в кого ще вчора стріляв.

6 квітня 1946 року ідею збройної співпраці вперше втілено в життя — тоді підпільники провели успішну акцію на станцію Вербко-

вичі. Незабаром виникла думка провести масштабнішу наступальну операцію на містечко Грубешів. Вона мала як конкретні практичні завдання — залякати комуністичні каральні органи, звільнити заарештованих, захопити документацію влади, так і політичні — маніфестація спільної боротьби українців та поляків. Ідея штурму Грубешева належала полякам, її ретельно обговорили на черговій зустрічі між представниками УПА та ВІН 18 травня 1946 року. Тоді ж визначили дату наступу — ніч із 27 на 28 травня.

Грубешів — типове для цього регіону провінційне містечко, більшість будинків дерев'яні, лише кілька в центрі муровані. Місто було перетворено на важливий центр нової влади: тут містилися повітові управління безпеки, міліції, комуністичної партії, розташовано гарнізон НКВД (близько 220 солдатів) та

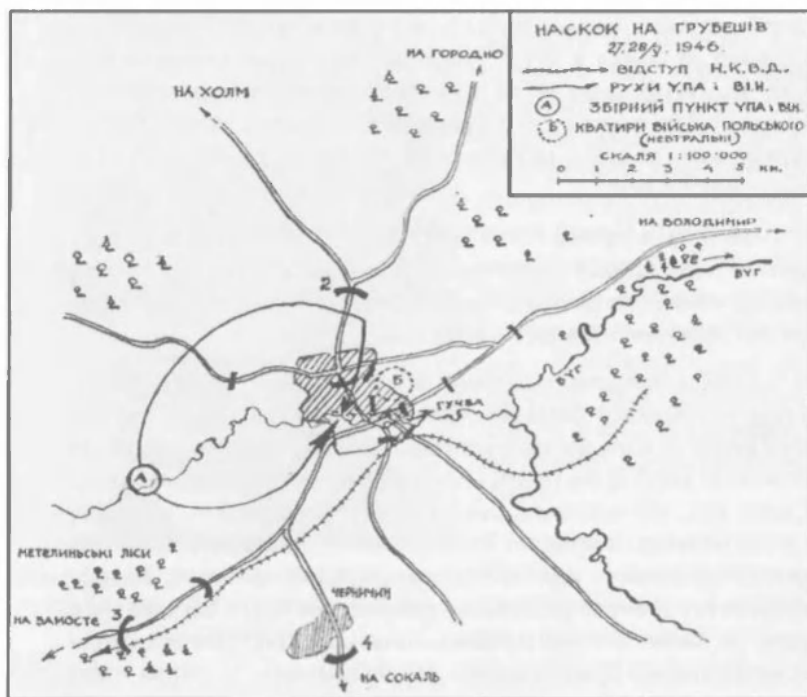
штаб-квартиру переселенчої комісії, яка організовувала виселення українців в УРСР. Недалеко за містом стояли вояки 5-го піхотного полку ВП та 32-го відтинка військ прикордонної сторожі. Тож ворожі сили були досить поважні, хоча польські підпільники обіцяли, що вояки ВП та прикордонники не візьмуть участі в бою.

26 травня вранці в лісі неподалік Грубешева почали сходиться партизани. З українського боку вояки сотень «Давида», «Яра», «Чавса» та боївки Служби безпеки, з польського — відділи ВіН «Млота», «Слепого», «Віктора», «Геля».

«Між стрільцями нашими і ВіН, — читаємо в звіті про зустріч, — почалася розмова, пізнавали себе, оповідали про минулі стрічі — коли ми ще були ворогами». Очевидно, пізнавали колишніх ворогів не тільки прості вояки, але й їхні командири. Серед них, до прикладу, був Станіслав Ксьонжек — «Вирва», на той момент комендант Замойського інспекторату ВіН, а два роки перед тим — один із командирів Армії Крайової, які проводили так звану грубешівську революцію. Тоді в березні 1944 року за наказом командування польського підпілля протягом кількох тижнів було знищено 36 українських сіл. «Ціль наша була спалити та знищити все по Буг і Солокію, — згадував Станіслав Ксьонжек, — щоби не було знаку й сліду, бо, як сказав наш один офіцер на відправі, «або перестати боротьбу, або змобілізувати більше війська і вдарити, бо зуб за зуб, хата за хату, село за село принесе тільки більші втрати для поляків».

Серед українських старшин, зрозуміло, були учасники антипольських акцій. Але — попереду спільний бій, тому в звіті про зустріч командирів написано: «Привітання відбулося в приязній атмосфері, взаємно частували себе тютюном».

Згідно з розробленим планом, 120 вояків УПА отримали завдання штурмувати приміщення НКВД, боївка СБ — переселенчу комісію, вояки ВіН мали нападати на польську безпеку (УБП), міліцію та осередок компартії. Особливістю цього бою було використання українськими повстанцями так званих тор-

План наскоку на м. Грубешів.

пед — трофейних німецьких 150-міліметрових турбореактивних снарядів. Торпедник для цих снарядів винайшов чотовий УПА, уродженець Полтавщини Гриць Руденко, для запуску використовувався електричний струм або... підпалена солома. Про точність наведення снарядів говорити не доводилося, їх використання мало за мету не стільки завдати фізичної шкоди ворогові, як залякати. Учасники бою згадували: «торпеди» летіли з пронизливим ревом літака, залишаючи за собою вогняний слід, як у комети.

Власне, з артобстрілу міста й розпочалася атака повстанців, засвідчивши серйозність їхніх намірів. «Першу торпеду, — згадував «артилерист» УПА, — пустив я в кошари (казарми)

НКВД. Торпеда попала в середину. Перед випускненням торпеди в будинку було світло, та видно було, що всередині кімнати робиться. Отже, я бачив, як двоє большевиків милось, а пізніше убирались. По вибуху торпеди я не бачив вже жодного світла, ані людей в кімнатах».

Бій у місті тривав півтори години. За цей час розбито будинки НКВД, УБП, пошти, захоплено комендатуру міліції, знищено автомобілі та документацію, звільнено з полону 25 в'язнів. Невдачею закінчився штурм переселенчої комісії — її чиновники виявилися дуже добре озброєними і зуміли відбити атаку повстанців. Вояки ВП, як і обіцяли польські підпільники, не взяли участі в бою у місті.

Цікаво, що серед тих, хто під впливом підпільної пропаганди відмовилися виступити проти своїх земляків, був поручник Войцех Ярузельський, згодом — комуністичний диктатор Польщі. Майбутній зрадник був і з українського боку — групу СБ очолював Леон Лапінський, на той момент референт СБ Холмської округи, а згодом, після захоплення в полон, — керівник створеної комуністичною спецслужбою «мережі ОУН» в Польщі.

Об'єктивно оцінити кількісні втрати у бою важко — як звично, кожна сторона подає дуже відмінні цифри. Згідно з повстанськими звітами, НКВД та польські комуністичні сили втратили близько 100 вояків убитими, натомість комуністи офіційно повідомили про загибель дев'яти вояків НКВД, п'яти польських прикордонників, двох функціонерів комуністичної партії та двох службовців УБП. З боку повстанців — двоє українців загинули в місті, троє при відступі з нього і ще троє, у тому числі український командир операції Євген Штендера, були поранені.

Значно більшими виявилися політичні втрати комуністів — успішна атака на певний час практично паралізувала їхню репресивну активність. Інформація про результативну українсько-польську акцію позбавила владу можливості спекулювати на протистоянні між обома народами. «Факт замирення між

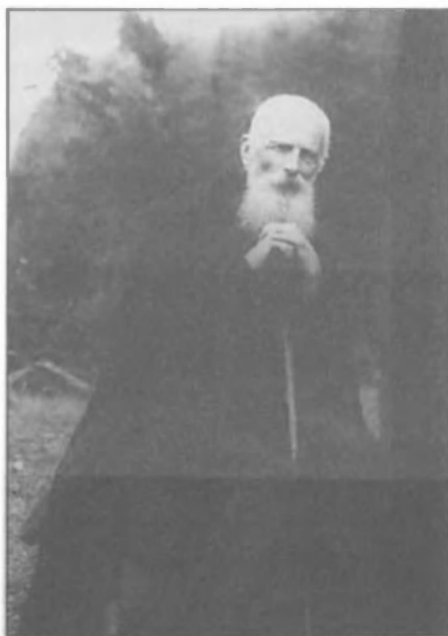
польським та українським підпіллям, — писали в українській підпільній пресі, — хоча він ще дуже хиткий і не прибрав уже розмірів ширшої співпраці, затривожив, як треба було сподіватись, найбільше большевицьких окупантів. Вони вдарили в усіх польсько-большевицьких газетах на алярм та намагаються розбити це порозуміння шалено шовіністичною протиукраїнською пропагандою».

Ці факти, хоч давно вже стали історією, досі лякають адептів принципу «розділяй та владарюй», тому замовчуються ними. Ми ж не маємо права мовчати. Адже якщо наші попередники, які стріляли один в одного, зуміли переступити через своє важке минуле заради майбутнього, зуміли стати колишніми ворогами, ми тим паче зобов'язані зробити це.

Архімандрит Климентій, обвинувачений за віру

Відносини Української греко-католицької церкви та Організації українських націоналістів були дуже непростими. Обидві структури вважали своєю метою захист українців та забезпечення їм максимальних можливостей для самореалізації. Перша єдиним шляхом для цього бачила духовний розвиток особистості та нації, друга — активну боротьбу та збройне повстання.

Очевидно, в мирний час ці шляхи іноді видавалися взаємовиключними, що призводило часом до протистояння між націоналістами та діячами церкви. Натомість роки воєнного лихоліття, жорстока окупаційна політика спочатку нацистів, а згодом комуністів зблизила їх. Яскравою ілюстрацією цього є поліція в архіві СБУ: тут поруч зі справами на репресованих підпільників — справи репресованих священників. На їхніх сторінках — інформація про контакти між керівництвом УГКЦ та Проводом ОУН у роки Другої світової, про спроби митрополита Андрея Шептицького залагодити конфлікт між двома крилами націоналістичного руху — мельниківцями та бандерівцями, про посередництво церкви у переговорах між

*Архімандрит Климентій Шептицький,
1930-ті рр.*

В'язничне фото Климентія Шептицького, 1947 р.

польським та українським підпіллям у 1942—1944 роках, про матеріальну та медичну підтримку повстанців церквами та монастирями, про безпосередню участь окремих священників у лавах УПА та підпілля.

Серед священнослужителів, яких радянська влада звинуватила у співпраці з ОУН, — архімандрит монахів-студитів Климентій Шептицький, рідний брат митрополита Андрея. За цим звинуваченням він був заарештований у 1947 році, попри те, що вже сорок років не займався політикою. Адже ще 1907 року молодий аристократ, доктор права, депутат австрійського парламенту Казимір Шептицький несподівано для багатьох полишив перспективну політичну кар'єру. У 1911 році він ще більше здивував галицький бомонд, подавшись у монахи під іменем Климентія.

Повернення радянської влади на Західну Україну в 1944 році не вселяло жодного оптимізму у місцевого населення. Усі надто добре пам'ятали пришвидшений курс «радянзації» 1939—1941 років, який вилився у вбивства та депортації сотень

У С С Р

67672-4

МИНИСТЕРСТВО ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Следственный отдел

часть 10910

УЧТЕНО в 1962 году

ДЕЛО № 148913

По обвинению Шептицкого Климентия Ивановича
по ст. ст. 54-1, а и 54-11 УК УССР

Изгнано 30.11.48 1947 г.

В порядке том 2

Овчачено 15.1.1948 г.

Том № 490000

После окончания следствия и завершения дела
подлежит передаче в архив

(Передать в соответствии с постановлением следственного отдела в архив дел в соответствующий отдел или орган МГБ, к которому и временно, проинформировать исполнителей дела)

Центральный архив КГБ СССР

Архив МГБ

Передать следственное дело
формируется постановлением
уполномоченным должностным лицом
ответственного управления МГБ
или его представителями.

Сдано в архив

П-20429

Кримінальна справа Климентія Шептицького.

тисяч жителів цього краю, серед них багатьох священників. Намагаючись завадити повторенню трагедії та з'ясувати наміри радянської влади, митрополит Андрей відправив делегацію представників УГКЦ безпосередньо до Москви. Наприкінці 1944 року, незважаючи на смерть митрополита, делегація на чолі з його братом Климентієм прибула до радянської столиці. Священники зустрілися з головою Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі Іваном Полянським, який запевнив, що жодних репресій чи утисків радянська влада не проведитиме.

У Москві отець Климентій мав ще одну несподівану зустріч — із представниками НКВД. Офіцери радянської спецслужби (серед них Павло Судоплатов) запропонували, щоб церква виступила посередником у переговорах радянської влади з націоналістичним підпіллям.

Зустріч між представниками підпілля та церкви відбулася наприкінці січня 1945 року у храмі Святого Юрія. Повстанці відмовилися від переговорів із радянською владою, не вірячи в її запевняння щодо припинення репресій. Вони мали рацію: масштаби терору зростали з кожним днем, він був спрямований не лише проти підпілля, але й проти мирного населення. Незабаром мішенню репресій стала Українська греко-католицька церква. 11 квітня 1945 року заарештовано усіх її єпископів, інших священників почали схилати до «об'єднання» з Російською православною церквою.

Климентій, котрий після цих арештів, по суті, очолив церкву, закликав не коритися тиску влади. Він повернувся в Унівський монастир, настоятеля якого, Івана Шестюка, заарештували у вересні 1945 року. Тим часом наступ радянської влади на УГКЦ увінчався псевдособором у березні 1946-го, що оголосив про влиття уніатської церкви в Російську православну. Священники ліквідованої церкви постали перед вибором: або скоритися наказам влади, або ж наражатися на арешт, намагаючись їй протистояти.

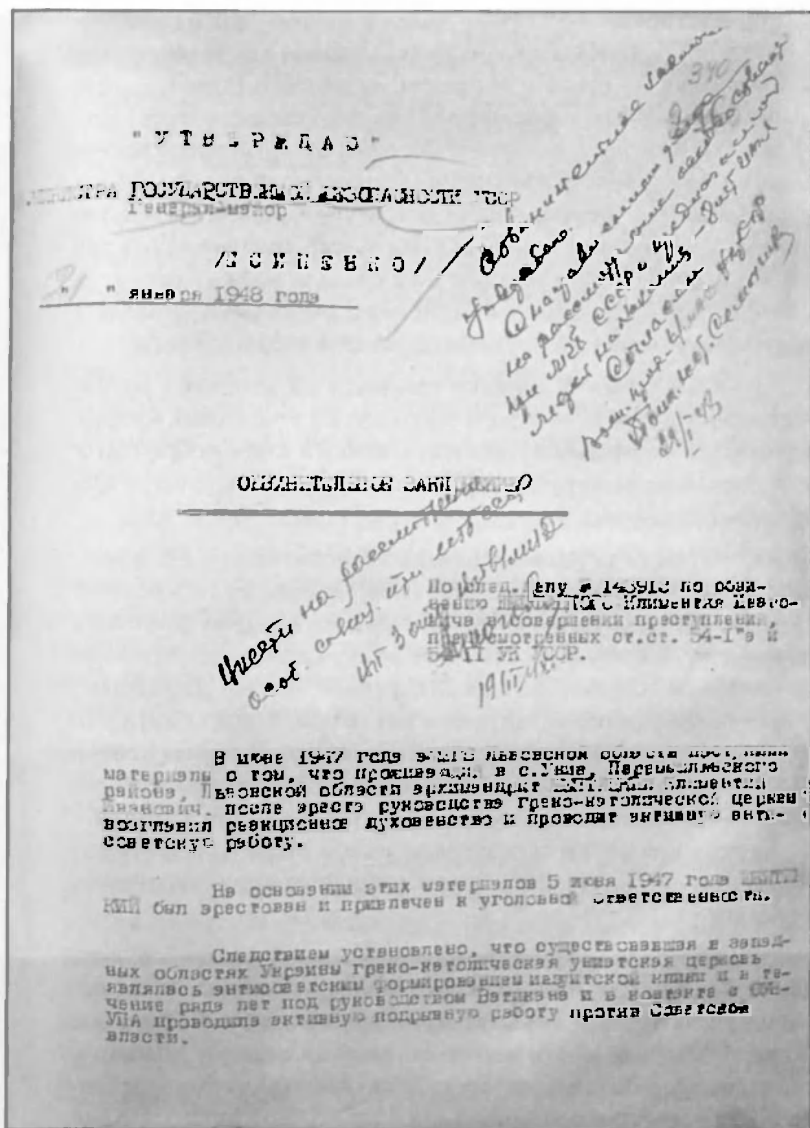
Климентій належав до другої категорії, тому вже 30 травня 1947 року Управління МГБ у Львівській області підписує постано-

ву про його арешт. Головними звинуваченнями проти священника була антирадянська діяльність та співпраця з ОУН. «Шептицький Клемент, — писав у постанові майор МГБ Божко, — був впливовою особою у формуванні націоналістичного руху і відіграв важливу роль у практичній боротьбі ОУН-УПА проти радянської влади». 5 червня в монастирі проведено обшук, внаслідок якого виявлено антирадянську літературу та плакати ОУН, наступного дня почалися допити старенького священника (на той час йому виповнилося 78 років!), які тривали майже півроку. За цей час отця як «особливо небезпечного злочинця» перевезли із внутрішньої тюрми МГБ у Львові до такої ж в'язниці у Києві.

Отець Климентій мужньо тримався на допитах і рішуче відкидав будь-які звинувачення у співпраці з підпіллям, наголошуючи, що він не займається політикою. Та слідчі добре підготувалися, маючи на руках інформацію від раніше допитуваних священників та монахів.

Отже, вони змусили отця Климентія визнати, що в монастирі переховувалися повстанці (їхня криївка була виявлена 17 січня 1946 року), що монахи надавали медичну допомогу пораненим, а один із них, Матковський, відав монастирською аптекою і систематично надавав підпільникам ліки. Двоє інших, Тимчина і Кіндратович, підтримували зв'язок із упівцями, а згодом перейшли в підпілля. Ще один монах-студит, Роман Хомин, ще за німецької окупації перейшов до УПА, став капеланом старшинської школи і загинув у бою з радянськими військами. Сам отець Климентій переховував у себе націоналіста Василя Кархута, який був лікарем і також допомагав важкопораненим воякам УПА.

Намагаючись «навісити» на архімандрита якомога більше звинувачень, слідчі наводили йому свідчення, вибиті під час допиту у настоятельки Якторівського жіночого монастиря. Вона розповіла, що монахині надавали постійну медичну допомогу повстанцям, випікали для них хліб та влаштували інтернат для їхніх дітей на території монастиря, і, найголовніше, що про все це було відомо архімандриту.

Обвинувальный вывод Климентія Шептицького.

Отець Климентій не заперечував цих «звинувачень», однак називав їх не політикою, а своїм християнським обов'язком. При цьому він не видав жодних прізвищ живих священників чи підпільників, невідомих слідчим, а лише під тиском фактів підтверджував здобуту ними інформацію.

Проте головним обвинуваченням Климентія Шептицького була не допомога повстанцям, а спроби зав'язати контакт із Проводом ОУН. Спочатку він твердив, що робив це лише для виконання місії, взятої в Москві, — організації переговорів підпілля з радянською владою. Проте згодом, під тиском наведених даних, які слідчі почерпнули з протоколів інших допитаних, змушений був визнати: головною метою спроб зв'язатися з керівництвом підпілля було скористатися можливостями ОУН для передачі у Ватикан інформації про знищення радянським режимом греко-католицької церкви. Незважаючи на намагання Климентія Шептицького, цього зробити не вдалося, принаймні радянським спецслужбам так і не стало про це відомо.

Натомість під час перебування архімандрита в ув'язненні в 1949 році на Захід потрапило «Звернення Воюючої України до всієї української еміграції». Тут, зокрема, звучав заклик: «Відкрий перед усіма народами цю країну, в якій задушена релігія, збезчещена церква, закована свобода сумління, потоптана не тільки християнська, але й загальнолюдська мораль... Розкажи про знищення Української Автокефальної і Греко-Католицької Церков, про помордованих і засланих українських єпископів, священників і вірних. Роз'ясни чужинцям, що теперішня російська православна церква не має нічого спільного з вільною церквою і є емведівською агентурою».

Окрім керівників українського визвольного руху, це звернення підтримав також голова катакомбної УГКЦ, наступник Климентія Шептицького отець Микола Хмільовський. Обидва підпілля, націоналістичне та церковне, об'єднали свої зусилля, аби донести до світу правду про ситуацію в Україні.

*Пам'ятник Андрєєві та Климентію Шептицьким
у Прилбичах, 2011 р.*

Тим часом 15 січня 1948 року слідчі прозвітували про завершення слідства, а через тиждень ними було підготовлено обвинувальний вирок за статтями 54-1 та 54-2 Кримінального кодексу — зрада батьківщині. 28 лютого відбулося засідання особливої наради («особого совещання») МГБ, яке присудило отцю Климентію 8 років ув'язнення в сумновідомій Володимирській тюрмі.

«Високий, худорлявий, з довгою білою бородою, трохи сутулий, обличчя та очі привітні, спокійні, — описує Шептицького в тюрмі його співкамерник, член ОУН Іван Кривуцький. — У розмові нічим не нагадував монаха, більше світську освічену людину... Він був малоговіркий, зайвого слова ніколи не сказав. Відповідав чи розповідав лаконічно і ясно. Ходив тільки з палицею, навіть по камері...»

Старий, хворий та немічний священник не відбув повного терміну покарання — 1 травня 1951 року о 21-й годині тюремні лікарі констатували його смерть. Климентій Шептицький похований поміж іншими в'язнями Володимирської тюрми десь на в'язничному цвинтарі — могила його невідома.

Через сорок років після смерті радянська влада, що його замордувала, за кілька місяців до власного кінця реабілітувала священника, визнавши Климентія Шептицького несправедливо засудженим. Не забули про нього й добрі люди — у 1996 році архімандрит Климентій Шептицький отримав звання «Праведник народів світу» за порятунок євреїв у період Другої світової, а в 2001 році, під час візиту до Львова Папи Римського Івана Павла II, був беатифікований.

Рейд у Прибалтику

У січні 1991 року під стінами телевежі у Вільнюсі проти радянських танків і на захист демократії поруч із литовцями пліч-о-пліч стояли представники українських громадських організацій. Це був не перший досвід активної співпраці між антикомуністичними рухами обох народів. На той момент загальновідомою була взаємодія українських та литовських дисидентів, легендарним стало співробітництво колишніх «лісових братів» з вояками УПА у сталінських таборах.

Спроби розгорнути спільну боротьбу робилися і до цього, коли упівці зі зброєю в руках протистояли сталінському тоталітаризмові, розпалюючи вогонь повстання на західних околицях Радянської імперії. Одним із елементів цієї боротьби був прибалтійський рейд УПА 1950 року.

Командування УПА мало значний досвід організації успішних військово-пропагандистських рейдів на території сусідніх держав. Протягом 1945—1949 років такі акції здійснено у Польщі, Словаччині, Чехії, Румунії. Їхнім завданням було налагодити контакт із місцевим антикомуністичним підпіллям та поширити інформацію про український визвольний рух у світі. За результатами рейдів про УПА писали провідні європейські та американські газети, а інформація про важку боротьбу в Україні стала відомою у світі.

Проте неможливим виявилось втілити перше завдання: місцеві підпільні рухи, як з'ясувалося, були надто слабкими і невдовзі після завершення Другої світової війни місцеві комуністи за активної радянської допомоги їх ліквідували.

На кінець 1940-х антирадянська війна не вщухала тільки на Західній Україні та в Прибалтиці, особливо в Литві. Керівництво українського визвольного руху знало про ситуацію в цій країні, українці її уважно вивчали та обговорювали. Тож улітку 1950 року було вирішено відрядити групу повстанців до Прибалтики.

15/50

Хасевич, 31.12.49

Вірвавтор: Сергій-мисрідан. Пронз, вилас. Зога (II варіант)

Гравюра Ніла Хасевича.

*Василь Галаса,
організатор закордонних рейдів УПА,
зокрема рейду в Прибалтику.*

Відповідальним за підготовку акції призначено Василя Галаса, тодішнього крайового провідника на північно-західних українських землях (Волинь і Полісся). Очевидно, Галасу було обрано не тільки через те, що відправною точкою рейду були підконтрольні йому терени, але й тому, що саме він мав найбільший серед керівників підпілля досвід у плануванні аналогічних заходів. У 1945—1946 роках Галаса готував рейди на Словаччину, у 1946-му розробив тактичну інструкцію для рейдів польськими теренами, а в 1947-му відправив до Західної Німеччини три сотні вояків УПА із Закерзоння.

Тож і цього разу Галаса написав спеціальні вказівки для учасників рейду, а також агітаційні матеріали. Оскільки рейд мав проходити теренами Білорусі, то крім звернення до народів Прибалтики — листівки «Литовці, латиші, естонці!» (українською та її скорочений варіант російською мовою), створено окрему листівку «До білоруського народу». Для посилення пропагандистського ефекту повстанці використали як ілюстрацію чудовий дереворит «Воля народам! Воля людині!», виконаний відомим художником підпілля Нілом Хасевичем — «Бей-Зотом».

Основний наголос у заклику до народів Прибалтики робився на необхідності налагодження тісної співпраці між визвольними рухами всіх поневолених СРСР народів. «Литовці, латиші, естонці! — писав Галаса. — Боротьбу ваших народів за своє ви-

СВОБОДА НАРОДАМ И ЧЕЛОВЕКУ!

ЛИТОВЦЫ, ЛАТЫШИ, ЭСТОНЦЫ!

ПАМЯННО ПРИВЕТСТВУЕМ ВАШУ ГРОМКУЮ БОРЬБУ ЗА СВОЕ ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРОТИВ РУССКО-БОЛЬШЕВИСТСКИХ ОККУПАНТОВ! В УКРАИНЕ ТАКЖЕ ВІДЕТЬСЯ УПОРНАЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА.

УКРЕПЛЯЙТЕ СВЯЗИ С УКРАИНСКИМ ОСВОБОДИТЕЛЬНЫМ ДВИЖЕНИЕМ!

СПЛОЧЕННЫМ ФРОНТОМ РАЗВЕРНЕМ НАСТУПЛЕНИЕ ПРОТИВ ОБЩЕГО ОККУПАНТА!

ДА ЗАРАВНОТВОЕТ АНТИБОЛЬШЕВИСТСКИЙ БЛОК НАРОДОВ!

ОТКАНИТЕСЬ ТАКИМ САМЫМ ОБЫДОМ НА НАШ ЗАЗЫВ!

УКРАИНСКИЕ ПОВСТАНЦЫ.

Звернення до литовців, латишів та естонців.

зволення ми мусимо вести спільно і мусимо ставити її в єдину розумну площину — площину боротьби за побудову самостійних національних держав усіх поневолених Москвою народів...

Литовські, латиські, естонські революціонери! Затіснюйте співпрацю з нашим визвольним рухом. Пересилайте в Україну свою підпільну літературу, листівки, заклики. Наставляйте своїх побратимів, щоб вони, будучи у ворожій армії, на примусових роботах на Сибірі, у в'язницях і концтаборах та при всяких інших обставинах нав'язували з українцями дружбу і щоб спільно допомагали собі в житті та боротьбі проти окупантів. Ми завжди робили, робимо і робитимемо так само».

У російському варіанті звернення читаємо: «Скріплюйте зв'язки з українським визвольним рухом. Спільним фронтом розвернемо наступ проти загального окупанта. Хай живе Антибольшевицький Блок Народів! Відгукніться таким самим чином на наш заклик».

Боївка Ковельського окружного провідника Василя Сементуха (перший праворуч), командира рейду.

Очевидно, у 1950 році не могло бути й мови про цілковите повторення досвіду рейдів 1945—1947 років з участю сотні вояків УПА, котрі протягом кількох тижнів проводили операції на території сусідніх держав. Завдання налагодити зв'язок, пройшовши сотні кілометрів, і провести ефективну пропагандистську кампанію на терені, насиченому ворожими силами, могла виконати тільки невелика мобільна група повстанців. Таку групу доручено сформувати керівнику Ковельської округи Василю Сементуху — «Ярому». До неї включено дванадцять підпільників на чолі з провідником Камінь-Каширського району «Рибакком». Повстанці настільки наповнили пропагандистською літературою наплічники (крім уже згаданих листівок, там були інші підпільні видання, зокрема «Хто такі бандерівці і за що вони борються?»), що не змогли взяти більше харчів.

19 липня 1950 року група перетнула кордон між УРСР та БРСР і вступила на територію Давидгородоцького району Пінської області. Щоб якомога швидше досягнути Литви, упівці рухалися конспіративно і протягом першого етапу рейду не проводили пропагандистської роботи на білоруських землях. Проте вже дуже швидко стало зрозуміло, що їхнє перебування не є секретом для радянських спецслужб, більше того, скидалося на те, що останнім відомо про завдання дістатися Литви. Раніше запланований рух на північ став неможливим через блокаду території військами білоруського МВД та МГБ. Тому 22 липня командир вирішив змінити напрямок рейдування, а разом із тим відкорегувати поставлені завдання. Зрозумівши, що досягнути кінцевої мети рейду їм не вдасться, повстанці повернули на схід і розпочали активну пропагандистську кампанію серед білорусів.

Віднайдений нещодавно в архіві СБУ звіт про цей рейд відтворює атмосферу акцій УПА в Білорусі: «До нас сходиться населення зі всіх кінців села, інша гутірка перетворюється в мітинг. Про боротьбу на українських землях, про нашу політичну платформу, про важливість спільного фронту поневолених більшовиками народів, про наш клич: “Воля народам і людям!” уважно прослухали до 200 селян.

Після короткого мітингу зав'язалися дискусії, під час яких селяни нам щиро розказували все про своє життя, особливо нарікаючи на сталінські колгоспи, в яких нічого не виплачують за трудовні, і сталінських колгоспних гайдуків, у тому числі й на того, який перед тим втік від нас... Ось одна старша жінка, звертаючись до нас, каже: “Хлопці, рятуйте нас усіх, бо ми пропали, розбивайте цю нечисту силу”. Довелося вже пережити горя білоруському народові під большевицьким пануванням.

Після поширення нашої революційної літератури залишаємо село. Населення проводить нас. Дехто, щоби говорити з нами, по кілька разів забігав нам дорогу і нав'язував розмову, а дівтора, а навіть старші, провели нас аж до лісу».

Воля народам!

Воля людині!

ЛИТОВЦІ, ЛАТИШІ, ЕСТОНЦІ!

Палко вітаємо Вашу визвольну боротьбу проти російсько-більшовицьких окупантів.

В Україні таку ж боротьбу веде Організація Українських Націоналістів (ОУН), керована Степаном Бандерою та Українська Повстанча Армія (УПА) на чолі з генералом Тарасом Чупринкою. Найвищим керівним органом нашої національно-визвольної боротьби являється Українська Головна Начальська Рада (УГНР). За кордоном нашу боротьбу і державно-політичні інтереси України репрезентує Закордонне Представництво УГНР.

Боротьба за **волю народів і людини** — основний гасло нашої політичної програми.

ЛИТОВЦІ, ЛАТИШІ, ЕСТОНЦІ! Боротьбу наших народів за себе визволення ми повинні вести спільно. Миємо ставити її в єдину визвольну дилематичну площину боротьби за побудову самостійних національних держав **усіх** поневолених Москвою народів. Миємо ліквідувати кевалку, і джерело вогні — російську імперію. Росіяни мусять навчитися жити на своїй землі і коштувати власної праці. Доки існує російська імперія, поти не буде сусідуючому народові не може вільно жити. Доля Ваших народів 1940 році наглядно підтвержує це.

ЛИТОВСЬКІ, ЛАТИШСЬКІ, ЕСТОНСЬКІ РЕПРЕЗЕНТАЦІОНЕРИ! Завітайте спільно з нашим визвольним рухом. Пересилайте в Україну свої відвілину літературу, листівки, заклики. Наставляйте своїх поворотників, що вони, будучи у ворожій армії, на військових роботах на Сибірі, у в'язницях і концтаборах та при деяких інших обставинах, нав'язували з українцями дружбу і щоб спільно допомагали собі в житті та боротьбі проти окупантів.

Ми завжди робили, робимо і робитимемо так само.

Хай живуть самостійні національні держави — Литовська, Латвійська, Естонська, Українська!

1950 рік

**Організація
Українських Націоналістів**

Листівка УПА «Литовці, латиші, естонці», 1950 р.

Дійшовши до річки Прип'ять, повстанці, які на той момент відвідали вже 21 населений пункт, зокрема Турівського і Петриківського районів Поліської області, розпочали зворотний рух. 1 серпня 1950 року вони перетнули білорусько-український кордон і незабаром повернулися на місце своєї дислокації на Волині. Незважаючи на насиченість території ворожими військами, підпільникам вдалося уникнути збройних зіткнень. Але попри цей тактичний успіх та ефективну пропагандистську роботу на білоруських теренах, головна місія рейду — налагодження стосунків із прибалтійськими партизанами — залишилася нездійсненою.

Співпраця стала можливою через кілька років і за тисячі кілометрів від українських та литовських земель — у безкрайніх просторах Сибіру і Казахстану. Саме колишні партизани з України та Литви, хоч і без зброї в руках, але все ще нескорені, зуміли не лише зламати диктатуру кримінальних в'язнів у сталінських таборах. Повстаннями 1953—1954 років вони розвалили саму систему ГУЛАГу.

А взимку 1991 року їхні онуки добили Радянську імперію, не давши танками розчавити молоді національні демократії.

Людмила Фоя — агент «Апрельская», повстанець «Перелесник»

Люди, поверхово знайомі з історією, часто мають завищені вимоги до неї. Її намагаються накинути притаманну точним наукам детермінацію, опираючись на яку видається можливим давати безапеляційні оцінки тим чи іншим явищам чи навіть робити прогнози на майбутнє. Проте історія вивчає реальне життя, в якому незалежно від того, йдеться про вчора, сьогодні чи завтра, випадок може відігравати значно більшу роль, ніж причинно-наслідкові зв'язки. Винятки з правил бувають важливішими за самі правила, а героїв, злочинців, патріотів та зрадників іноді не так легко порозсувати по окремих історичних шухлядках.

Особливо важко це зробити стосовно людей, яких затягло у вир оперативних ігор спецслужб. Тож тавра зрадників, якими іноді надто легко розкидаються щодо людей, що пішли на «співпрацю» з радянськими органами безпеки, часто дуже недоречні.

Яскравим підтвердженням цієї тези є життя Людмили Фої — підпільниці, агентки, повстанки. Її долю дають змогу відтворити документи аж двох спецслужб, що займалися нею: радянського НКВД та оунівської СБ. Без сумніву, колись ця біографія (якій наразі присвячено лише невелике дослідження молодого історика Володимира Іванченка) стане основою для кіноблокбастерів та книжкових бестселерів.

Людмила народилася 3 вересня 1923 року в селі Топори Житомирської області, тож належала до покоління, чия молодість була обпалена Другою світовою. Німецька окупація застала вісімнадцятилітню дівчину у Києві, де вона мешкала разом із батьками, братом та сестрою. На початку 1942 року Людмила Фоя стає студенткою Київського медичного університету. У більшості тоталітарних держав саме студентство породжує

різноманітні молодіжні підпільні рухи, які об'єднують у своїх лавах сміливців, що не бажають терпіти свавілля влади і готові до боротьби з нею. Таким було і студентське середовища Києва в часи німецької окупації.

Цей молодіжний рух мав дві незалежні чи навіть ворожі течії: комуністичну і націоналістичну. Прихильники першої мали підтримку Радянського Союзу, який хоча і зазнавав поразок, проте докладав зусиль для допомоги підпіллю на окупованих теренах.

Українські націоналісти, які з вересня 1941 року перейшли до антинімецької діяльності, могли сподіватися лише на самих себе. Саме до них приєдналася Людмила Фоя. І не лише вона, але й багато її ровесників: вже після відходу німців близько половини студентів інституту було заарештовано НКВД за націоналістичну діяльність. Керівником підпілля ОУН на теренах Центральної України був уродженець Тернопільщини Дмитро Мирон. Людмила, на той час уже зв'язкова ОУН, зустрілася з ним у червні 1942 року. Дуже швидко вона зрозуміла, наскільки небезпечною є участь у націоналістичному підпіллі: у липні при спробі втечі гестапівці застрелили біля оперного театру в Києві Дмитра Мирона, а наступ-

*Людмила Фоя.
Фото студентських часів.*

В роки Другої світової війни.

ного року в німецькій тюрмі гине Олена Коляда — безпосередній керівник Людмили.

Проте Фоя зуміла не потрапити до рук нацистів, хоч для того їй довелося залишити навчання в медінституті. Окрім функцій зв'язкової, Людмила бере участь у роботі пропагандистської референтури, навесні 1943 року організовує в Києві збір медикаментів для вояків Української повстанської армії, відділи якої розгортають у цей час свою діяльність на Волині і Поліссі. Влітку цього року приїжджає на Волинь — у рамках технологічної практики у сільськогосподарському інституті. Очевидно, саме тоді Людмила вперше зустрічалася з повстанцями, з якими буде

пов'язана її подальша доля, зокрема з керівником Служби безпеки ОУН на Волині Миколою Козаком, котрому судилося відіграти вирішальну роль у її житті.

Тим часом наприкінці 1943 року фронт знову наближається до української столиці. Київ мав стати подарунком вождю народів Сталіну до чергової річниці Жовтневої революції, тож під час його взяття не рахувалися з жодними жертвами. «Визволене» місто ще омивали закривавлені води Дніпра, коли тут розпочали свою активну роботу радянські каральні органи.

Влада змінилася, але ситуація для українських націоналістів лишалася незмінною — країною керував окупант, проти якого треба було боротися. Багато членів ОУН ще перед при-

АРХИВ

Управление
1952 год
Отдел

Учтеное дело № 114974
 КГБ № 114974
 НКВД УССР.

ДЕЛО № 114974

По обвинению Фог Людмила
Адамовна

Начато 24 января 1944 г. В 1 томах
 Окончено 4 апреля 1944 г. Том № 1

После судебного рассмотрения и вступления приговора в силу, настоящее дело подлежит немедленному возвращению и 1-й Специальный отдел НКВД УССР (гор. Киев). К делу должна быть приобщена копия приговора.

Оскавказие: приказ НКВД, Прокуратуры и НКЮ Союза ССР № 003/01 от 10 апреля 1944 г.

Передача находившихся в производстве следственных дел, а также взятых из архива дел в другие отделы или органы НКВД, хотя бы и временно, производится исключительно через 1-й Специальный отдел НКВД.

Исходное дело передается должностным лицам, ответственными за исполнение приказов НКВД.

АРХИВ

37233

Кримінальна справа на Людмилу Фог,
1944 р.

В'язничне фото Людмили Фої, 1944 р.

ходом червоних намагалися відійти з Києва на захід, аби влитися в ряди повстанської армії. Серед них були друзі та знайомі Людмили: студенти Микола Рацинський, Іван Кульчицький, Валентин Бойко, Володимир Пархомеїв, викладачі — професор сільськогосподарського інституту Василяк, професор технологічних курсів при Всеукраїнській кооперативній спілці Чигиринцев. Всі вони стали вояками УПА.

У жовтні 1943 року знову перебратися на Волинь спробувала і Фоя, проте їй це не вдалося через швидке наближення фронту. Тому їй, підпільниці, якій вдалося уникнути німецького арешту, довелося звикати до нових окупаційних умов. Робота бандерівського підпілля в Києві продовжувалася. Проте для Людмили вона не була тривалою — 24 січня 1944 року її заарештували, висунувши звинувачення в антирадянській діяльності.

Допити тривали кілька місяців. Зрештою в НКВД вирішили, що молода дівчина може стати корисною для них у боротьбі з рухом опору, що якраз розгорялася на українських землях. У квітні 1944 року Людмила Фоя виходить на волю як агент «Апрельская». Більш як двомісячне ув'язнення вона мала при-

ховувати навіть від рідних — для цього її озброїли легендою про перебування в лікарні. Аби легенда не луснула через зовнішній вигляд виснаженої допитами дівчини, перед виходом її кілька днів утримували на кухні внутрішньої тюрми НКВД.

Головним завданням «Апрельської» було налагодити зв'язок між легендарним (тобто створеним НКВД) підпіллям у Києві та справжньою мережею ОУН на Волині. Головним «режисером» операції став Сергій Карін-Даниленко, чекіст із неабияким досвідом створення псевдоповстанських груп в Україні ще з 1921 року. На початках операція йшла дуже успішно. Часом навіть занадто — окремі низові ланки псевдопідпілля здобувають підтримку населення, новоприєднані члени, не знаючи про організаторів провокації, створюють озброєні боївки на Київщині, в Сумській та Дніпропетровській областях.

У листопаді 1944 року Людмила Фоя разом із іншою агенткою НКВД, Ніною Калуженко, роблять першу поїздку на Волинь як представники київського «проводу» ОУН. Подальший розвиток операції затримала

Підпільні видання авторства Людмили Фой під псевдонімом «М. Перелесник».

хвороба спочатку «провідника» Михайла Захаржевського, а згодом і іншого агента, Калуженко. Операцію відновлено тільки навесні.

У травні 1945 року, коли Європа гучно святкувала перемогу у Другій світовій, Людмила Фоя розпочинає власну війну, при цьому вона опиняється по інший бік фронту від своїх товаришів. Йдучи на цю війну, вона передбачала можливість смерті від рук колишніх побратимів. «При від'їзді з Києва, — згадувала Фоя згодом про початок нового етапу операції, — я дізналася, що мене очікує, і, незважаючи на інстинктивне, таке звичне для кожної живої істоти бажання вижити, я раділа, бо, можливо, в ближчому майбутньому цьому всьому прийде кінець».

Можливо, саме ця приреченість штовхнула Людмилу на рішучі дії. Потрапивши разом із Ніною Калуженко до відділу УПА, Фоя відразу зізналася в тому, що її завербовано НКВД, розповіла про своє завдання — встановлення зв'язку із псевдопід-

піллям задля проникнення агентури в середовище визвольного руху та його ліквідації.

Людмилі пощастило — її переслуховував особисто керівник СБ на Волині Микола Козак, якого вона знала ще з часів перебування в Києві. Жорстокий есбіст, якого деякі підпільники звинувачували у патологічній підозрілості, повірив дівчині. Більше того, в її зізнаннях він побачив можливість завдати удар у відповідь радянській спецслужбі, використавши для цього агентку «Апрельську».

Під час перебування в підпіллі на Волині.

У липні 1945 року Людмила Фоя, тепер уже подвійний агент, повертається до Києва зі звітом. Інформацію від цінного агента приймав заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Дроздов. Відсутність ліквідованої СБ ОУН Калуженко Фоя пояснила тим, що її колега-агентка нібито пішла на зв'язок із Проводом ОУН.

Чекісти уважно слухали Людмилу, ставили їй безліч запитань, намагаючись перевірити, чи вона говорить правду. Врешті їй вдалося переконати чекістів у своїй щирості і отримати нове завдання — супроводити «керівника» київського «підпілля» Михайла Захаржевського на Волинь, аби ввести його у справжню оунівську мережу. У випадку успіху їй обіцяли продовжити навчання в будь-якому виші чи навіть у навчальному закладі НКВД. При невдачі — дали зрозуміти, якою легкодосяжною є родина дівчини, що мешкала під Києвом.

5 серпня 1945 року агенти «Апрельская» (Людмила Фоя) та «Таран» (Михайло Захаржевський) виїжджають до Луцька і через кілька днів виходять на зв'язок із ОУН. Захаржевського відразу заарештовують есбісти, Фоя ж отримує завдання повернутися до Києва і вивести на бандерівську спецслужбу інших членів легендарного «проводу». Людмила знову зустрічається з чекістами, які її ретельно перевіряють і... продовжують довіряти.

Перед черговою поїздкою на Волинь чекісти навіть організували для неї вечірку. «У зв'язку з моїм виїздом, — згадувала вона, — було вирішено зорганізувати вечір. Попри те, що співали лише українські пісні, вечір був нецікавим. Мало було щирості, а про відвертість нічого було й згадувати. Загалом за час мого перебування у Києві мені щовечора намагалися надавати найкращі квитки у театри та оперу, однак я не могла цим скористатися, адже захворіла на застуду. Це якоюсь мірою рятувало мене від постійних розмов зі співробітниками».

Цього разу Фою супроводжувала інша представниця київського «проводу» Катерина Міньковська — агентка чекістів ще

з 1927 року, яка після війни відзначилася успішними операціями проти ОУН, зокрема брала участь у створенні легендованих структур на Конотопщині. Завдяки Людмилі Міньковська потрапила до рук СБ ОУН і після допиту була страчена.

Микола Козак вирішив не ризикувати більше у грі з НКВД та зупинив її. Проте самі чекісти ще тривалий час не готові були визнати, що їх обвела круг пальця молода дівчина. Лише у квітні 1946 року із зізнань заарештованих повстанців вони остаточно переконалися, що Людмила продовжує активну боротьбу в лавах антирадянського руху.

6 серпня 1946 року Людмила Адамівна Фоя оголошена у всесоюзний розшук МГБ та МВД, який взяв під особистий

контроль міністр державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Сергій Савченко. Тим часом жінка поринає у підпільну роботу, під псевдонімом «Перелесник» працює у структурах пропаганди, зокрема літературним редактором журналу «Молодий революціонер», видає ряд художніх новел про визвольну боротьбу.

Масштаби повстанської пропаганди вражали: за підрахунками дослідників, протягом 1948—1952 років підпільними друкарнями на Волині видано майже 350 тисяч примірників листівок та брошур. Тому на

Посмертне фото.

придушення визвольного руху радянська влада кидає дедалі більші сили.

19 липня 1950 року під час прочісування лісу у Межирічському районі на Рівненщині чекісти виявили групу повстанців. Зав'язався бій — останній для Людмили Фои. Маємо два описи цієї сутички.

Сухий офіційний звіт, написаний відразу після завершення: «Під час операції 19 липня 1950 року одна з чекістсько-військових груп під керівництвом уповноваженого МГБ майора Друзенка та командира роти лейтенанта Кузьміна у гущавині Неверківського лісу зіткнулася з трьома “бандитами”, у тому числі однією жінкою. Бандити, побачивши військову групу, відкрили по ній сильний вогонь, котрим одразу було вбито рядового Бахтіярова та поранено в ногу рядового Сініцина.

Вогнем чекістсько-військової групи у відповідь було вбито двох “бандитів”, у тому числі одну жінку, третьому вдалося втекти, пошуки позитивного результату не дали. Серед убитих була впізнаною — колишній агент МГБ УССР “Апрельская”, Фоя Людмила, за оунівським псевдонімом “Оксана”, літературний псевдонім “М. Перелесник”».

Не таким точним фактографічно, проте надзвичайно цікавим із погляду відтворення емоційної атмосфери є опис цього бою у спогадах учасника антиповстанської боротьби Георгія Саннікова. «Чекісти добре бачили у бінокль, як поміж зарослими кущами та ялинками скелястими пагорбами раз по раз виникали дві фігури у комбінезонах захисного кольору. Згодом одного з них поранили. Деякий час було видно маленьку фігурку, що намагалася тягнути за собою пораненого супутника.

Потім фігурка вже сама промайнула поміж ялинок, рідко відповідаючи на вогонь чекістів. Опергрупа продовжила переслідування й вела вогонь по ймовірних місцях руху оунівця. Він був поранений, про що свідчили сліди крові на траві та залишки індивідуального пакету. Нарешті попереду щось промайнуло у густих хащах. Чекісти приглянулися та побачи-

ли лежачого, котрий робив незрозумілі рухи руками, в яких не було зброї.

Кільце солдатів повільно стискалося навколо куців. Пролунав ледве чутний та приглушений відстанню звук, і оточуючі кинулися на землю. Спрацював гранатний запал. Після цього прогримів вибух та розкидав куці, траву та шматки білого паперу. На одного з солдатів впав згусток людської крові. Граната розірвалася в руках лежачої людини. Вона зірвала себе гранатою, приклавши її до голови. Обличчя, частина голови та кисть лівої руки у людини були відсутні. Потужний вибух понівечив людину до невпізнання і розкидав довкола шматки знищених документів, що так і залишилися таємницею.

Коли чекісти, намагаючись не заплямуватися кров'ю, обережно розстібнули ґудзики комбінезона і намагалися оголити верхню частину тіла, руки їх нашттовхнулися на ще теплі жіночі груди... Їх обличчя передавали здивування, сором та розгубленість: декілька дебелих чоловіків так довго не могли наздогнати цю невеликого зросту, тендітну молоду жінку...»

Зазвичай статті чи книги починаються з обґрунтування того, чому автор вирішив її написати та надрукувати. Ця стаття особлива — я почну з того, чому я її не писав і не друкував. Матеріал, який ліг в її основу, віднайдений в архіві СБУ у вересні 2009 року. Спокуса одразу його опублікувати була дуже великою, але я чудово розумів, що в ситуації початку президентських перегонів стаття буде сприйнята виключно як їх елемент.

Замість того, аби припинити політичні маніпуляції довкола трагічної долі людини, унікальна інформація тільки надасть їм нового поштовху. Копії усіх виявлених документів передано для ознайомлення сину головного героя, тодішньому президентові України Віктору Андрійовичу Ющенку. Попри ймовірний політичний зиск, він утримався від використання виявленої інформації у власній виборчій кампанії.

Віктор Ющенко на могилі батька Андрія.

КО-3
 2577 541
 УПРАВЛЕНИЕ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ ПО СУМСКОЙ ОБЛАСТИ
 4 о т д е л
 - 15 - января 1954 года. № 4 ПО
 Совершенно секретно
 Серия "К", экз № 1

НАЧАЛЬНИКУ 4 УПРАВЛЕНИЯ МВД УССР
 Пожковнику

тов. С А Р А Е В У.
 гор. К и е в

НАЧАЛЬНИКУ УМВД СТАНИСЛАВСКОЙ ОБЛАСТИ
 Подполковнику

тов. К О С Т Е Н К О
 с. Станислав.

Директором Велико-Каменском НСБ, Коршевского района, Станиславской области в 1946-47 гг. работал ЮЩЕНКО Андрей Андреевич, 1919 года рождения, уроженец села Хоружевка, Недригайловского района, Сумской области. В 1937 году в г. Баку был осужден тройкой НКВД за преступную деятельность. Перед началом Отечественной войны вступил в ряды КПСС. 30 июля 1941 года под гор. Минск попал в плен немецко-фашистских войск.

Четырнадцать раз перебрасывался из лагеря в лагерь на территории Польши, Германии, Чехословакии, Франции. Содержался в лагерях "4-Б", "304", центральный лагерь гестапо в гор. Вольф, Нюрнбергская тюрьма, лагерь "13-Д" Освинцим и других, а затем в гор. Влессбург освобожден

Вх 912
 19 1 54

Довідка Управління МВД Сумської області у справі Андрія Ющенка, 1954 р.

Зараз, коли, здається, вже відгули усі можливі вибори, настала пора оприлюднити документи, які проливають світло на долю Андрія Ющенка. Для того, аби відгородити від брудних наклепів долю однієї людини, котру в деяких публікаціях перетворили з жертви нацистського режиму на його прислужника. Для того, аби спростувати сотні інших наклепів і пропагандистських кліше, що стосуються діяльності націоналістичного підпілля у післявоєнний період.

Отже, про те, що робили вчителі, прислані на Захід України, як довго існувало націоналістичне підпілля на Сході і як боролася з ним радянська влада, нам розкажуть чекістські документи про Андрія Андрійовича Ющенка.

Він тричі у своєму житті перетинався з радянськими органами державної безпеки. Вперше — ще зовсім молодим 18-річним хлопцем. Про першу трагічну зустріч маємо дуже небагато інформації, проте її достатньо, щоби спростувати сумніви деяких журналістів щодо факту засудження сталінським режимом і наявності політичних підстав для цього.

У довідці управління МВД у Сумській області від 15 січня 1954 року вказано, що Андрій Ющенко «У 1937 році в м. Баку був засуджений “трійкою” НКВД за злочинну діяльність». «Трійка» НКВД займалася політичними злочинами проти радянської влади або вчинками, які вона саме так інтерпретувала. У подальшому чекісти неодноразово фіксували антирадянські настрої Ющенка.

Друга зустріч відбулася після завершення Другої світової, у процесі так званої фільтрації, коли радянські органи безпеки перевіряли обставини його перебування в полоні. Подана Андрієм Ющенком інформація не викликала сумнівів у чекістів ані відразу у 1945 році, ані згодом. В усіх документах з 1948 року до середини 1950-х згадується про ув'язнення в нацистських таборах.

В уже цитованій довідці МВД зазначалося: «30 липня під м. Мінськ потрапив у полон німецько-фашистських військ. Чо-

американськими військами, где поступив на службу в американську армію, використовувався по видавничнюм остатков немецких войск "СС" и сотрудников гестапо.

Как сообщает в своих анкетно-биографических данных ЮЩЕНКО якобы удавалось осуществить шесть побегов из лагерей и тюрем.

Проживая в с. Каменка-Великая ЮЩЕНКО установил преступную связь с бандитами ОУН-УПА, в частности с референтом Кордеевского районного "провода" ОУН "Буковинцем" - СЕНЬКИВ Иваном Николаевичем, участником районной боевки "СБ" "Сирко" - ИВАСИЛИМ Страном Николаевичем, учителем В-Каменской школы ЗМИЛЮВЫМ Дмитрием Дмитриевичем, являвшимся активным участником ОУН, а также с бандитами ОУН под кличками "Остап", "Ястреб", "Черный", "Арсен" и "Гроза".

Систематически встречался с ними на своей квартире и в других условиях местах, при этом получал от них националистические брошюры, за которые платил деньги, снабжал их пишущей бумагой. Равнялся им историю "Триуба", СВУ, БУ1, УВО.

При встречах с бандитами сообщал им сведения о наличии советско-партийного актива в населенных пунктах, а также о всадах, устраиваемых органами МВД возле его квартиры.

По вадальи ОУНовцев прекратил преподавание в школе Конституции СССР и вращал исторические факты действительности в преподавании истории и географии.

В 1947 году перед арестом "Буковинца", "Сирко"

*Довідка Управління МВД Сумської області у справі Андрія Ющенка,
1954 р.*

тинадцять разів перекидався з табору в табір на території Польщі, Німеччини, Чехословаччини, Франції. Утримувався у таборах “4-Б”, “304”, центральний табір гестапо в м. Вольф, Нюрнберзька тюрма, табір “13-Д” Освенцім та інших, а згодом у м. Флесебург [так у документі, правильно “Флоссенбург”. — Авт.] звільнений американськими військами, де вступив на службу до американської армії, використовувався для виловлювання решток німецьких військ “СС” і співробітників гестапо». Тож навіть чекісти, які, як ми побачимо згодом, справді хотіли посадити за ґрати Андрія Ющенка, не опустили ся до фантазій окремих журналістів, які поставили під сумнів табірне ув’язнення або навіть приписали Ющенку роль співробітника нацистів.

Втретє він привернув до себе увагу каральних органів наприкінці 1940-х. Саме тоді Ющенко стає об’єктом оперативної розробки, опиняється під пильним спостереженням, на нього заводиться справа-формуляр.

Але перед тим Андрія Ющенка, радянського вчителя, ветерана війни, із Сумської області відправили сіяти «добре і вічне» у Західну Україну. Відрядження, яке в той повоєнний час вважалося смертельно небезпечним, адже прислані педагоги опинялися між молотом і ковадлом завзятої боротьби українських повстанців та радянської влади. Остання не соромилася використовувати педагогів — представників наймирнішої професії — для своїх далеко не мирних цілей. Вчителі мали за обов’язок не лише розповідати дітям про героїчне радянське минуле та малювати перспективи світлого майбутнього, але й періодично доповідати в органи безпеки про неспокійне сьогодні. Людей, які опинялися в чужому і часом незрозумілому для них соціальному середовищі, перетворювали на таємних інформаторів, використовували для боротьби з місцевим підпіллям.

Кожен змушений був обирати власну стратегію виживання. Хтось активно брався виконувати таємні доручення органів, сподіваючись, що саме вони гарантують його безпеку, хтось

- 3 -

и учителя ФИЛИПОВА, имеющего связь с бандитами ОУН, ЮЩЕНКО из Станиславской области скрылся и был объявлен в местном роанск.

В 1948 году был установлен по месту своего рождения в Недригачевском районе, Сумской области и взят на формулярный учет по окраске "Украинский националист".

ЮЩЕНКО слушал систематически радиопередачи "ги-би-си" и "Голос Америки", работавшим по разработке агентам "Сокол" и "Мороз", пытаясь вывет антисоветские наклонения и восхваляет клань и нравы за границей, в частности в Америке.

В ходе разработки к ЮЩЕНКО нами трижды направлялась маршрутная агентура из числа бывших оуновцев западных областей Украины, под предлогом предст. вителей ОУН, которых он принимал как действительных посланцев от ОУН, о чем скрывал от работающих по делу агентов "Сокола" и "Мороз". Но после третьей встречи в г. Харькове 5/УП-1951 года с нашим агентом "Дорожным" ЮЩЕНКО от дальнейших встреч с ним стал уклоняться.

В целях установления оперативного контакта с УМВД западных областей УССР по борьбе с ОУН и активизации разработки ЮЩЕНКО просим дать указание УМВД Станиславской области тщательно изучить свои возможности и направить нам для просмотра в маршрут к ЮЩЕНКО своего спягента из числа бывших бандитов ОУН-УПА, выяснив особенности и обстановку Корчезьского района, особенно села Кемени-Палачка.

Довідка Управління МВД Сумської області у справі Андрія Ющенка,
1954 р.

тихо саботував вказівки, а хтось налагоджував тісний контакт із місцевими, а відтак — і з повстанцями.

До останніх належав вчитель, а згодом директор неповної середньої школи с. Велика Кам'янка Коршівського району Станіславівської (тепер Івано-Франківської) області Андрій Андрійович Ющенко. У цьому західноукраїнському селі він пробув неповних два роки — від січня 1946 до листопада 1947 року, але за цей короткий час зав'язав активну співпрацю з ОУН.

Органи МГБ дізналися про неї під час допитів затриманих місцевих підпільників. Один із них, Стефан Івасютин — «Сірко», свідчив, що «директор НСШ Велика Кам'янка Ющенко А. А. також надавав підпіллю ОУН матеріальну допомогу грошима і був симпатиком підпілля ОУН. Він добре знайомий з програмою ОУН і з колишніми націоналістичними організаціями: СВУ, БУТ, УВО». Референт Служби безпеки ОУН Коршівського районного проводу Іван Сеньків — «Буковинець» повідомив: «З Ющенком я зустрічався тричі. Ющенко зі мною і бандитами [збережено лексику документа МГБ. — Авт.] “Яструбом” і “Чорним” був пов'язаний з 1946 року, був нашим симпатиком, він неодноразово пояснював нам про виникнення і побудову націоналістичної держави, пояснював виникнення ОУН, звідки взявся Тризуб». В узагальнювальній довідці МВД про діяльність Андрія Ющенка на Західній Україні також зазначається, що він «за завданням ОУН припинив викладання у школі Конституції СРСР, викривляв історичні факти дійсності у викладанні історії та географії».

Співпраця з підпіллям не обмежувалася інтелектуальною підтримкою повстанців, а виливалася й у конкретні практичні кроки. МВД інформувало, що Ющенко А. А. повідомляв оунівців «про наявність радянсько-партійного активу в населених пунктах, а також про засідки, які влаштовували органи МВД біля його квартири».

1946 рік, коли з ОУН почав активно співпрацювати Андрій Ющенко, був вирішальним у протистоянні українського виз-

Желательно, чтобы спецгент лично знал разработываемого нами ЮЩЕНКО.

По имеющимся в деле-формуляр не провеенным материалам, референт районного "провода" ОУН "Буковинец", с которым был связан ЮЩЕНКО используется в оперативных целях УКВД Станиславской области и возможно может быть использован в этих целях.

При составлении задания-легенды агенту имеется в виду направить его к ЮЩЕНКО под видом вынужденного скриваться от органов Советской власти бандита ОУН "проводника", который обратится к нему с просьбой укрыть его в своем доме.

(Поскольку ранее к нему дважды направлялась наша агентура под видом предст. вытеем ОУН, как бы для связи с ним, поэтому на этот раз намечается предлог несколько другого содержания).

В том случае, если ЮЩЕНКО примет агента за действительного нед. гала ОУН, при беседах с ним выявлять его взгляды на деятельность ОУН, изучать его связи с оуновцами Западных областей Украины и других областей.

Не проводит ли ЮЩЕНКО антисоветской националистической деятельности в настоящее время. Если он делает что-либо практически, то выяснить, что именно, с кем связан и какие ставит цели и задачи на будущее.

При положительном реагировании ЮЩЕНКО на деятельность ОУН в Западных областях УССР и доверия к спецгенту, в ходе дальнейших бесед выяснить, в какой степени он осведомлен о деятельности ОУН в Коршевском районе и о судьбе отдельных ее участников, с которыми был связан ЮЩЕНКО. При этом напомнить ему о

Довідка Управління МВД Сумської області у справі Андрія Ющенка,
1954 р.

вольного руху і репресивної системи СРСР. Протягом першої його половини на Західній Україні проводилася одна з наймасштабніших протиповстанських операцій, так звана Велика блокада, до проведення якої долучено сотні тисяч військ НКВД, гарнізони яких розміщувалися практично у кожному селі краю. Тому контакти з підпіллям у такій ситуації були надзвичайно ризикованими. Під час цієї операції повстанці зазнали дуже серйозних втрат, але боротьба тривала.

Наприкінці 1947 року небезпека арешту нависла безпосередньо над Андрієм Ющенком. Очевидно, здогадавшись чи отримавши від когось цю інформацію, він у листопаді 1947 року залишає Західну Україну. Незабаром до рук МГБ потрапили його знайомі підпільники «Сірко» та «Буковинець», учитель Великокам'янської школи Дмитро Філіпов.

Через кілька місяців після їхнього арешту в допитах котрогось із заарештованих вперше з'являється прізвище директора школи. У серпні 1948 року МГБ отримує від трьох заарештованих неспростовні свідчення співпраці Андрія Ющенка з ОУН. Чекісти оголошують місцевий розшук колишнього шкільного директора і дуже швидко знаходять його за місцем народження в селі Хоружівка Недригайлівського району Сумської області. Якби подальші події відбувалися на кілька років раніше, Андрій Ющенко був би негайно заарештований і, зважаючи на наявні докази його причетності до підпілля, навряд чи міг би розраховувати на милість «гуманного» радянського правосуддя.

Проте після масштабних антиповстанських акцій, масових арештів та депортацій 1944—1946 років головним інструментом боротьби з визвольним рухом стали агентурні операції. Великі маси радянських сил безпеки були безпорадними проти розпорочених і рухливих повстанських груп, новий формат діяльності підпілля давав можливість ще довго непокоїти радянську владу.

Чекісти вирішили максимально інфільтрувати власною агентурою місцеве населення, проникнути у структури ОУН і

- 5 -

его националистической деятельности и связях с оуновцами в Коршевском районе.

Одновременно просим дать указания Коршевскому РО МВД, Станиславской области установить связи ЮЩЕНКО по Коршевскому району и с.В.-Каменка. Не исключена возможность, что среди этих связей в РО МВД есть агентура. В положительном случае изучить возможность завязания переписки под легендой р. ковадшего участника ОУН с разработчиками нами ЮЩЕНКО.

О Вашем решении по этим вопросам просим известить нас в известность.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ МВД СУМСКОЙ ОБЛ.

ПОЛКОВНИК

Александр

/ ХОРОШУН /

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 4 ОТДЕЛА УМВД СУМ. ОБЛ.

ПОДПОЛКОВНИК

Булатов

/ БУЛАТОВ /

Довідка Управління МВД Сумської області у справі Андрія Юценка,
1954 р.

знищити визвольний рух зсередини. У нових умовах підпілля починає операцію «Орлик», суть якої полягає в поступовому перекиданні кадрів на Схід України для продовження тут своєї антирадянської діяльності. Радянські органи безпеки із захоплених документів знали про ці спроби, розуміли небезпеку їх реалізації.

Тема післявоєнної діяльності ОУН за межами Західної України лише починає вивчатися, проте навіть початкові результати дають уявлення про масштаби роботи. Протягом 2009 року лише у двох фондах архіву СБУ виявлено майже дві з половиною тисячі документів НКВД-МГБ про боротьбу радянської безпеки з ОУН за Збручем. Андрій Ющенко міг стати для чекістів точкою входу в маловідоме для них середовище підпілля на Сході України. Тому його не заарештовують, а намагаються негласно використати у власних цілях. У листопаді 1948 року Недригайлівським райвідділом МГБ Сумської області було заведено справу-формуляр № 4552 на Ющенка А. А. Її фігуранту чекісти присвоїли псевдонім «Хитрий».

З кінця 1948 року Андрій Ющенко опинився під наглядом органів безпеки, які обставили його своїми агентами. Досить тривалий час — понад рік — чекісти лише спостерігали за об'єктом «Хитрим». При цьому вони накопичили додаткові докази його антирадянських націоналістичних настроїв. Із донесень агентури: «Ющенко, слухаючи систематично радіопередачі “Бі-бі-сі” і “Голос Америки”, агентам “Соколу” і “Морозу”, що працюють у розробці, висловлює антирадянські думки і вихваляє життя та звичаї за кордоном, зокрема в Америці».

У розмовах з агентами він розповідав, що безпосередньо зустрічався з оунівцями, вважав, що вони «добиваються самостійної української держави, очікують війни. Бандерівці били німців і комуністів, вони воюють за український народ». Разом із тим чекісти відзначають, що «в даний час Ющенко поводиться замкнуто, агентуру, яка до нього направляється, приймає з дотриманням усіх умов конспірації».

У березні операція МГБ переходить в активну фазу. До Андрія Ющенка підсилають агента «Лихого», колишнього підпільника, з легендою, що він разом зі своїм керівником за завданням Проводу прибув у Сумську область і йому рекомендували звернутися до Ющенка. «“Хитрий” прийняв “Лихого” з дотриманням усіх умов конспірації, підтвердив своє перебування в Станіславській області, але про причетність до ОУН промовчав. Заявив, що в умовах Недригайлівського району роботу організувати важко, оскільки немає людей, на яких можна покласти без ризику».

18 березня 1950 року відбулася друга зустріч агента «Лихого» з Андрієм Ющенком, цього разу прийшов і «провідник», він же агент «Дорожний». На початку зустрічі Ющенко перевірів кількома питаннями щодо топографії Коршівського району нового знайомого, який представився вихідцем із цих теренів. «Будучи задоволений відповідями “Дорожного” і сприйнявши його як дійсного “провідника” ОУН, у подальшій розмові він цікавився умовами банд оунівського підпілля у теперішній час».

У свою чергу псевдопровідник запитував, чи є в околиці люди, віддані справі ОУН, на що отримав відповідь: «Є в селі Хоружівка одна людина, вона перед Вами... Яким я був, таким і залишився, тому не випадково прийшов зараз на зустріч у ліс». Щодо можливості організованої дії в даний момент Ющенко висловився скептично. На його думку, головним завданням підпільників було зберегти себе і «не викликати підозри з боку безпеки з тим, щоб вичекати належного моменту». На завершення Ющенко запропонував «провіднику» зустрітися через два місяці у Харкові, де він перебуватиме на сесії в інституті.

Початок операції виглядав для чекістів надзвичайно успішним — рибка клюнула на приманку, тепер лишилося лише розвинути успіх. Та наступна зустріч розвіяла їхні сподівання. Ющенко в Харкові заявив «Дорожному»: «У даний час мені нічого з Вами говорити і прошу мене не шукати і не бентежити». Така поведінка об'єкта схилила працівників органів до думки, що «Ющенко є учасником ОУН і попереджений оунівським під-

підлям про те, що агент “Дорожний” не є представником ОУН». Вони також розглядали варіант, що Ющенка про провокацію попередив «Лихий», який намагався втекти від органів безпеки і був затриманий на кордоні. Тож у розвитку операції чекісти повернулися на кілька кроків назад і нездатні були протягом кількох років рушити з місця.

Тим часом за документами Сумського обласного управління МГБ на території області у квітні 1951 року на оперативному обліку перебували 172 особи, які підозрювалися у причетності до ОУН. Незадовільний стан боротьби з підпіллям на Сумщині привернув увагу міністра державної безпеки Ковальчука. Він вважав неприпустимим той факт, що за 1950 рік в області не затримано жодного члена ОУН. Наголошуючи на відсутності результативної роботи, міністр наводив конкретні приклади: «Так, у розробці Ющенка Андрія, який стоїть на формулярному обліку, нема інформації з серпня 1950 року, хоча УМГБ відомо, що він, перебуваючи в 1946 році в Коршівському районі Станіславської області, був організаційно пов’язаний із керівником СБ районного проводу “Буковинцем” і не виключено, що в Сумську область прибув за спеціальним завданням підпілля».

У відповідь на звинувачення міністра в бездіяльності сумські чекісти швиденько готують план посилення агентурно-оперативної роботи, який, зокрема, передбачав подальшу розробку об’єкта «Хитрого». Для цього вони не придумали нічого кращого, як знову підіслати до Ющенка агента «Дорожного». Очевидно, така винахідливість не дала жодних результатів, тому єдине, що вони могли писати у звітах у цій справі, що «розробку “Хитрого” продовжуємо через агентуру села Хоружівка».

Нові спроби активізувати операцію припадають аж на початок 1954 року. Із Сумщини йде запит у Станіславське УМГБ з пропозицією підібрати агента для скерування до Андрія Ющенка. «При складанні завдання-легенди агенту мається на увазі направити його до Ющенка, бандита ОУН, що змушений пе-

реховуватися від органів радянської влади». Тобто тепер про налагодження зв'язку із псевдопідпіллям Західної України не йшлося.

У листопаді 1954 року такого агента було знайдено. Це був колишній провідник Служби безпеки ОУН Надвірнянського району «Сокіл». Його підведення до Ющенка мало продемонструвати вершини майстерності чекістів. «Беручи до уваги, що близьким зв'язком Ющенка по періоду його роботи в с. В. Кам'янка Коршівського району є Філіпов Дмитро Дмитрович, засуджений 1948 року за націоналістичну діяльність, — через відділ КГБ при Раді Міністрів СРСР Краслага МВД СРСР добути рукописи і фотокартку Філіпова, використовуючи які, зав'язати з Ющенком листування і в позитивному випадку направити до нього агента “Сокола” з рекомендаційним від нього листом і фотокарткою Філіпова».

Був також запасний варіант підведення «Сокола», який також опирався на попередні зв'язки Ющенка з підпільниками Коршівського району «Сірком», «Остапом»: «Отримати фотокартки бандитів “Сірка” та “Остапа” і шляхом репродукції зробити груповий знімок, куди увійде і агент “Сокіл”». Жодної інформації про втілення цих кроків у документах не знаходимо, тож можемо припустити, що вони так і залишилися паперовими комбінаціями.

Та «Хитрий» не давав спокою Сумським чекістам. У липні 1955 року вони інформували керівництво, що «спільно з УКГБ у Станіславській області підібраний досвідчений агент “Береза” (знайомий Ющенка)». Планом передбачалося підвести агента шляхом «випадкової зустрічі» у Києві, де Андрій Ющенко складатиме державні іспити в Інституті іноземних мов. У грудні 1955 року КГБ Сумської області доповідав, що «Береза» не зміг виїхати на місце. Оперативний захід перенесли на початок наступного 1956 року. «Залежно від того, як Ющенко сприйме агента “Березу”, будуть розроблені наступні заходи у цій справі», — зазначалося наприкінці документа.

Проте наступних кроків в операції проти «Хитрого» вже не було — у 1956 році ведення справи-формуляра припинили. Очевидно, як через її багатолітню безрезультатність, так і через серйозні політичні зміни в СРСР, адже 1956-й — це рік, коли було проведено XX з'їзд партії, який засудив сталінізм, коли почалася «відлига».

Так «Хитрий» перехитрив КГБ, пережив СРСР і дочекався-таки незалежної України.

Р. С. Справа-формуляр на Ющенка Андрія Андрійовича обсягом 647 аркушів знищена в Сумському управлінні КГБ 27 грудня 1985 року. Цю історію написано на базі 13 документів, виявлених у контрольно-наглядових справах, що стосуються оперативно-агентурної роботи Управління КГБ Сумської області.

Слідство ведуть... м'ясники

За багато років від часу появи професії слідчого методологія роботи не особливо змінилася. Допити свідків та підозрюваних, зіставлення поданої ними інформації, очні ставки, залучення речових доказів — типовий арсенал для розслідування злочинів чи то в дев'ятнадцятому, чи то в двадцять першому столітті. Проте цей інструментарій можна використати як для того, аби виявити злочинця, так і для того, аби зробити винним будь-кого іншого.

Справжніми спеціалістами другого варіанту слідства були чекісти. Ще до початку роботи вони не лише знали, хто і в чому буде обвинувачений, але і що скаже затриманий, аби поставити крапку у своїй справі. Під час самого слідства залишалося лише перенести це знання з ідеальної сфери в цілком реаль-

Чекісти — учасники боротьби з підпіллям. Шостий праворуч — полковник Рафаель, один із «м'ясників», які працювали з Лукою Павлишиним.

ну — процесуальну, тобто належним чином оформити «зізнання» свідків та обвинуваченого.

Чекісти були дуже чуйними до такого роду питань — хай там що, а «справа» мусить виглядати досконало. Вибита інформація акуратно оформлялася в протокол, який виглядав як невинна, доволі цікава розмова, подана у формі діалогу, питань та відповідей. В кінці документа обов'язкова приписка про те, що «протокол мною особисто прочитаний, свідчення записані з моїх слів правильно» і підпис затриманого. З останнім елементом не завжди вдавалося гарно, підпис часто спотворений, адже мальований заледве живою людиною. Тим не менше побитий, скривавлений в'язень мав обов'язково підписати папір власноруч — такий порядок.

В сучасному архіві СБУ сотні тисяч таких чекістських справ, одно- та багатотомних, а в них мільйони таких протоколів. Тут можна віднайти чимало важливої, часто унікальної інформації. Але не слід забувати, що тут не менше й брехні, яку слідчі в буквальному сенсі вибивали з ув'язненого. Справи здебільшого не містять жодної інформації про процедуру отримання зізнань. А без цього важко зрозуміти, як і чому письменники та режисери визнавали себе терористами, а радянські маршали та генерали — іноземними шпигунами. Сучасний дослідник, який надмірно довіряє таким документам, іноді потрапляє в полон ретельно продуманих багато років тому чекістських сценаріїв і відтворює їх у сучасності.

Лука Павлишин, фото 1930-х рр.

Кабінет слідчого. Реконструкція Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького».

Справа одного з командирів УПА Луки Павлишина, заарештованого в березні 1950 року, схожа на інші. Єдине, що її вирізняє, — це три заяви, написані на ім'я генерального прокурора СРСР в 1954 році. Для підсудного ці документи — остання надія на справедливість, породжена змінами в країні після смерті Сталіна, для істориків — унікальне джерело інформації про внутрішню «кухню» чекістського слідства. Але почнемо з традиційних документів — протоколів.

Вже на першому допиті 11 березня 1950 року Лука Павлишин доволі багато розповідає про своє націоналістичне минуле — участь у похідних групах, розбудові УПА, зрештою, про відхід від підпільної діяльності в 1944 році із встановленням радянської влади. Сказаного ним цілком вистачало для поважного терміну ув'язнення. Проте слідчим цього виявилось замало, тому допити продовжилися. І недаремно — наполегливі чекісти отримали чимало нової інформації.

Кожному новому «зіннанню» затриманого в протоколі передуює ввічлива фраза: «Слідству відомо, що Ви приховує-

те деякі факти своєї діяльності. Вимагаємо від Вас правдивих свідчень». Далі стандартна відповідь затриманого: «Визнаю, що я був нещирим і намагався приховати від слідства важливу інформацію», за якою слідували нові покази. В результаті слідчі дізналися, що Лука Павлишин набагато страшніший націоналіст, ніж вони очікували. Насправді в ОУН був не з 1938 року, а з 1930-го, в УПА мав звання полковника, не припинив зв'язку з підпіллям після 1944 року, постійно контактував із заступником Головного командира УПА Василем Куком — «Лемішем».

Вся ця інформація наповнена безліччю детальних фактів: прізвища людей, які пов'язували Павлишина з підпіллям, конкретні місця для зв'язку, детальні описи зустрічей із Куком. Хоч бери і пиши докладне дослідження на цю тему. У жовтні 1950 року оформлено обвинувальний вирок, за яким Лука Павлишин отримав по максимуму — 25 років таборів. Проте написана через чотири роки в таборі заява засудженого проливає зовсім інше світло на ці «факти».

Слідство проходило в сумнозвісній тюрмі на Лонцького у Львові, в кабінеті № 44. Його учасниками і одночасно авторами всієї історії були офіцери обласного управління МГБ: полковник Майструк, начальник цього управління, підполковник Черняк, начальник оперативного відділу, полковник Рафаель, начальник слідчого відділу, капітан Солоп, старший лейтенант Фьодоров, слідчий у справі, і два його помічники Тюлькін і

Одна з камер тюрми на Лонцького.

Зовнішній вигляд сумнозвісної тюрми.

Маляр. Ось така без перебільшення зіркова, зважаючи на кількість зірочок на їхніх пагонах, команда м'ясників.

«Після двох днів умовляння, — пише Павлишин у заяві, — покликали Тюлькіна і Маляра і почали бити телефонним кабелем, тобто гумою із залізним дротом всередині. Били днями, ночами, тижнями, місяцями... Іноді побитого кидали у карцер, і я лежав напівголий на бетоні, від чого до сьогодні маю хронічну ангіну. Коли зад надто кривавив, били по ногах, плечах, руках, шиї, голові. Фьодоров особливо любив бити по місцях, де тіло полопало і особливо кривавило. Любив бити по закінченню відхідної кишки. Під час побиття я часто втрачав свідомість, ходив під себе там же, лежачи в 44 кабінеті, по-важкому і по-легкому, що дуже тішило Фьодорова, який радив мені писати дружині, щоб прислала побільше кальсонів. Часом бив мене, не кажучи ні слова, і коли мене приносили в камеру, зеки розгадали цей секрет — Фьодоров бив для того, щоб злякати нового зека, який з'являвся в камері... Іноді Фьодоров влаштовував із мене видовище: скликав інших слідчих, показував мене побитого, який валявся у власних екскрементах. Друзі Фьодорова реготали, жартували... Бувало так, що я заходив у слідчий кабінет і Фьодоров, не кажучи ні слова про слідство, наказував знімати штани, лягати на підлогу (звичайний порядок) і бив, поки не втомився. Тоді викликав чергового і наказував відвести в камеру. Часто вигадував причини, наприклад, ніби

Інтер. свободному прокурору СРСР
 тов. р. Павлишина Луки Степановича
 № 1 204 р. } укр. м. п. 1954
 № 11 502. и 1949. Особ. Сов. № 54-1а, 54-11 и 109 укр. прокур. у СРСР
 № 25 м. п. 1954. С. 109 укр. прокур. у СРСР
 сейчас в Иркутской тюрьме № 24
 камера № 11
 Завдання.
 Многоуважаемый Г-н
 Генеральный Прокурор!
 Прошу простить мне за неслучайный сорт бумаги и кара-
 даш, но все это мне не мешает.
 Надеюсь простите за слог и бес-
 покойствие, но дело не бо. 5. 1954
 оформится, а в содержании и
 правдивости. В. р. обстоятельство не
 буду. 11 м. п. 1954. В. р. 11
 а именно: —
 Предоставленная возможность

Заява Луки Павлишина на ім'я генерального прокурора СРСР
1954 р.

я перестукувався з 65 камерою і т. п., коли мені не те що стукати — жити не хотілося. З якою насолодою я тоді б вчинив самогубство, але не було як: водили під руки, в камері постійно спостерігали провокатори».

В результаті «ефективної роботи» слідчих Лука Павлишин визнав усе, що від нього вимагали, підписував протоколи не читаючи, дав «свідчення» на кільканадцять осіб, які в результаті були засуджені. Він уже готовий був взяти на себе вину у вбивстві командувача фронту генерала армії Ватутіна, але це питання раптом перестало цікавити чекістів...

Найбільш трагікомічна ситуація сталася з приводу інформації про контакти Луки Павлишина з одним із керівників підпілля Василем Куком — «Лемішем».

«Довго били, щоб зізнався, що Леміш був у Львові, — пише він у 1954 році, — “Зізнався”. Знову стали бити, уточнюючи кількість його охоронців. “Один!” — мало. Б'ють ще. “Два!” —

мало. Б'ють ще. “Три!” — мало, і так далі до десяти. Щоденні побої протягом десяти днів. По одному охоронцю на день. Підписав про десять охоронців. Порадившись із кимось і отримавши санкцію, що це безглуздя, щоб у Львів в 1950 році прибув Леміш з відділом охоронців, що це явно компрометує органи МГБ і МВД, стали вибивати у зворотньому порядку, щоденно скорочуючи по одному охоронцю. Били до тих пір, поки не “зізнався”, що Леміш був один. Потім знову порадилися і вирішили, що Леміш взагалі не міг бути у Павли-

Лука Павлишин після років ув'язнення.

шина у Львові — стали бити, вимагаючи відмовитися від раніше даних свідчень».

Лука Павлишин згадує, що важко було не лише терпіти побої, але й тримати в голові всю попередньо подану брехню і щоразу повторювати її однаково, аби вона виглядала вірогідною.

«Я бачив, — пише Павлишин, — що не тільки зі мною таке творили. Таких, як я, були тисячі, їх мордували, часто ні за що, били і змушували підписувати на себе чи на інших». Так працювала радянська репресивна машина, жертвами якої стали мільйони. Та сама машина, яку сьогодні дехто намагається подати як приклад «ефективного менеджменту».

Р. С. Скарги Луки Павлишина до прокуратури спочатку дали позитивний результат — його визнали необґрунтовано засудженим, але згодом це рішення скасували. Можливо, тому, що тоді довелося б розбиратися із зірковою командою м'ясників, які, напевно, продовжували доблесну службу батьківщині, а потім стали заслуженими пенсіонерами.

ГУЛАГ. Кінець імперії терору

*«И черный флаг с кровавой полосой
Укажет путь нам в праведной борьбе!»*

Гімн Норильського повстання.

Активна діяльність діячів українського визвольного руху чи культурного відродження в радянські часи найчастіше переривалася арештом та довголітнім ув'язненням у таборах. Їх, молодих, сповнених енергії та творчих задумів, поглинав та поступово перетравлював створений комуністами монстр під назвою ГУЛАГ. Його становлення відбувалося паралельно із закріпленням радянської влади на теренах колишньої Російської імперії. І це не дивно, адже табірна система була невід'ємною складовою функціонування СРСР, інструментом для усунення із суспільного життя і цілковитої ізоляції «соціально шкідливих елементів».

Географія імперії, де вистачало віддалених, важкодоступних і цілковито незаселених територій, надала більшовикам унікальний шанс для реалізації експерименту зі створення «правильного» суспільства. Всі, хто не вписувався в комуністичні уявлення про правильність, мали доживати віку в диких, незасвоєних теренах, рабською працею наближаючи побудову світлого майбутнього для решти людей. Ця решта не мала жодного контакту з висланими, але повинна була знати, що вони десь мордуються у важких умовах і таке може чекати кожного.

Перші більшовицькі табори постали майже відразу після захоплення червоними влади, а саме в 1918 році. У міру закріплення радянської адміністрації поступово творилася і розрослася система місць утримання в'язнів та спеціальні установи керування ними. В 1930 році в структурі каральних органів для цього створено Управління таборами, згодом перейменоване в Головне управління — ГУЛАГ, назва якого тепер не потребує перекладу на жодну із мов. Необхідність створення такої

Табір «Інтауголь».

структури для влади була очевидною, адже станом на початок 1930 року в ув'язненні перебували 250–300 тисяч осіб.

Проте це був лише зародок ГУЛАГу, кількість «підопічних» якого протягом наступних двадцяти років зростала швидше, ніж у дуже динамічному місті. На початок 1935 року вона перейшла мільйонну межу, притому, що пік сталінських репресій був іще попереду. За дев'ять місяців періоду Великого терору (з 1 липня 1937 до 1 квітня 1938 року) число в'язнів ГУЛАГу збільшилося більш ніж на 800 тисяч і перевищило 2 мільйони.

Швидкі темпи зростання перервала німецько-радянська війна у 1941 році. Радянський Союз, який у результаті блискавичної війни зазнав небачених військових втрат, терміново потребував поповнення. При цьому в армію для захисту країни, яка зламала їхні долі, призвали «ворогів народу». До кінця першого року війни в'язничу роботу на солдатську шинель змінили майже півмільйона осіб.

Ті, хто були визнані недостойними захищати, залишилися в таборах і пережили чи не найважчі роки свого життя в

Навіть жінки не були звільнені від важкої каторжної роботи у таборах.

ГУЛАГу. Радянська влада, яка стояла перед реальною загрозою колапсу, в момент, коли зовнішній ворог опинився біля воріт столиці, залишила внутрішніх ворогів на поталу голоду та холоду. Смертність у таборах різко зросла і становила в 1942 році близько чверті середньорічної кількості ув'язнених.

ГУЛАГ надолужив свої втрати вже після війни, коли СРСР міг знову зосередити всю увагу на внутрішньому протистоянні. Саме перше повоєнне десятиліття стало періодом найбільшого розвитку таборів — на початок 1953 року їх нараховувалося 166. Ще рік перед тим, у 1952-му, встановлено рекорд кількості ув'язнених у Радянському Союзі: понад 2 мільйони 800 тисяч. Серед тих, хто поповнювали табори, — значна частина учасників збройних антирадянських рухів, що не вщухали вздовж усього західного кордону СРСР. Згодом саме вони, колишні повстанці та партизани, стали причиною того, що, здавалося б, нездоланна імперія ГУЛАГ спочатку дала тріщину, а потім і завалилася.

Якраз після війни до таборів уперше потрапив особливий, небачений досі контингент. Не вчителі, колгоспники, письменники, художники чи актори, яких радянська влада робила терористами і диверсантами, а люди, котрі насправді зі зброєю в руках воювали проти неї. Звичний для охоронців прийом — віддати «контриків» (тобто засуджених за політичними статтями) на поталу кримінальним в'язням — перестав працювати. Колишні вояки, здатні постояти за себе, силою та організованістю швидко ліквідували домінування кримінальних. «Тепер убивства відбувалися частіше, ніж утечі в їхні найкращі часи, — писав Олександр Солженіцин. — Вони вчинялися впевнено та анонімно: ніхто не йшов здаватися зі скривавленим ножом; і себе, і ніж берегли для іншої справи. В улюблений час — о п'ятій годині ранку, коли бараки відчинялися поодинокими наглядачами, що йшли собі відчиняти далі, а в'язні ще майже всі спали, — месники у масках тихо входили у намічену секцію, наближались до потрібної вагонки та неухильно вбивали зрадника, котрий щойно прокинувся та дико верещав, або навіть ще сплячого».

Давши собі раду з «братами» по нещастю, сили спрямовано на боротьбу з адміністрацією таборів. У червні 1945 року група ув'язнених вояків УПА копальні «Покришкін» на Колимі напала на охорону табору та знищила її. Колишні партизани, які

Табірний пункт біля копалень ім. О. Матросова, Колима.

Полковник УПА, командир Воєнної округи «Буг» Василь Левкович. Відбув 25 років ув'язнення у таборах.

знову отримали до своїх рук зброю (автомати, кулемети, гранати), залишили зону. У погоню за втікачами кинуті війська, і за 50 кілометрів від табору відбувся бій, в якому всі бунтівники загинули.

Через два роки, в травні 1947 року, у Воркуті на станції Хановей — нове заворушення. Знову проти повсталіх, які встигли озброїтися, виставлено переважаючі війська, знову загибель усіх у бою. Такі бунти із захопленням зброї на Колімі та у Воркуті продовжувалися в наступних 1948 та 1949 роках, попри постійне жорстке придушення їх радянською владою.

Повстання були лише зовнішнім виявом перелому ситуації в ГУЛАГу після війни. Внутрішніми, невидимими для більшості, змінами стало створення і діяльність підпільних організацій. Члени ОУН принесли з собою не лише дух непокори, але й навички конспіраторів, які дозволили їм продовжити свою діяльність навіть у таборах. У 1947 році досвідчений підпільник та зек зі стажем Михайло Сорока (перебував в ув'язненні з 1940 року) став засновником і керівником однієї з найвідоміших таких організацій — «ОУН-Північ». Ця підпільна структура зуміла налагодити зв'язок не лише між різними таборами, але навіть з Україною.

Для боротьби з «бацилою» спротиву радянське керівництво вирішило в 1948 році створити спеціальні табори, де мали

утримуватися політичні в'язні — «особлагі». Але таким чином СРСР досяг протилежного результату: небезпечної концентрації своїх активних супротивників. Повстання у трьох таких таборах — Речлагу (Воркута), Горлагу (Норильск), Степлагу (Караганда) — стануть початком кінця табірної системи.

ГУЛАГ був невід'ємним елементом тоталітарного режиму, створеного Сталіним. Тому смерть «вождя народів» у березні 1953 року струснула як радянську імперію, так і її потворну модель — імперію терору ГУЛАГ. 27 березня 1953 року газета «Правда», яка постійно інформувала жителів СРСР про боротьбу з ворогами народу, помістила несподіване оголошення про амністію. За кілька тижнів на волю вийшло більше мільйона в'язнів, переважно засуджених за дрібні проступки, господарські зловживання чи крадіжки. Таким способом радянське керівництво намагалося зняти напругу в суспільстві, яку важко було не відчутися після смерті Сталіна.

Група політв'язнів на лісоповалі. У центрі стоїть (сьомий зліва) Віктор Харків, командир Воєнної округи УПА «Башта».

Політзеків амністія не зачепила, тому влада, замість того, щоби отримати спокій, викликала бунт та повстання. Цього разу найбільші за історію існування табірної системи СРСР. Табірне керівництво, відчуваючи наростання незадоволення серед в'язнів, вирішило посилити репресії. Навесні 1953 року почастишали випадки жорстокого побиття політзеків і навіть розстрілів охоронцями. Таким чином не просто сіяли страх, але й брутально ліквідували потенційних організаторів бунтів. Крім того, адміністрація спробувала використати давній «заспокійливий засіб» проти політичних — кримінальних в'язнів.

21 травня 1953 року за вказівкою начальника генерала Семенова до другого табірної відділення Горлагу переведено озброєних ножами бандитів. Вже незабаром у таборі сталася кривава різанина з їхньою участю. Інші в'язні відповіли організованим протестом — не виходили на роботу, допоки присланих убивць не ізолювали. Але й після цього протистояння

не припинилося. Через кілька днів, 25–26 травня, охорона двічі стріляла по ув'язнених — були кілька вбитих та поранених. Власне, ці розстріли, чи то вияв нервовості охоронців, котрі відчували наростання протесту, чи то спроба йому запобігти, стали безпосереднім поштовхом до повстання, яке увійшло в історію під назвою Норильського.

Поступово страйки охоплюють один за одним табірні відділення, тут створюються комітети, що перебирають на себе керівництво подальшим протестом. Через тиждень, 5 червня, у повстанні беруть

Євген Грицяк, один із керівників Норильського повстання.

участь вже 6 табірних відділень і понад 16 тисяч в'язнів. Гаслом бунтівників стало бандерівське «Воля або смерть!», а прапором — чорне полотнище з червоною смугою. Та це й не дивно, адже серед керівників повстання були колишні члени ОУН. Один із них, Степан Семенюк, згодом писав: «Ми пам'ятали наказ Проводу ОУН: продовжувати боротьбу за волю України й інших поневолених народів скрізь і за будь-яких обставин».

Адміністрація намагалася придушити протест у зародку, проте з незначними результатами. Ще в перший тиждень у 2-й табірній зоні заарештовано близько 50 організаторів бунту. Однак цей успіх адміністрації навчив повсталих, які тепер організували власну охорону, почали виробляти холодну зброю і були готові до активного спротиву. 30 травня в'язні 5-ї зони відбили штурм озброєної охорони.

Крім холодної зброї, повсталі почали використовувати зброю інформаційну. У таборі обладнали типографію, яка виготовляла листівки із закликом до солдатів не брати участі в придушенні повстання та інформувала місцеве населення про боротьбу. Для їх поширення використовувалися... повітряні змії. Ось як описує це один із керівників повстання Євген Грицяк: «Листівки розкидалися по місту в дуже оригінальний спосіб. Для цього було виготовлено сім паперових зміїв, які, підіймаючись угору, несли з собою до 300 листівок кожний. Листівки підв'язувалися під змія скрученими в трубку і перев'язаними ниткою. З-під нитки звисав запалений ватяний ґніт. Коли змії підіймався на свою висоту, ґніт догоряв і перепалював нитку; тоді листівки розсипалися в усі боки. А далі вітер розносив їх по всьому місту і навіть далеко поза його межі».

Повстанці висували як конкретні вимоги щодо умов праці та побуту в'язнів, перегляду справ і покарання охоронців, винних у надуживанні владою, так і загальні — припинення політики репресій. Радянська влада, зрозумівши, що не в силах зупинити розростання протесту, вирішила піти назустріч в'язням. 5 червня 1953 року в Норильськ із Москви прилетіла комісія МГБ СРСР під керівництвом полковника М. Кузнєцова.

Табірний цвинтар. У таких могилах, без імен та хрестів, ховали в'язнів.

«Ми успішно скористалися з нагоди, — згадує Євген Грицяк, — вперше перед московською комісією поставили ряд ультимативних вимог. Ми не просили Москву змилюватися над нами, не благали, а вимагали, і не тільки стосовно себе. Ми вимагали заміни усїєї нелюдської системи гноблення і застерігали, що продовження політики терору неможливе, що ми будемо боротися проти цієї системи усіма доступними методами».

Проте влада була готова лише на поступки щодо умов ув'язнення. Тому почалася покрокова ліквідація повстання — з допомогою зброї та водометів, один по одному захоплювалися табірні відділення, заарештовувалися керівники бунтівників. Таким чином, на початок серпня вдалося придушити опір в 1-му, 2-му, 4-му, 5-му та 6-му таборах. Натомість тривав протест у 3-му, більшість в'язнів якого становили українські та прибалтійські націоналісти.

4 серпня 1953 року розпочався штурм 3-го табору, останнього оплоту Норильського повстання. В операції взяли участь солдати, цивільні комуністи та комсомольці Норильська, спе-

ціально мобілізовані для придушення бунту. За різними підрахунками, під час боїв загинуло від 50 до 150 в'язнів. Радянській владі після понад двох місяців нарешті вдалося зірвати червоно-чорний прапор повстання, який майорів над табором.

Але це був лише початок. Ще під час подій у Норильську спалахнуло інше повстання — у Воркуті, яке тривало з 19 липня до 1 серпня 1953 року. Очевидно, навчені гірким досвідом Норильська, чекісти цього разу діяли швидко — вже в перший день повідомили міністра внутрішніх справ СРСР Сергія Круглова. Через п'ять днів з'явилося рішення за його підписом, яким задовольнялися деякі вимоги повсталих: 9-годинний робочий день, дозвіл писати листи рідним раз на місяць, можливість побачень із ними. Таким способом влада намагалася зупинити розростання протесту, поки він не набрав ширших форм.

Проте керівники спротиву наполягали на продовженні боротьби. «Авторитети бандерівського угруповання, — доповідали керівництву табору агенти, — ведуть розмови, в яких ідеться, що вони добилися мало і потрібно активніше добиватися скорочення термінів або звільнення, які треба вимагати шляхом масової відмови від роботи». На десятий день, попри поступки, які гарантувало радянське керівництво, на роботу не вийшло понад 12 тисяч в'язнів. Тому 31 липня та 1 серпня почався штурм непокірних таборів, у резуль-

В'язні Норильська. Праворуч сидить Степан Семенюк, один із керівників повстання.

таті якого, за документом МВД, загинули 53 в'язні і 138 дістали поранення. Майже половину серед загиблих, згідно з цим же документом, становили молоді чоловіки віком від 20 до 30 років.

Після придушення небезпечних повстань весни — літа 1953 року сотні в'язнів були заарештовані як організатори, тисячі переміщені в інші табори. Проте «бацилу бунту» вбити не вдалося, і тиша, яка протягом кількох місяців панувала в ГУЛАГу, була оманливою. Для утримання спокою в березні 1954 року ЦК КПРС прийняв рішення «Про покращення роботи виправно-трудових таборів ГУЛАГу з перевиховання в'язнів». Ним, зокрема, закріплено ряд поступок ув'язненим, на які Кремль змушений був піти після Норильського та Воркутинського повстань. Проте це не спинило небезпечного бродіння в таборах.

Герш Келлер, колишній вояк УПА, один із керівників Кенгірського повстання.

Наростання напруги відчувалося, зокрема, в таборах Степлагу, близько 50 % якого становили українські націоналісти і понад 20 % — прибалтійські. Для боротьби з ними використовувався звичний набір засобів — залякування, «випадкові» розстріли і, нарешті, знову привезення в табір кримінальних злочинців. «Перед першотравневими святами [1954 року. — Авт.], — пише про це Солженіцин, — господарі привезли 650 злодіїв, частково побутовиків (в тому числі багато малолітніх). “Прибуває здоровий контингент!” — злорадно попереджали вони П'ятдесят Восьму [тобто засуджених за політичними статтями. — Авт.]. —

Тепер не поворухіться. А до привезених злодіїв казали: «Ви в нас наведете порядок!». На подив адміністрації, кримінальні не лише не стали «наводити порядку» з політичними, але й приєдналися до них під час повстання.

А почалося воно з того, що 15 травня 1954 року охоронець Калімудін випустив автоматну чергу в колону ув'язнених, вбивши 18 осіб та ще 33 поранивши. Крім того, було побито близько 40 в'язнів, деяких безпідставно кинуту в ізолятор. Увечері 16 травня група на чолі з членом ОУН Віталієм Скіруком напала на ізолятор, розгромила його і звільнила ув'язнених. Так розпочалося Кенгірське повстання, яке тривало 42 дні.

Його перебіг досить схожий на інші — відмова виходити на роботу, поступове розширення ареалу, спроби адміністрації заспокоїти повстанців частковими поступками (зокрема, було оголошено про засудження на чотири роки тюрми охоронця Калімудіна). Як і в інших повстаннях, в Кенгірі створено підпільний керівний центр, який контролювали українські націоналісти. Вже через кілька днів після початку бунту міністр внутрішніх справ СРСР Круглов доповідав керівництву, що «масовою непокорою керують засуджені оунівці». Серед керівників спротиву — досвідчений підпільник та організатор політв'язнів Михайло Сорока, а також Герш Келлер, єврей за національністю, заарештований 1944 року за участь в українському підпіллі.

Наприкінці червня стало зрозуміло, що задовольнити

Михайло Сорока, один із керівників Кенгірського повстання.

в'язнів частковими поступками не вдасться. Тому радянське керівництво вирішило піти на штурм повсталих таборів. Очевидно, повстанці очікували на таке завершення і готувалися до нього. Згідно з документами слідства, в таборі знайдено 1 577 металевих прутів і пік, 291 ніж зразка «фінки», 68 саморобних шабель, 36 саморобних гранат, 4 пістолети, 26 сокир, 40 саморобних вил і списів, 400 пляшок із негашеним вапном і 300 пляшок із піском, понад 20 кілограмів товченого скла, 2 113 одиниць інших видів гостро ріжучих і металевих предметів. Проти цього «арсеналу» радянська влада виставила 1 600 озброєних солдатів, три пожежні машини з водометами та... 5 танків Т-34.

Степан Семенюк виступає на відкритті виставки «УПА. Історія нескорених» в головному корпусі СБУ на Володимирській, 33 (колишня штаб-квартира КГБ, Короленка, 33). Вони таки перемогли.

26 травня о четвертій ранку комісія МВД востаннє запропонувала повсталим здатися. Після цього розпочався кривавий штурм. «Побачивши танки, в'язні жіночого табору, — згадує колишній арештант Варконі, — щоб рятувати своїх друзів, вийшли назустріч ворогу. Майже всі вони були святково вдягнуті у вишиті сорочки. Близько двох сотень жінок і дівчат узялися за руки і лавами рушили проти танків. Але танки не зупинилися. Вони навіть не зменшили швидкості й один за одним переїхали живу фалангу. Одночасно солдати кинулися до бараків, розстрілюючи кожного зустрічного». Під

час цієї операції, на думку дослідниці Лесі Бондарук, вбито та поранено близько семисот осіб.

Кенгірське повстання, як і попередні, було придушено. Але це означало не кінець руху опору, а кінець ГУЛАГу — він уже ніколи не оговтається від завданих ударів і почне швидко валитися. Після повстань у 1953—1954 роках ліквідовано особливі табори для політв'язнів, у 1955 році започатковано загальну реформу місць тримання, до 1957 року припинила існування велика кількість таборів, нарешті, в 1960 році ліквідовано сам ГУЛАГ.

За тридцять років через нього пройшло майже 30 мільйонів в'язнів. Табори для політичних існували і після 1960 року, через них перейшли тисячі людей, останні з яких вийшли на волю аж у 1989-му. Проте табірна система СРСР вже ніколи не повернула собі сили, яку мала за часів ГУЛАГу.

Зрощення цієї табірної імперії з цілою імперією СРСР було настільки міцним, що повстання 1953—1954 років позначилися не тільки на долі в'язнів, але й на житті всіх мешканців країни. Радянське керівництво в 1956 році на XX з'їзді КПРС змушене було засудити злочини доби сталінізму, взяти курс на лібералізацію суспільних відносин. Настала «відлига», плодами якої в Україні стали «шістдесятники», дисиденти, самвидав, а отже, новий етап боротьби.

Р. С. Попри важливість історії табірних повстань, вона досі є маловідомою. Щойно в 2008 році з'явився документальний фільм Михайла Ткачука «Загадка Норильського повстання» (до речі, відзначений Шевченківською премією). У 2009 році інформація про ці повстання внесена до шкільної програми з історії (звідки вона була вилучена наступного року міністром Дмитром Табачником), а у 2011 році історик Лєся Бондарук захистила кандидатську дисертацію на тему «Український рух опору в радянських таборах у 1940—1950-х роках». Тож правда про українських героїв, які поставили крапку в існуванні ГУЛАГу, дуже повільно, але повертається до нас.

Самвидав під прицілом КГБ

Контроль інформаційного поля — обов'язкова умова життєздатності тоталітарного режиму. У суспільстві повинен звучати лише голос влади, і тільки він може бути почутий простими громадянами, будь-яка альтернативна думка заборонена. Тому одним із найважливіших елементів діяльності протирежимного руху є інформаційна робота. Її завдання — поширення власних опозиційних ідей серед громадськості та протистояння урядовій пропаганді через відображення реального стану справ у країні.

В епоху високих технологій, Інтернету та соціальних мереж, коли слово набуло електронного вигляду, втілити такі цілі під силу невеликим організаціям чи навіть окремим особистостям. Яскравий приклад — оприлюднені в 2010 році сайтом «WikiLeaks» документи, поширенню яких не змогла завадити навіть влада такої могутньої країни, як США.

Тож сьогодні можливості тотального контролю за інформаційним полем зменшуються, а шанси опозиційної думки бути почутою постійно зростають. Натомість кілька десятків років тому, коли повідомлення здебільшого передавалися за допомогою друкованого слова, це співвідношення було явно не на користь опозиціонерів. Тому виготовлення і поширення альтернативних джерел інформації було важкою і ризикованою, але від того не менш важливою справою.

Злам у боротьбі українського визвольного руху з радянською владою, який стався у 1946 році, проявився не тільки у зміні тактики підпілля, але й у поступовому зміщенні протистояння зі збройної площини в ідейну. Відповідно інформаційно-видавнича діяльність стає одним із пріоритетних напрямків роботи ОУН. Її результатом стала поява понад 150 найменш-вань періодичних видань, більше 800 різноманітних брошур, десятка мемуарних та літературних збірників. Остання відома на сьогодні підпільна публікація ОУН того часу — журнал «Мо-

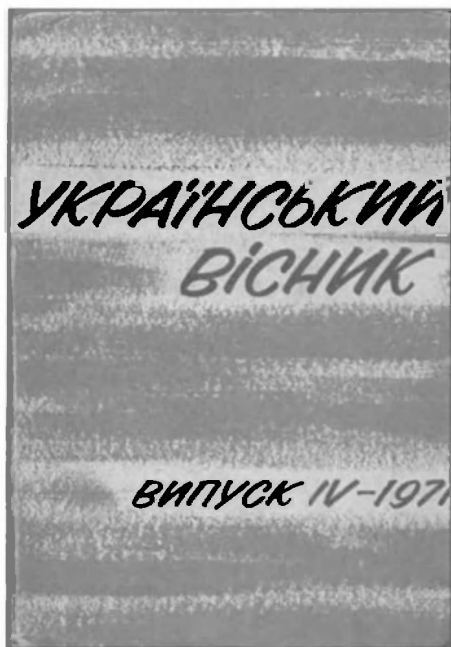
Д О Д А Т О К № 2

Інвентарю обшуку від 12 січня 1972 року.

Література та речі вилучені під час обшуку в квартирі ЧОРНОВОЛА В.М. 12 січня 1972 року.

Документи і література, вилучені при арешті В'ячеслава Чорновола в січні 1972 р.

«Тамвидав» — перевидання за кордоном самвидавного журналу «Український вісник».

лодий революціонер» — датована 1953 роком. Активну видавничу роботу у післявоєнний період забезпечували близько 70 підпільних друкарень, одна з яких пропрацювала до 1954 року. Зрештою, до середини 1950-х років остаточно ліквідовано ланки ОУН, а 1960 року відбувся останній відомий нам повстанський бій.

Та це вже був час нових форм протесту — дисидентського руху. Його представники цілковито відмовилися від застосування зброї, зосередивши зусилля виключно на ідейній боротьбі проти радянського режиму. Головним інструментом інформаційної війни став так званий самвидав — публікація та розповсюдження нелегаль-

ним шляхом різноманітних текстів (художніх, публіцистичних, наукових, політичних) у різних формах (листки, періодичні видання, брошури).

Після смерті Сталіна, в умовах так званої відлиги, відбулося поживлення опозиційного руху, відтак український самвидав значно зріс якісно і кількісно. І навіть репресії проти інакомисльців, розпочаті з приходом до влади Леоніда Брежнєва, не зуміли зупинити руху до свободи.

Найвідоміші зразки українського самвидаву («інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «Собор у риштованні» Євгена Сверстюка, «Репортаж із заповідника імені Берії»

Валентина Мороза, «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола) з'явилися вже після масових арештів дисидентів у 1965—1966 роках. Більше того, саме тоді відбувається «політизація» як самого опозиційного руху, так і спродукованих ним текстів. У 1970 році започатковано найвідоміше видання українського самвидаву — журнал «Український вісник», п'ять номерів якого вийшли до початку наступної хвилі репресій.

Така ситуація непокоїла комуністичну владу, котра вимагала від органів безпеки жорсткішої реакції. 28 червня 1971 року ЦК КПРС ухвалив спеціальну постанову «Про заходи з протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих документів». Відповідно 16 липня 1971 року керівництво КГБ УРСР повідомило своїх шефів про початок нової фази боротьби з інакодумством в Україні: проти учасників дисидентського руху порушено справу групової розробки «Блок». Її об'єктами визначено 24 особи, зокрема Івана Світличного, Івана Дзюбу, Євгена Сверстюка, Зиновія Антонюка, Василя Стуса, Ігоря Калинця, Богдана Гориня, Івана Геля.

Категісти уважно вивчали їхню діяльність, накопичували інформацію про антирадянські прояви, виготовлення та поширення самвидаву. Планований удар по фігурантах справи мав зламати спротив в Україні.

«Український вісник» у виданні «Смолоскипу».

Дисиденти — автори та читачі самвидаву. Стоять ліворуч: Любомира Попадюк, Василь Стус, Олена Антонів, Ірина Калинець, Марія й Ганна Садовські, Михайло Горинь; сидять — Стефанія Шабатура («циган»), Мар'ян Гатало, Олександр Кузьменко. Різдво 1972 р., через три дні Стус, Калинець та Шабатура були заарештовані.

30 грудня того ж року Політбюро ЦК КПРС ухвалило рішення про початок всесоюзної кампанії проти самвидаву з метою цілковито знищити інфраструктуру його виготовлення і розповсюдження. На виконання цієї постанови 20 січня 1972 року голова КГБ УРСР Віталій Федорчук направив до ЦК Компартії доповідну записку, в якій детально проаналізовано об'єкт планованої атаки — український самвидав. Цей документ чудово відтворює масштаби видавничої роботи дисидентів станом на початок 1970-х років.

Спецслужба змушена була констатувати значне поширення нелегальних видань серед «творчої та наукової інтелігенції, студентської та учнівської молоді». За даними КГБ, від 1964 року до моменту написання звіту в Україні зафіксовано розповсю-

ВАСИЛЬ СТУС

ЗИМОВІ ДЕРЕВА

Київ 1969

Ірині Стус
та Ігорю
Калинцю

що завжди
В. Стус
9.1.72 р

Збірка поезій Василя Стуса з автографом для Ірини
та Ігоря Калинців, 9 січня 1972 р.

Зразки самвидаву 1970—1980 рр. та ляльки-контейнери, в яких було перевезено до США самвидавні фотоплівки із зображенням картин Опанаса Заливахи.

дження 778 найменувань документів понад 250 авторів. Найпопулярнішими були тексти розроблюваних у справі «Блок» Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола, Михайла Гориня та інших «націоналістично налаштованих осіб» — Михайла Брайчевського, Ліни Костенко, Алли Горської.

Крім українських, на теренах республіки поширювалися документи, виготовлені за її межами. Їхніми творцями були російські демократи Андрій Сахаров, Олександр Солженіцин, кримськотатарські автономісти та єврейські націоналісти. Ці видання, за даними КГБ, потрапляли в Україну стараннями жителів Києва Леоніда Плюща та Івана Світличного, Одеси — Ніни Строкатової, Харкова — Генріха Алтуняна.

Понад сто одиниць самвидаву станом на 1971 рік потрапили за кордон, де друкувалися в українських діаспорних видавни-

цтвах «Сучасність» та «Смолоскип». Згодом, писали кагебісти, частина цих публікацій, «авторами яких є радянські громадяни, засилаються назад в Україну з відповідними коментарями відверто ворожого змісту у вигляді “вступів”, “редакційних заміток”, “післямов”».

Таким чином з’являвся так званий тамвидав. Тільки в 1970 році конфісковано 19 582 документи, які пересилалися з-за кордону, 4 200 із них походили із закордонних центрів ОУН. У наступному, 1971 році це число ще більше зросло — за дев’ять місяців перехоплено і конфісковано 20 357 закордонних видань.

КГБ не лише фіксував прояви самвидаву, але й активно боровся з ними. Віталій Федорчук у доповідній запевняв керівництво Компартії: органи проводять планомірний розшук авторів антирадянських документів та осіб, які займаються їх розмноженням. Під особливою увагою КГБ перебувала множина, друкарська техніка та шляхи поширення опозиційної літератури. Згідно зі звітом Федорчука, внаслідок активного наступу на самвидав за 1970—1971 роки спецслужба заарештувала 39 осіб, з них 4 повторно.

Контроль над інформацією не обмежувався увагою до друкованого слова, адже з’явилося нове відгалуження самвидаву, так званий магнітвидав — поширення записів із декламаціями заборонених поетів чи недозволеними піснями співаків. На початку 1970-х років кагебісти здійснили перевірку студій фонозапису: «У результаті, — доповідав Федорчук, — вилучено десятки тисяч метрів магнітофонних записів ідейно не витриманих пісень Висоцького і Галича, пародій, декламацій. В одному лише Сімферополі вилучено більше 18 тисяч метрів магнітозаписів».

Відповіддю на інформаційну активність дисидентів була також радянська контрпропаганда, яка відбувалася за участю КГБ. «У 1971 році за матеріалами органів безпеки в республіканській та місцевій пресі опубліковано 137 статей, що викривають буржуазно-націоналістичну ідеологію, компрометують осіб,

Валентин Мороз

ХРОНІКА ОПОРУ

Широке гніздо між горами - КОСМАЧ. Засяєні на киммерій генуарські всти -
 мов розсип шимелів. Белочине могож-во і А... тини мав... цитний
 контур беріж на горизонті. Первісний поганський тримати: шум потоку, утіле ознодо-
 тся дзвоничи - в кулої. Далеко-далеко соборни гвалі.

Цілої Кутри на...
 До Космача по...
 До Космача, та і до Дзвоничі,
 До Штефранови жінки

Космач - шові в в Таму пав-урі и гріме. Лебівні п... , вондо додержу -
 вл доктор у негоду. По лісах доквала досі не виділися ведмеді. Мале на цього -
 Космачі? довніше, за добуваю, тат було рідше, як - устими. Мале будові громади,
 могутні двори и одари. в з) мими - черне оно паша і широдні і сміх бартки. Не бажо-
 товні, деноративної: колось тупі стамчим - з шиселі стави. Притривою бажо стало
 позин. А тат, лана була Мороза Тод: віно право голоріє в легенді про вестя, він явил
 було фре в голр. Філом і мимі бля тат

Коби мени голі, голі,
 Та ковава башма,
 Не говорі з ми мідя,
 А мого лаша.

Перед А Уоравен Іовина с утинившого цівом опрички вночі, стріляли через вікно
 до рети, а отені черні з тати, одного на смерть зустріли перед вікном двох, котрі ся добу-
 вали, пастрава. Опрички постідали, ливилив смолу і смолу і беріжги пера валино
 (з - Гунульської хроніки" Петра Ступницького, 1952). Вже джоні Гунульщина цілова впрод
 ко и гашежних умів краці тримоти р шимчо ніж хреція - навіть у чин умовів Гуну-
 льщина не зайчала, не ставі дурочкою пустою. Надзвизи, збереза те, що релізія Украї-
 ни віртив, занувазіл етот теле-вистієно. Ягась подиу гідне сміє морального самі-
 зраженія: гунульське "молсубаніє" не ставі протиститиєно (я у мшиг мисли),
 ототиний, вольмьє асрних чинов мідя, вора і рашоїнни. Кю зазочет з вольмий полд.
 чині атомном Кондратівчи Буладанови погуято, по чини поно красчо істотить,
 славдо ~~...~~ полить до поєста, чо добрїх конх поезієтї, то през чиніє в
 Черній беріж самзерекія". (С. М. Соловьяв "Лі... Говієми с архієпшиске вреніє,
 71 - стр. 180).

Гуцуа чиним не чинс в опрички, шов - сламе полить до поєста. Навіть коли не мав
 вночі національно-супієлної програми, навіть Яді ставдо опричим, шов НАБУТІСЯ.

Ои стріляли три жанадари
 З революєра в него,
 А он і ставдо за рево,
 Бо лиєт мієне.

А он ставдо за рево,
 То и за ревоного,
 Аві жанадэр не поцієна
 Улопця моголого.

НАБУТІСЯ - чисто гунульське. Цього не поєст... Т... не зрозуміти, в
 ливити. Набутієр - це коли лодино предирєстєр ардо тобви вна і в до чинотого
 екстату, у ярніє готіє, де починєтєр ДУХОВН... д... тєрєтєр тєорієтєр.
 .. Котів би тана ливити. Цо свіг не видіє".

Ои пивилів і до церквови,
 Ставо коло кулє,
 То тат євнно євннє готїєтє -
 Пєтєра мого лобєла

Валентин Мороз. «Хроніка опору». 1970-ті рр. Самвидавна копія рукопису
 через копіювальний папір.

які проводять антирадянську діяльність, у тому числі і таких виробників та поширювачів самвидаву, як С. Караванський, В. Мороз, Н. Строкатова».

Січень 1972 року, коли готувався звіт Федорчука, став початком нової, ще більш жорстокої, ніж у 1965—1966 роках, хвилі репресій, яка мала покласти край існуванню самвидаву і дисидентського руху загалом.

Операція «Блок». Дія перша

---

4 січня 1972 року о 21:20 у потязгу Москва — Прага за неправильне заповнення документів прикордонники затримали громадянина Бельгії Ярослава Добоша. Тимчасово, до з'ясування обставин, затриманого поселили в готелі «Україна» у прикордонному містечку Чоп. «Випадкове» затримання в поїзді було інсценоване КГБ, який насправді вже кілька днів «вів» бельгійського туриста.

Добош зацікавив чекістів після того, як у Києві зустрівся з літературознавцем Зіновією Франко, дисидентом і об'єктом справи «Блок». Цікавість переросла у підозру, коли Добош попросив Зіновію зв'язати його з іншим об'єктом цієї справи — Іваном Світличним.

За підозрілим туристом встановили стеження, яке підтвердило, що під час прогулянки Львовом він намагався виявити «хвіст». Під час митного контролю на станції Чоп серед речей Ярослава Добоша виявили записку з іменем ще одного об'єкта «Блоку» — поета Ігоря Калинця. Цього було досить, аби турист із підозрюваного став затриманим.

5 січня 1972 року кагебісти, маючи на руках санкцію прокурора Львівської області, провели особистий обшук Ярослава Добоша. «На пропозицію видати наявні в нього документи, які вивозилися з СРСР за кордон, — звітували чекісти керівнику компартії УРСР Петру Шелесту, — іноземець пред'явив металеву коробочку із вкладеними в неї вісьмома фотоплівками, які він, згідно з першою заявою, отримав від невідомої особи у Львові. На фотоплівках відзнято “Словник українських рим”, автором якого є Караванський С., котрий перебуває в ув'язненні».

Крім того, в Добоша виявлено фото засудженого Валентина Мороза та об'єкта справи «Блок» Василя Стуса. Під час «бесіди» з органами безпеки іноземець визнав, що намагався

ЛІЧНО

УРСР УСРСР

КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ КОМІТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
 при Раді Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Української СРР

№ 7 1921 1972 1972 1972

Совершенно секретно
 Серія "К"
 Укр. № 1

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧЕСЬКОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

ТОВРИНУ БЕЛЕСТУ П.Е.

СПЕЦІАЛЬНЕ СООБЩЕНИЕ

С 29 докабря 1971 года по 2 января 1972 года в г.Киеве находился в качестве туриста гражданин Большин

ДОВОШ Ярослав, 1947 года рождения, украинец, студент Львовского католического университета.

В поле зрения органов КГБ ДОВОШ попал при попытке установить обусловленную связь с объектом дела "Блок" СВЕТЛИЧИМ И. По имеющимся данным, в г.Киеве ДОВОШ осуществил встречу с объектом дела "Блок" ФРАНКУ З. и договорился о встрече с СВЕТЛИЧНЫМ И. 2 января с.г. ДОВОШ выехал в г.Львов.

Во время пребывания во Львове 3-4 января с.г. были зафиксированы отдельные подозрительные моменты в поведении ДОВОША, в частности, сверка в номере гостиницы неких-то записей в блокноте о купленном путеводителе по г.Львову, а также постоянные попытки выгнать за собой одежду во время осмотра достопримечательностей г.Львова.

Валют на тежактисний учет
 По реєстрації: XXIV / XXIII
 Тижень: 25 / 7
 Подпись: [Signature]
 . 4. II 6/72.

ЦН КП України
 Загальний відділ, II секція
 В. І. Бесенко
 № 3
 6/72.

Доповідна КГБ про затримання Ярослава Довоша, 7 січня 1972 р.

*В'язничне фото В'ячеслава Чорновола,
січень 1972 р.*

в Україні дістати інформацію про заарештованих представників інтелігенції та вивезти книгу Караванського для друку за кордоном. Чекісти зафіксували: на завершення Добош заявив, що «протестує проти арештів Мороза, Караванського та інших письменників і наукових співробітників, які нібито боролися за українську мову і культуру».

Затримання на кордоні дало КГБ необхідну карту для подальшого розгортання власної політичної гри. Ярослав Добош, студент Лювенського католицького університету, член Спілки української молоді, який вивозив заборонений самвидав, став уособленням безпосереднього зв'язку руху опору в Україні із закордонними націоналістичними центрами. Тож радянська пропаганда тепер змогла представити дисидентів як «націоналістичних наймитів» та «запроданців капіталістичного Заходу».

500002-Ц

Управление КГБ при СМ УССР
по Львовской области
(название органа КГБ)

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 199

по обвинению **ЧОРНОВАЛА**
ВЯЧЕСЛАВА МИКОЙМОВИЧА
в совершении **ст. 104, 105, 106 УК УССР**
ст. 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

Начато **12** січня 1972

Окончено **19** січня 1972

В **14** томах

Том № **1**

Арх. **72644**

Арх. **72644** ФП

Сдано в архив **23555** 19 **72** г.

57278

Справа Вячеслава Черновола, січень 1972 р.

В'язничне фото Василя Стуса, січень 1972 р.

Підготувавши ідеологічну платформу та зібравши від липня 1971 року (початку операції «Блок») вдосталь інформації, чекісти перейшли до активних дій — масових арештів дисидентів.

Хвиля репресій 1972 року мала поставити остаточну крапку в існуванні руху опору в Україні, тому була особливо масштабною, а вироки — особливо жорстокими. Тільки в перший місяць цього року заарештовано близько 20 дисидентів, серед них найвідоміші і знакові постаті — В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Стус, Іван Гель, Ірина Калинець, Стефанія Шабатура. Загалом протягом 1972 року

Слідчий відділ
КДБ при РМ УРСР.
АРХИВ
10-го відділу КГБ при СМ УРСР
Уголовный фонд
Кримінальна справа
УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 47

по обвинуваченню *Стуса*
по обвиненню *Василя Семіновича*
у вчиненні злочину, передбаченого
ст. 62 ч. 1 КК УРСР.

Начато *15 січня* 1972.
Окончено *26 липня* 1972.

В **12** томах
ТОМ № **1**

Відділ
38 листів
Арх. №
Архів
Сдано в архив " " 19 г.

67320

Справа Василя Стуса, січень 1972 р.

ув'язнено близько 100 осіб, 89 із них засуджено за антирадянську діяльність.

Проте в КГБ розуміли, що самими тільки арештами зламати рух опору в Україні не вдасться, адже на заміну одним з'являться інші. Дисидентський рух не був чисельним (за даними самвидаву, його активістами були близько 600 осіб), не мав розгалуженої структури, яка охоплювала б усі прошарки суспільства (це були майже виключно представники інтелігенції).

Небезпека для режиму полягала в іншому: основу руху становили високоморальні люди, слова яких були значущими для всього суспільства. Тож їх недостатньо ув'язнити, адже так вони можуть перетворитися на мучеників, які навіть з-за ґрат впливатимуть на інших. Затриманих треба зламати психологічно, змусити відмовитися від своїх ідей, від своїх товаришів, від самих себе. Обставини раптового затримання, перебування у тюрмі під час слідства і жорстокі судові рішення мали послужити цьому. Тому чекісти 1972 року намагалися повторити подвиг своїх попередників з 1937 року, коли багато підсудних визнавали все необхідне владі, зрікаючись власних поглядів.

Натомість як заарештовані дисиденти, так і ті, що ще залишалися на волі, майже відразу розпочали боротьбу за відстоювання своїх прав. «Люди добрі, дуже вже негаразд ви чините... — так починав свого листа від 23 січня 1972 року керівникам компартії Василь Стус, який вже десять днів перебував у в'язниці. — Спам'ятайтеся, люди добрі. Після нас із Вами потопу не буде, а “буде син, і буде мати, і будуть люди на землі”, і тоді Вашим дітям буде соромно за Вас. Твердо вірю, що через кілька років буде соромно і кожному з Вас за те, що ви чините не по правді».

Не мовчали й побратими затриманих, які залишилися на свободі. Голова КГБ УРСР Віталій Федорчук 28 січня інформував керівника компартії УРСР Шелеста: «Оперативним шляхом отримані дані, що деякі об'єкти справи “Блок” та їхні однодумці на волі продовжують обговорювати питання розсилки теле-

*Прес-конференція Ярослава Добоша, 2 червня 1972 року.
Фото з радянської газети.*

грам із приводу арештів в Україні у різні радянсько-партійні органи і домовляються відправляти такі телеграми з різних міст республіки для створення видимості “масового протесту”. У Львові, за даними КГБ, таку роботу проводить Михайло Горинь.

У березні 1972 року кияни Євген Пронюк, Василь Лісовий та Василь Овсієнко підготували та поширили новий, шостий номер самвидавного журналу «Український вісник», редактор якого, В'ячеслав Чорновіл, вже три місяці перебував у в'язниці. Таким способом вони намагалися не лише відвести від затриманих звинувачення у виготовленні цього видання, але й підхопити їхню ініціативу та інформувати громадськість про нову хвилю репресій.

Сподівання КГБ на те, що раптові масові арешти викличуть розгубленість і приголомшеність у середовищі дисидентів, поки не виправдовувалися. Не відіграла потрібної чекістам ролі і перша покайнна заява фігуранта справи «Блок» Зіновія Франко, опублікована 2 березня 1972 року в газеті «Радянська Україна».

Продовженням пропагандистської кампанії проти дисидентів, стала проведена органами безпеки у червні 1972 року прес-конференція з участю затриманого на початку року Яро-

слава Добоша. Він публічно засудив свою націоналістичну діяльність на Заході, розповів про зв'язки із заарештованими. «Мене попросили зробити заяву такого змісту... — почав свій виступ Добош, — Виконуючи завдання ОУН, я 27 грудня 1971 року виїхав у Радянський Союз. В обумовлених місцях я зустрівся з І. Світличним, З. Франко і Л. Селезненко і за сприяння Селезненка зустрівся з А. Коцуровою. Усіх цих осіб я проінформував про антирадянську діяльність українських організацій на Заході і про те, що українські націоналісти у своїй діяльності співпрацюють із сіоністами, а від них я отримав політичну інформацію, яка була мені потрібна, і документи... Запевняю радянський уряд, що ніколи в житті я більше не буду займатись антирадянською діяльністю, і, якщо мені дадуть можливість повернутись у Бельгію, то я ніколи не вчинятиму жодних дій проти Радянського Союзу».

Матеріали прес-конференції під гучними заголовками «Українські буржуазні націоналісти — найманці імперіалістичних розвідок» КГБ розмістив у республіканських і обласних газетах та на радіо. Сам Ярослав Добош, помилуваний радянською владою, повернувся до Бельгії. Тут він відмовився від озвучених у Києві свідчень як від поданих під примусом. Так закінчилася для нього ця справа, натомість в Україні її відголос лунав ще довго...

Заблокована країна. 1972—1973 роки

Хвиля репресій, що стартувала на початку 1972 року, тривала. 18 травня заарештовано Надію Світличну, яку спершу викликали на допит стосовно діяльності її брата Івана, а згодом і її саму звинуватили в антирадянській діяльності. 6 липня ув'язнено дисидента Євгена Пронюка, через три дні — його колегу Василя Лісового. Продовжувалася ретельна обробка затриманих, під час якої використовувалися і залякування, і обіцянки. Каяття інакодумців було надзвичайно важливим для чекістів і розглядалося як обов'язкова передумова придушення руху опору в Україні.

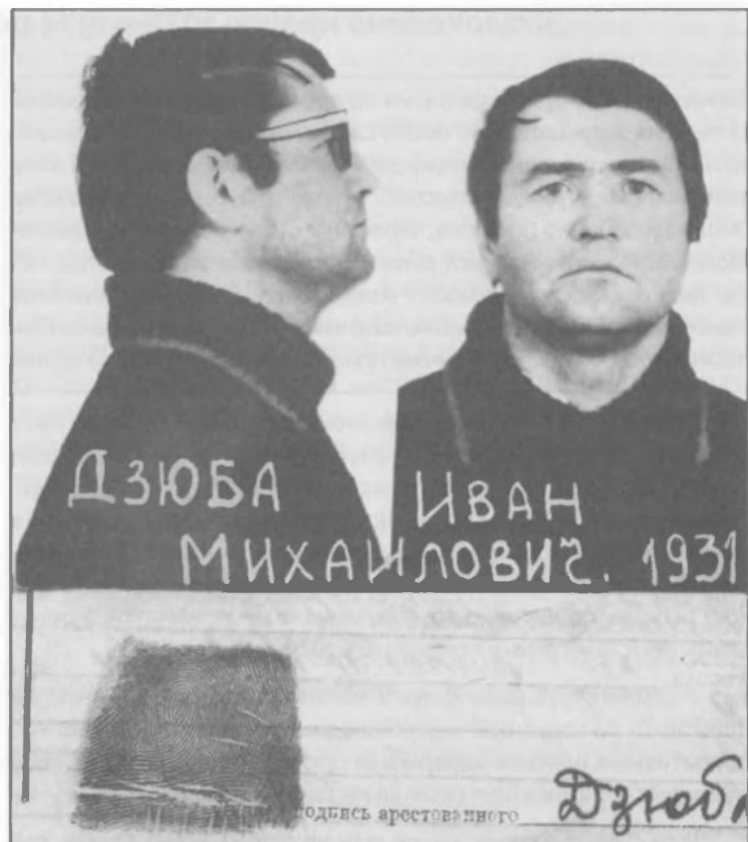
Нарешті, КГБ отримав важливий результат: 7 липня 1972 року в «Літературній Україні» опубліковано заяву «На терези совісті» за підписом заарештованого в лютому поета-шістдесятника Миколи Холодного. Після публікації його звільнили з тюрми, він виїхав до Вінниці, де почав вчителювати. КГБ уважно спостерігав за реакцією на заяву в середовищі дисидентів і констатував: переважно вона викликала несприйняття, а очікуваних чекістами змін у поведінці не відбулося.

2 серпня 1972 року в листі органів безпеки до керівника Компартії Володимира Щербичького подавалася отримана оперативним шляхом інформація про поведінку засуджених у в'язницях, зокрема їхня реакція на заяву Холодного.

Іван Дзюба заявив: «Я не піду ніколи на шлях зради. Хай мене судять. Зате вийду з ув'язнення з чистою душею».

Зі слів Євгена Пронюка: «Мені добре відомо, чим займалися корифеї української інтелігенції Світличний, Чорновіл, Сверстюк, Дзюба та інші. Їхні ідеї цілком поділяю і підтримую. Мене заарештували за мої вільні думки».

Євген Сверстюк: «Я ніколи, за жодних обставин не проситиму помилування. Я залишаюся й надалі стояти на своїх позиціях у національному питанні. Свою діяльність буду продовжувати. Я буду боротися проти існуючого ладу».

*В'язничне фото Івана Дзюби,
квітень 1972 р.*

Заарештована художниця Стефанія Шабатура заявила, що збирається «відсидіти свій строк із гордістю».

Незламність дисидентів засвідчили і перші суди над арештантами 1972 року. Протягом 31 липня — 2 серпня у Львові відбувся один із них — над поетесою Іриною Калинець. Вона зізналася у виготовленні та поширенні самвидаву, проте винною себе не визнала. Не менш зухвало поводитися деякі свід-

КДБ при ЦМ УРСР

АРХИВ

№-го відділу КДБ при ЦМ УРСР

УГОЛОВНИЙ ФОНД

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО №

Дзюби Івана
№ *62 ч. 1*
К.К. УРСР.

Наказано *12 квітня 1972.*

Оновлено *18 квітня 1973.*

в *18* томах

ТОМ № *1*

67328

Арх. №

Архив

Сдано

69260

Справа Івана Дзюби.

Ірина Калинець.

ки: Ігор Калинець, Богдан Горинь та Галина Савронь відмовилися давати свідчення, назвавши суд незаконним. Тим часом під судом протестували родичі та близькі засудженої, одного з них «за порушення громадського порядку» ув'язнено на 15 днів. Сама Ірина Калинець отримала значно жорсткіший вирок — 6 років колонії і 3 роки заслання.

Через два дні відбувся відкритий суд над іще одним дисидентом зі Львова — Іваном Гелем. Він також не визнав себе винним, оскільки озвучені звинувачення злочинами не вважав. Надане йому останнє слово підсудний використав для пропаганди своїх ідей і звинувачень суддів: «Судити мене, — заявив він, — у вас немає права ні юридичного, ні морального, ні історичного. Найвищим законом і судом для мене є Бог,

Україна, моя незламана і незаплямована честь. Я — син України, і в своєму серці пронесу як найсвятішу ношу долю мого народу, його біль, тривоги і муки. Я жалю лише за одним: дуже мало зробив, щоб глибше і ширше порушити ці ідеї, винести їх у широкий світ України і голосом усього народу втілити в життя. І все ж я твердо вірю, що марно сьогодні тут, що ні тюремні ґрати, ні концтабори, навіть смерть неспроможні убити цих ідей. Вони вічні, як вічний нездоланий мій народ».

Суд належним чином оцінив відвагу Геля — його визнали особливо небезпечним рецидивістом і присудили 10 років позбавлення волі у колонії особливого режиму та 5 років заслання.

За кілька днів чекісти заарештували Ігоря Калинця, який у листопаді 1972 року отримав такий самий вирок, як і його дру-

жина, — 6 років таборів і 3 роки заслання.

Проте в КГБ чітко розуміли, що не жорстокі вироки підсудним, а лише їхня відмова від власних ідей можуть зупинити рух опору, завадити приєднанню до нього нових активістів, спровокованих мучеництвом попередників. Потрібно було каяття не просто одного з учасників руху, а того, хто користувався найбільшим авторитетом. Таким, за оперативною інформацією КГБ, був Іван Дзюба, тож саме на ньому кагебісти вирішують зосередити свої зусилля.

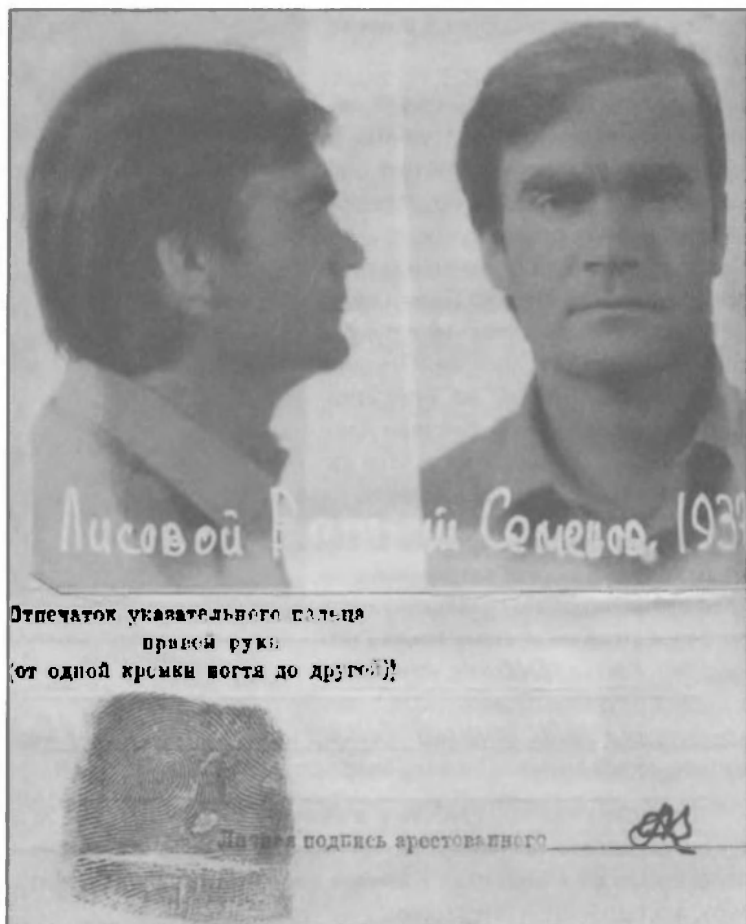
Під час масових арештів 12 січня Дзюба був серед затриманих — його взяли, коли він прийшов у гості до заарештованого тоді Івана Світличного. Проте Дзюбу не ув'язнили, а лише протягом кількох місяців викликали на допити. З одного з таких допитів 18 квітня він додому вже не повернувся — його заарештували.

Перебування підсудного у в'язниці створювало для КГБ чудові умови для «перевиховання» інакодумця. Роботу органів полегшував фізичний стан в'язня, в якого проявився туберкульоз, а згодом ще й гіпертонія.

Перші кілька місяців не дали жодного результату. За інформацією, отриманою від внутрішньокамерного агента, Дзюба не збирався «іти назустріч слідству». До роботи з його переконання долучився сам голова КГБ УРСР Віталій Федорчук, який кілька разів зустрічався з в'язнем. Дзюба відкидав висунуті йому звинувачення в антирадянській діяльності, не вважаючи свою творчу діяльність протизаконною. Натомість кагебісти

Іван Гель.

*В'язничне фото Василя Лисового,
липень 1972 р.*

постійно повторювали, що його робота «Інтернаціоналізм чи русифікація?» використовується найбільшими ворогами радянської влади — українськими націоналістами, які з нього самого творять антирадянський символ.

Слідчий відділ КДБ при РМ УРСР
КДБ при РМ УРСР

А Р Х И В

Територіальний відділ КГБ при СМ УРСР

УГОЛОВНЫЙ ФОНД

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО №58

по обвинению *Пронюка Евгена*
Васильовича, Лісового Василя
Семеновича та Овсієнка
Василя Васильовича за
ст. 62 ч. 1 КК УРСР.

Начато 6 липня 1972 г.

Окончено 5 жовтня 1973 г.

В 27 томах

Арх. №

Архів

Сделано в архив

197 г.

67337
 69308ФП

Справа Василя Лісового, Евгена Пронюка та Василя Овсієнка.

*В'язничне фото Євгена Пронюка,
липень 1972 р.*

Літературний критик, який справді ніколи не ставив собі за мету боротьбу з радянською владою, а лише думав про її покращення, не був готовий до цього. «З мене, живої людини, — писав він згодом у спогадах, — робили “прапор”, притому не ті, хто був мені справді близький, а ті, хто дуже поверхово розумів

мене чи й перекручував мої погляди на свій штаб». Зрештою, у листопаді 1972 року в доповідній КГБ на ім'я Щербицького зазначалося: «Зі слів Дзюби, він готовий виступити публічно в пресі, по радіо і телебаченню із засудженням своєї злочинної діяльності». Розпочалася кількомісячна підготовка до суду, протягом якої хворий Іван Дзюба утримувався у тюрмі.

Обробка ув'язнених дисидентів не означала припинення нових арештів. 5 березня 1973 року затримано Василя Овсієнка, «колишнього студента Київського державного університету, учителя середньої школи села Ташань Київської області, в якого вилучено підготовлений ним для розповсюдження документ із наклепницькими вигадками про “незаконність” арешту об'єктів справи “Блок”».

Через тиждень після цього мав початися суд над Іваном Дзюбою. Попри те, що підсудний вирішив «визнати власні помилки» у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», чекісти готувалися до процесу дуже ретельно. Ще 5 березня голова КГБ УРСР Федорчук надіслав Щербицькому доповідну, в якій ознайомив чільника КПУ з цією підготовкою. «З урахуванням особистості і становища Дзюби, — читаємо тут, — як одного з основних ідеологів націоналістичних елементів у республіці, широко відомого в середовищі антирадянської еміграції за кордоном, КГБ при Раді Міністрів УРСР надається важливе значення забезпеченню цього судового процесу і створення умов для його проведення на належному політичному рівні».

Належні умови передбачали посилення контролю за об'єктами справи «Блок», які залишалися на волі, зокрема Борисом Антоненком-Давидовичем, Оксаною Мешко, Юрієм Бадзьом. Чекісти зобов'язалися запобігти можливому приїзду до Києва відомих російських дисидентів Андрія Сахарова та Олександра Солженіцина. «З метою підтримання громадського порядку на судовому процесі і припинення можливих антигромадських виявів підібрано необхідну кількість дружинників та співробітників міліції. Крім того, в оперативний наряд включено групу слухачів Київських курсів КГБ СРСР».

*В'язничне фото Василя Овсієнка,
липень 1972 р.*

Суд, що відбувся 11–16 березня, знову виніс жорстокий вирок — 5 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Реакцією на нього став лист відомого перекладача Миколи Лукаша на адресу Верховної Ради УРСР, Верховного суду і прокурора УРСР. Автор цілковито солідаризується з поглядами засудженого і просить розглянути можливість йому відбувати покарання замість хворого Івана Дзюби. Через це вже незабаром Лукаша виключено зі Спілки письменників України, а КГБ посилює контроль за його діяльністю, доповідаючи партії «про підготовку заходів з його компрометації».

У квітні 1973 року розпочалася підготовка наступного процесу — цього разу над заарештованим у січні минулого року Євгеном Сверстюком.

За інформацією КГБ, підсудний збирався відкинути всі висунуті йому звинувачення та заперечити інформацію, отриману від свідків. За десять днів до початку процесу чекісти «оперативним шляхом» отримали останнє слово, яке готував у ка-

мері підсудний. «Протягом більше року, — писав Євген Сверстюк, — слідство розшукувало мою таємну ворожу діяльність, і, не знайшовши такої, постановило вважати ворожими цілі моєї літературної діяльності. Кинули на неї кримінальну тінь... Перед сумлінням та перед законом я не почуваю вини. А чи зумів підвестись до вимог часу, до рівня обов'язку — хай про це судить народний суд, а потім суд історії».

24 квітня «народний» суд оцінив літературну діяльність Сверстюка вироком у 7 років таборів та 5 років заслання.

Наприкінці червня 1973 року Федорчук у доповідній на ім'я Щербицького підбив перші підсумки майже дворічної реалізації операції «Блок», за якою тепер проходили 35 осіб (22 з Києва, 9 зі Львова, по одному з Тернопільської, Франківської, Полтавської та Вінницької областей). Він вказував, що в рамках справи перевіряються ще 563 особи, пов'язані з ними. На той момент підтвердилася інформація «про антирадянську та націоналістичну діяльність» 179 із них. «Після часткової реалізації справи “Блок” з числа зв'язків об'єктів цієї справи в 1972—1973 роках профілактовано 71 особу і 24 залучені до оперативної співпраці, хоча їх вивчення продовжуємо».

Незважаючи на значні «успіхи» в поборюванні руху опору, чекісти змушені були констатувати, що «об'єкти справи Антоненко-Давидович, Мешко, Коцюбинська, Бадзьо, Світлична, Гончар І., Русин, Іванисенко, Боднарчук, Горинь Б., Горинь М., Пашко, Кендзьор, Шереметьєва і Попадюк, залишаючись на ворожих позиціях, намагаються згуртувати односторонців, продовжують у більш конспіративній формі вороже впливати на оточення». При цьому відзначалася провідна роль Бориса Антоненка-Давидовича у Києві та Михайла Гориня у Львові.

Для нейтралізації і розбиття дисидентського середовища КГБ проводить провокативні дії: «З метою посилення недовіри один до одного і загострення розбрату між “авторитетами” та активними учасниками так званого “національного руху”

В'язничне фото Євгена Сверстюка.

продовжували подальше поширення і закріплення виниклих у об'єктів "Блоку" підозр про співпрацю з органами КГБ Боднарчука, Русина, Шереметьєвої, Дашкевича та деяких їхніх зв'язків, що залишаються на ворожих позиціях».

Крім того: «Стосовно низки переконаних націоналістів, таких як Антоненко-Давидович, Кочур, Гончар І. М. та деяких їхніх однодумців, передбачається продовжити заходи з компрометації. У цей час завершується підготовка для компрометації Світличного І. А. перед закордонними центрами ОУН як головного "винуватця" провалу та арештів найактивніших учасників націоналістичної діяльності в республіці з числа так званих "шістдесятників". У цих матеріалах передбачається посилити виниклу за кордоном і в колі розроблюваних осіб підозру про його "співпрацю" з органами КГБ».

До кінця 1973 року продовжено пропагандистську кампанію радянської влади проти інакодумства в Україні. Одним із її

елементів стала опублікована 9 листопада 1973 року в «Літературній Україні» заява ув'язненого Івана Дзюби.

«Вирішальним, що схилило мене до “Заяви”, яка стала підставою для мого помилування, — писав Дзюба у своїх спогадах, — було відчуття безглуздості катастрофи... і уявлення про те, що можу ще зробити набагато більше. Я розумів, звичайно, що мій крок буде шоком для багатьох, але думав, що з часом усі побачать, заради чого я так учинив... Я справді розглядав свою “Заяву” як самозахист. Але об'єктивно воно виглядало не зовсім так. Адже я не тільки відкидав те, що мені приписували ті, до кого я потрапив у полон, але й декларував перегляд своїх поглядів. Я просив пробачення у влади: помилування. Тому мене мучило не так те, що хтось із знайомих, побачивши мене, переходив на другий бік вулиці (з різних причин: хтось на знак зневаги, а хтось боявся бути поміченим у товаристві хоч і помилуваного, а все-таки “державного злочинця”), — як мучило власне сумління».

Через тиждень після оприлюднення чекісти звітували партії, що «Заява» «поширюється нами в місцях тримання серед ув'язнених колишніх однодумців, її передано по радіо за кордон і опубліковано в газеті “Вісті з України” [контрольоване КГБ видання для українців діаспори. — Авт.]». Сам Дзюба, незважаючи на помилування, залишався підозрілим для органів безпеки, які далі наглядали за ним і періодично проводили «профілактичні розмови».

Проте очікування чекістів, що за однією заявою посипляться інші і їм таким способом вдасться цілковито дискредитувати рух спротиву, не виправдалися. Ув'язнені в таборах дисиденти не «перевиховувалися» і залишалися на своїх позиціях, тим самим надихаючи однодумців на волі. КГБ зафіксував слова Антоненка-Давидовича про це: «Тішить, що не всі перелякалися, що є ще герої: це львівська молодь, і Чорновіл, і Сверстюк, і Стус, і Світлична, і Сергієнко, і Лукаш».

Острів свободи за колючим дротом

Нагляд за поведінкою дисидентів у таборах засвідчив, що вони не лише не відмовляються від своїх поглядів, а навпаки, стають більш радикальними в антирадянських переконаннях. Між іншим, цьому сприяли їхні зустрічі із учасниками визвольного руху попереднього періоду — членами ОУН та вояками УПА, що на початку 1970-х добували своє довголітнє ув'язнення.

Дисиденти, за інформацією чекістів, налагоджують зв'язок між засудженими різних таборів, «також намагаються прокла-дати канали зв'язку з волею, закордонними націоналістичними центрами і формуваннями, вишукують можливості передачі цими каналами тенденційної та антирадянської інформації і справити ворожий вплив на своїх однодумців, які перебувають на волі».

КГБ відзначав, що в'язні Євген Сверстюк, Іван Світличний та Олександр Сергієнко перебирають на себе роль організаторів «ворожих» виступів, при цьому активно контактують із прибалтійськими, закавказькими та єврейськими націоналістами. Вони, зокрема, готують різноманітні протестні послання і намагаються передати їх за межі табору.

«У засудженого Сергієнка вилучено ворожий документ, так зване “Послання Раді національностей Верховної Ради СРСР і Організації об'єднаних націй”, який з його участю підготовлений групою українських, прибалтійських та закавказьких націоналістів і містить різкі антирадянські випадки проти КПРС, органів радянської влади, злісні наклепи на національну політику в нашій країні, який, по суті, закликає до активної боротьби з радянським устроєм і розділення Союзу РСР на так звані національні держави».

У доповідній за вересень 1973 року зафіксовано висловлювання Івана Світличного про те, що табір — це «єдиний острів

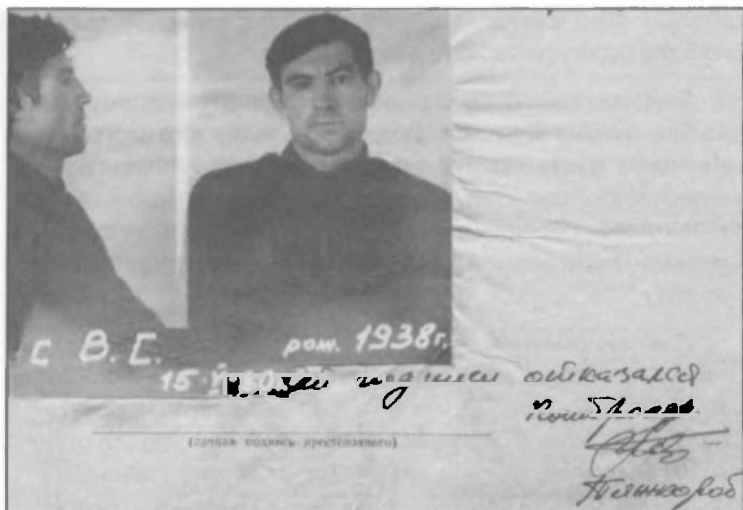
свободи, який існує в нашій країні». Схожі думки подавали у своїх спогадах про табірне життя й інші.

Така активізація учасників руху опору в таборах непокоїла органи безпеки. Вони зрозуміли, що навіть після ув'язнення протистояння з дисидентами не закінчилося, почався новий його етап, до якого «стражі порядку» не були готові. Адже головна зброя — залякування тюрмою та табором — була використана, проте не дала очікуваного результату.

Для вироблення нових механізмів впливу проведено спеціальну нараду. «З ініціативи Комітету держбезпеки України, — читаємо у повідомленні від 27 вересня 1973 року, — з санкції КГБ Союзу РСР у даний час у Києві проводиться робоча зустріч зацікавлених органів, у тому числі представників 5-го Управління КГБ при Раді Міністрів СРСР, КГБ Мордовської АРСР і Управління КГБ у Пермській області, під час якої розробляються додаткові заходи, спрямовані на розкриття та припинення антирадянської діяльності засудженими, які залишилися на ворожих позиціях».

Проте, як свідчать повідомлення, поведінка в'язнів не змінилася. «У ході оперативних заходів по засуджених об'єктах справи “Блок”, — читаємо в доповідній від 3 червня 1975 року, — що проводилися нами спільно із зацікавленими органами, КГБ встановлено, що, незважаючи на заходи профілактичного і виховного впливу, більшість цих осіб продовжує твердо залишатися на ворожих позиціях».

Зокрема, з ініціативи Івана Світличного арештанти 8 березня надіслали в різні інстанції скарги із вимогами звільнити ув'язнених за антирадянську діяльність жінок. Більше того, вони вирішили продовжити свою видавничу діяльність: підготували і передали на волю три номери самвидавного журналу «Вісті з архіпелагу ГУЛАГ». Органи безпеки відзначали особливу активність в організації протестів Євгена Сверстюка, Ігоря Калинця, Зиновія Антонюка та Євгена Пронюка.

В'язничне фото Василя Стуса, травень 1980 р.

Лідером українських політв'язнів чекісти вважали Івана Світличного, тож усіляко намагалися скомпрометувати його. «У березні цього [1975. — Авт.] року, — писали чекісти, — Світличний призначений на посаду бібліотекаря з урахуванням тієї обставини, що серед в'язнів панує думка про призначення на цю посаду осіб, які користуються підтримкою органів КГБ. Для закріплення схожих підозр через адміністрацію ВТК Світличному робляться незначні поступки, прощаються незначні порушення режиму утримання».

Перебування дисидентів в неволі мобілізувало українців у вільному світі і спонукало до масштабної роботи з інформування про радянські репресії. Для підтримки в'язнів представники української діаспори організовували масове розсилання на їхню адресу листів та телеграм. Чекісти підраховували, що протягом 1974 року для утримуваного у Володимирській тюрмі Валентина Мороза надійшло близько 1 000 телеграм і 1 300 листів. Наступного, 1975 року, до дня його

Слідчий відділ
КОМІТЕТУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР
(на матеріал справи КГБ)

КРИМІНАЛЬНА СПРАВА
УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 5

по звинуваченню **СТУПА**
по обвинению
ВАСИЛЯ СЕМЕНОВИЧА
ВСКІСНІ ЗЛОЧИНУ,
передбаченого ст. 62 з 2 КК УРСР
та ст. 70 з 2 КК РРФСР

Начато *15- ТРАВНЯ* 1960г.
Окончено *10- ВЕРЕСНЯ* 1980г.

В *ШЕСТИ* томах
ТОМ № *2*

Арх. № **67362**
Архив **67362**
Сдано в архив „ _____ ” 19__ г.

67524 *СП*

Друга справа Василя Стуса.

В'язничне фото Івана Світличного,
січень 1972 р.

народження у квітні отримано 430 телеграм і 230 листів. За кордоном створюються комітети захисту політв'язнів, до роботи яких українці діаспори намагаються залучити державних та політичних діячів інших країн, «деякі засуджені обираються членами "академій", "клубів", офіційно запрошуються для читання лекцій чи на викладацьку роботу в університети США, Канади, ФРН».

Слідчий відділ КДБ при РМ УРСР

АРХИВ
УГОЛОВНИЙ ПРОЦЕС
УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 15

на обвиненню **Світличного Івана**
Слекейовича за ст. 62 ч.1 КК УРСР

*Вісвіт. М. С. 1
1.12.73*

Начато **13 січня 1972**
Окончено **27 лютого 1973**
В **33** томах
ТОМ № **1**

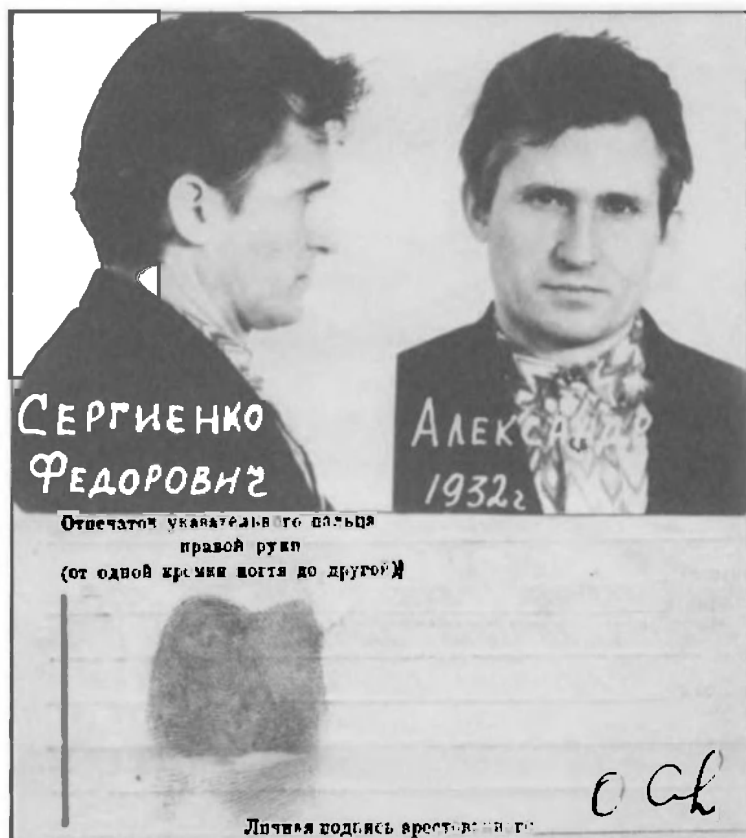
Арх. № **67336**

Архив

Сдано в архив .. " **10** г.

68805 (фп)

Справа Івана Світличного.

*В'язничне фото Олександра Сергієнка,
січень 1972 р.*

Тим часом з ініціативи Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола та Зиновія Антоноюка 30 жовтня 1974 року запроваджено відзначення у таборах Дня політв'язня. Щоб завадити заходу, наступного року напередодні цього дня КГБ вирішив етапувати Василя Стуса, Василя Лісового та Стефанію Шабатуру до Львова та Києва для проведення з ними виховної роботи. Та зірвати відзначення не вдалося — 29 жовтня Стус та Шабатура оголосили про початок наступного дня одноденного голодування. Те саме, за

Комітет державної безпеки
при Раді Міністрів УРСР

АРХИВ
10-та відділ КГБ при СМ УРСР
УГОЛОВНЫЙ ФОНД
УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 51

по обвинению *СЕРГІЕНКА Олександр ФЕДОРОВИЧ*
за п. 1 ст. 62 КК УРСР

Начато „13“ січня 1954 г.

Окончено „5“ травня 1954 г.

В 3 томах

Арх. №

Архив

Сдано в

67325

69274 фп

Справа Олександра Сергієнка.

Стефанія Шабатура перед арештом.

повідомленням КГБ, зробила 30 жовтня 21 особа в Дубравному виправно-трудоному закладі (у тому числі об'єкти «Блоку» Чорнів, Світлична та Овсієнко) та 14 осіб у Володимирській тюрмі (у тому числі Валентин Мороз).

КГБ не полишав спроб «перевиховати» протестантів за допомогою погроз, фізичного тиску та пропаганди. У доповідній керівнику КПУ Володимиру Щербицькому голова КГБ УРСР Віталій Федорчук інформував, що за 1975 рік до Дубравного і Скальнинського виправно-трудових закладів, де тримали більшість дисидентів, здійснено 13 виїздів оперативних співробітників, які

провели 117 розмов із в'язнями, а також «гастролі» чотирьох пропагандистських груп з участю «висококваліфікованих лекторів, викладачів суспільних наук вищих навчальних закладів». КГБ, як і інші радянські установи, намагався вразити керівництво країни кількісними показниками своєї роботи, камуфлюючи таким чином відсутність прогресу у «перевихованні» інакомисльців.

Тож і через два роки чергова пропагандистська група посталала перед тим, що «екстремістськи налаштовані об'єкти справи "Блок" Світличний, Сверстюк, Пронюк, Лісовий, Калинець, Марченко, а також їхні однодумці Глузман, Гриньків, Сапеляк, колишні бандоунівці Басараб, Верхоляк та інші демонстративно відмовилися бути присутніми на лекціях та бесідах, покликаючись на те, що виправно-трудоим законодавством

не передбачено обов'язкової участі засуджених у політико-виховних заходах. Вказані засуджені допускали образливі та провокаційні висловлювання на адресу представників пропагандистської групи. Так, під час проходження групи по території колонії, колишній бандит ОУН Верхоляк, звертаючись до них, вигукнув: «Дивіться, панове, на колючий дріт і запам'ятайте, що це чекає ваших дітей»».

Відважна поведінка ув'язнених справляла враження і на їхню сторожу. На думку чекістів, існувала загроза, що поширювана дисидентами пропаганда може вплинути на табірних охоронців. Аби завадити цьому, «для підвищення політичної пильності офіцерів і солдат, які несуть охорону державних злочинців, у ряді військових частин були прочитані лекції з цих питань і проведені бесіди».

На середину 1976 року стало зрозуміло, що ситуацію в таборах змінити не вдається. Віталій Федорчук звертається до керівництва комуністичної партії з пропозицією розосередити політв'язнів: «Враховуючи складну оперативну обстановку в місцях ув'язнення осіб, засуджених за націоналістичну, сіоністську та іншу антирадянську діяльність, а також труднощі в організації з ними в цих умовах оперативної та профілактично-виховної роботи, вважали б за доречне розглянути питання про розосередження зі Скальнинського та Дубравного ВТЗ частини ув'язнених, що стоять на ворожих позиціях, по виправно-трудовах колоніях із посиленням режимом утримання на території союзних республік».

Отже, звітуючи про важку ситуацію у таборах, шеф українського КГБ фактично визнав власну безпорадність у боротьбі з «островом свободи» і перемогу політв'язнів, зламати яких чекістам не вдалося ні пропагандою, ні погрозами.

Тим часом на волі рух опору знову підводить голову. У листопаді 1976 року в Києві створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група). Серед її активістів — як нові люди, так і актив-

В'язничне фото Оксани Мешко, матері Олександра Сергієнка, грудень 1980 р.

ні учасники попередніх етапів дисидентського руху, зокрема Василь Стус та В'ячеслав Чорновіл, які вийшли на волю 1979 року. Новим була зосередженість на правозахисній діяльності, вимогах до влади дотримуватися взятих на себе зобов'язань щодо прав і свобод громадян. Учасники правозахисного руху наголошували на виключно легальних способах діяльності. Проте це не врятувало їх від репресій влади — 39 з 41 члена Української Гельсінської групи були ув'язнені. Серед них — 76-літня Оксана Мешко, Василь Стус та В'ячеслав Чорновіл.

Тиша, що запанувала в СРСР у першій половині 1980-х, сприймалася чекістами як їхня остаточна перемога над рухом опору. Та це було лише затишшя перед бурєю — у другій по-

Слідчий Відділ
КДБ Української РСР

(наказом керівника КДБ)

Кримінальна справа №13
УГОЛОВНОЕ ДЕЛО №13

по обвинуваченню
по обвинению

Мешко

Оксани Яківни

в особі злочину, передбаченого
ст. 62 ч. 1 КК УРСР

Пачато 8-го жовтня 1980 г.

Окончено 24-го грудня 1980 г.

В 6 томах

ТОМ № 2

Арх. М.

Архив

Сдано в архив

67364

67826 ФП

Форм. 1.00-1980 г.

Справа Оксани Мешко.

ловині цього десятиліття влада змушена була почати так звану перебудову, а з кінця 1980-х на волю виходять засуджені дисиденти. Поступово розгортається масовий національно-демократичний рух, який покладе край існуванню СРСР та його, здавалося б, непереможної спецслужби — КГБ.

Кухня антисемітизму від КГБ

---

25 травня 1926 року терорист Самуель Шварцбард у центрі Парижа убив Симона Петлюру. Злочинець не намагався зникнути з місця події, адже фізична ліквідація головного отамана армії УНР була лише частиною місії. Іншим, не менш важливим завданням була дискредитація вбитого, а разом з тим — і всього національного руху, який він репрезентував. Обидва акти Шварцбард відігравав настільки вдало, що не тільки дуже швидко вийшов на волю в ореолі месника, але й надовго закріпив за Петлюрою та українським рухом тавро антисемітизму.

Суд чомусь не бажав чути одного з провідних діячів та ідеологів сіоністського руху Володимира (Зеєва) Жаботинського, який не погоджувався з шельмуванням Петлюри як антисеміта, а також оминув увагою зв'язки вбивці з більшовицьким ЧК на батьківщині в Одесі.

Минуло десять років після вбивства, коли в 1936 році скромний страховий агент, громадянин Франції Самуель Шварцбард приїхав із дружиною до рідної Одеси на екскурсію, зупинившись у найдорожчому місцевому готелі. Наслідком його відвідин стали масові арешти анархістів, колишніх колег, здається, не лише страхового агента. А в березні 1938 року під час мандрівки до Південної Африки 52-літній Шварцбард помер від серцевого нападу, лишивши історикам простір для дискусій про його стосунки з радянською спецслужбою.

Історія з Петлюрою настільки сподобалася чекістам, що випробувані тоді прийоми дискредитації і пришивання антисемітського ярлика стали одним із головних методів у боротьбі з українським національним рухом. Своєрідною фірмовою стравою кухні КГБ.

Минуле українсько-єврейських стосунків є складним та неоднозначним. Не менш складним є його відображення в ро-

ПЕРЕДАВАЙТЕ В СЕЛІ В СЕЛІ, З ХАТИ В ХАТІ, З РУК ДО РУК.

ДО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.

До нас казалих борити, що напруженіе остав
руками, обережності рідку хату на ворога, де
Г перек щастя сагон харин себе саваго,
доробляючи слово багатовискому, до нас дорозити
вданий буде оне слово мое

Кати наші — більшовики серце поширюють
чуття, що буди то українські повстанці тинять
середоме пасажик И Головиний Отаман Україн
ського Війська не армію цьому, не армію бовамо ка
рід Український, язв, угнетений грабителями — за
човниками, сам не може утратити жару; швидко,
що так само страждає від білшшовицького пануван
ня, як і ви.

Гляньте довкола себе — придивіться уважно і
ли побачите, що не тільки отацтво, а й робітни
ки, і ремісники, і торговці, бідняки словом все, що
є в Україні німого і чесного, стоїть під ярмом
комуністич. Вих, але зник заробити свій хліб чес
но працею чи своєю руц, чи розуму, комуністи
втіять заграти, як робочу кудлоу до своєї збори
навою.

Єврейське населення — дрібні торговці, реміс
ники та робітники — що, як і всі трудящі, заробляє
кусоч хліба своєю працею, само ж середоме і
пограбоване більшовицькими грабителями. Крім з
кравців, козацтва, стружик і старости у реміс
ника вибирається для вому. Хіба ж не не розо
решити для єврейського населення? Хіба ж не за
бачити з голоду, пограбоване єврейське населення
може радити грабителями — більшовиками? Ні. Єв
рейське населення так як і ви, бідне жде, не хі
дється внаслідок від комуністич грабителя.

Коли ви зустрінете серед комуністич євреїв,
намагайте, що вони дав гого народу так ж за
продажи — ханів, що забули віру і закон батьків
своєв. Як і ті з наших зрадників, що пристали до
комуністич; і несправедливо було б складати вину
за них на весь єврейський народ, як несправедливо
складати вину за наших зрадників — комуністич на
весь український нарід. Я знаю, що також запро
дани і викруталися деякі єврейські громади і яко
зрадничий своїм же народу діяливали їх.

Я знаю, що ви це добре розумієте і що ви
ли несподіваєте і шидете єврейське населення, а

визнати його сам більшовиками та ті бандити, які
при кожному розселенні на нашу землю.

В своїй боротьбі з нашим народом більшови
ки не гадують про брехню, ані підступами. На на
грабоване куди злого віни, роблявши до них
кравець своїх преставників, це казалих газети ба
вель монах, а який самобити нашу сагту слезу —
вильовий руц нашого народу, вильови чия як
бандитський, погромний і на кожній сторони кри
чать про єврейські погроми, які ніби зробили
українські повстанці.

Робітництво і селянство деяких держав ба
ли, що це не бачили на власні очі більшовики,
мали їх за народолюбів, якіми внаслідом на укра
їнських повстанців і до нашого вильового руцу
відмовилися притирати.

Але та середоме зустріч, яку проявило єврей
ське населення при поверненні нашого війська на
рідну територію в минулому році, ті слова, якими
єврейське населення проявило виступаюче наше
військо і той жах, який охопив єврейське населен
ня перед навою більшовицьких ті десятих тисяч
євреїв, що потягнулися за нашим військом, ті слова
в іх більшовицької навали і що тут, радом з нами,
не чулися діють нашу долю і вірють нашіми
врянами, — все це переконало цілий світ, що бандити
не ми, а самі більшовики.

Також мені чутя що більшовицьку брехню про
нас, братів-селян, і коли б серед нас знавдась яка
першома віща, що плыває устк нас ганебними бан
дитськими вчинками, мусите відчинити її з наших
радів негайно.

Як Головиний Отаман Війська Українського, я
знаваю: Вам більшовицькі комуністи і іншіх бей
дичів, що робить єврейські погроми та шидить
всьелення, ярата безпоясидно і як одки стати в
оборону бідного замученого населення і через ваші
військові сули розправлятися з бандитями негайно.

В скорому часі я повернуся в Український
Війською і Урядом на Україну, і ті, що шкодили
нашій справі, пристали до повстанців для гра
буників і погромів, будуть суворо покарані по за
конц військового часу, як зрадники нашого на
роду та прислужники ворога.

П Е Т Л Ю Р А

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Звернення Симона Петлюри до населення України із закликом не допустити
антисемітських погромів, 1921 р.

ботах українських та єврейських авторів. За багато років в оцінюванні цих взаємин накопичилося безліч недомовок і, що найважливіше, неправди та брехні, яка поширювалася і, на жаль, досі свідомо поширюється. Частина цієї дезінформації була спеціально спродукована радянськими спецслужбами для розпалювання ворожнечі між народами.

Насамперед слід відповісти на питання: навіщо КГБ провокувало загострення українсько-єврейських відносин? Очевидно, це була лише реалізація старої римської імперської концепції «поділяй і владарюй». Саме вона забезпечувала можливість існування радянської влади, яка реалізовувала політику поневолення багатьох національностей.

Свідомі дії із роздмухування українсько-єврейського конфлікту спиралися не лише на вигадані факти чи вміло влаштовані провокації. Їхню ефективність забезпечували реальні суперечності між обома народами. Проте вони не були чимось винятковим, а навпаки, радше характерними для взаємин практично між усіма сусідніми народами. Такі відносини часто виливалися в суперництво чи навіть відверту ворожнечу.

Що ж стосується саме українсько-єврейських взаємини, то тут були додаткові чинники, які сприяли такому загостренню. До складних національних взаємин додавалися не менш дражливі міжрелігійні, економічні та соціальні стосунки. Ще одна особливість — специфіка становища євреїв, котрі мешкали на українських землях і були, по суті, «меншиною в меншині». Тобто національною меншиною на етнічних теренах народу, який, позбавлений державності, сам був зведений до національної меншини. Ця особлива роль використовувалася панівною державною владою для свого підсилення — євреїв намагалися зробити інструментом приборкання українців і у польській, і в радянській державі. В цьому також не було нічого унікального, адже таким самим чином імперська влада часто маніпулювала українцями, поборюючи польський національний рух в Австро-Угорщині.

Загалом на суспільній думці українців та євреїв, на жаль, більше позначилися не періоди їх мирного співіснування, які нараховували сотні років, а драматичні епізоди конфліктів. Історичні факти з ХХ століття про спільну боротьбу українців і євреїв, як-от існування єврейського куреня у складі Української галицької армії чи єврейська національно-культурна автономія в рамках української держави доби Центральної Ради, не стали основою для формування нової суспільної опінії.

Проте вони були достатньо тривожним сигналом для сил, які намагалися утвердити своє панування над українським та єврейським народами, адже свідчили про принципову можливість українсько-єврейської співпраці, а отже й про її потенційну небезпеку для радянської влади. Тому утвердження сталінського тоталітарного режиму супроводжувалося придушенням як українського, так і єврейського національних рухів. Це чудово можна простежити за документами каральних органів СРСР. Вони розповідають як про репресії проти українських громадських та культурних діячів, так і про переслідування таких єврейських організацій, як «Гехолуц», «Бріт Ганоар», «Гашомер Гаціор», «Поалей Ціон».

Загрозу можливої українсько-єврейської співпраці підтвердили події Другої світової війни, коли євреї приєднувалися до лав українського повстанського руху, щоб зі зброєю в руках боротися за незалежну Україну. Загальновідомим є факт значної присутності євреїв серед медичного персоналу УПА, тому не буду зупинятися на цьому детальніше, а спрямую зацікавлених до кримінальної справи № 75893 на одного з таких лікарів — Шаї Давидовича Варма. Ця справа міститься в архіві СБУ.

Донедавна невідомою була історія політичного консультанта командира УПА—Північ Дмитра Клячківського єврея Лейби-Іцика Добровського, який кілька років працював у структурах пропаганди підпілля. Саме він був автором листівок-звернень УПА до представників національних меншин. Заарештований СМЕРШем Добровський був переданий НКВД та засуджений на десять років ув'язнення за націоналістичну ді-

ьяльність. Його доля стала відомою завдяки віднайденню кримінальної справи № 75134 в архіві Служби безпеки України.

У післявоєнний період українські повстанці проводять активну пропагандистську роботу серед народів Східної Європи, що потрапили під радянський вплив. Її метою було створити єдиний антибільшовицький фронт боротьби. Спецслужби СРСР протистояли цьому не лише військовою силою, але й за допомогою дискредитації УПА як антисемітів.

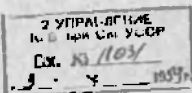
Восени 1945 року успішно завершився пропагандистський рейд відділів українських повстанців на територію Словаччини — про них заговорила місцева і світова преса, почало піднімати голову місцеве антикомуністичне підпілля. Через кілька місяців після цього, у грудні 1945 року, під час нічного нападу в двох словацьких селах Уліч і Колбасов вбито 14 євреїв. Цей факт дуже швидко підхопила прокомуністична пропаганда, однозначно приписавши його українським повстанцям. Звинувачення як безсумнівне перекочувало в чехословацьку історіографію, де воно існувало кілька десятиліть як вагомий доказ антисемітизму УПА. Лише у 2006 році на конференції «УПА в історії повоєнної Словаччини. 1945—1947 роки» словацький історик Міхал Шмігель, спираючись на документи та спогади очевидців, спростував ці звинувачення, довівши, що вбивства — справа рук місцевих селян.

Під час наступного рейду УПА на словацькі терени невідомі поширювали провокаційну листівку словацькою мовою зі зверненням до місцевих євреїв негайно виїжджати під страхом смерті. Під загрозливим текстом містився «переконливий» підпис: «Бандерівці». От тільки жодної листівки чи іншого документа УПА з таким підписом ви не виявите у жодному архіві.

Натомість в архіві СБУ знайдемо листівку-звернення із традиційним для підпільної пропаганди підписом «Українські повстанці»: «Євреї — громадяни України!». Лейтмотивом цього тексту, написаного в 1950 році, був заклик до спільної боротьби українців та євреїв проти сталінського тоталітаризму. Ймовір-

Сов. секр.

55

Синявский.

20 октября с. г. за № 53100 за под-
писью Г. Щербака поступил
запрос о сборе материалов и
разыске очевидцев преступления
министра подпавшего жертвен-
ной мизе боннского правосуд-
ства Меодора Оверманна,
позже той же миссией Дурьями
обвиняется в организации
массового утилитарного граж-
данского населения во Львове
в 1941 году.

Аналогичного содержания
материалы имеются
на имя Г. Шестенко.

Сит. оперуп. 2 Упр. к-б Чув-
ства Александр

Петров

Довідка КГБ про початок операції проти «Нахтігалья»,
1959 р.

но, ця листівка була початком пропагандистської акції українського підпілля, спрямованої на зближення українського та єврейського рухів. Адже 1950 рік — це не тільки час жорстокого придушення українського визвольного руху репресивною машиною СРСР, але й час розгортання радянським керівництвом масованої антиєврейської кампанії.

Спроби налагодження співпраці не були односторонніми, їх робили й учасники єврейського національного руху. Про це свідчить, зокрема, інформація із секретного підручника «Антирадянська діяльність єврейських націоналістів і боротьба з нею органів державної безпеки», виданого Вищою школою КГБ у 1956 році. Тут, серед іншого, читаємо: «Агентурним шляхом встановлено, що в 1947 році члени партії сіоністів-ревізіоністів (“Херут”), що проїжджали теренами України, мали завдання зв’язатися з українськими націоналістами і запропонувати їм свої послуги».

Пошуки співробітництва продовжувалися і в еміграції. Про це говориться в «Інформаційному повідомленні» КГБ УРСР до ЦК Компартії УРСР від 31 травня 1968 року. «За даними, отриманими оперативним шляхом, — вказується у документі, — чільники сіоністських організацій Нью-Йорка намагаються встановити діловий контакт з українськими націоналістичними організаціями». В іншому повідомленні від 1980 року міститься розділ «Пробли блокування оунівців із сіоністами». Тут ідеться про спільне спорудження українцями та євреями меморіального парку «Бабин Яр» у м. Денвер (штат Колорадо, США), де планувалося встановити пам’ятник загиблим євреям та українцям — жертвам нацизму. Ця акція, за інформацією КГБ, розглядалася її ініціаторами як «перший практичний крок до реалізації єврейсько-української угоди про співпрацю, нібито прийнятої в 1979 році в Ізраїлі представниками “Всесвітнього єврейського конгресу” і УККА (Українського конгресового комітету Америки)». Документ завершується запевненнями, що «Комітетом держбезпеки республіки вживаються заходи щодо протидії спробам блокування українських націоналістів із сіоністами».

Содержимому ...

№ 1

НК-2

УКРАЇНСКА РСР
Управління Комітету
ВРХОВИЙ АПРАТ
при Раді Міністрів
Української РСР

УКРАЇНСКА РСР
Управління Комітету
ВРХОВИЙ АПРАТ
при Раді Міністрів
Української РСР

Львівська область

Львівської області

6. 1960.

М. Гусаківський
Коромисловський
Удерева
Колодязний
Шибко

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР

генерал - майору

товарищу НИКИТЧЕНКО В.Ф.

Город Киев.

В соответствии с Вашим указанием Управлением
УКГБ при СМ УССР по Львовской области в период - октябрь
1959 по апрель 1960 года проведены мероприятия по доку-
ментации и сбору доказательств о злодеяниях в городе Львов
и на территории области, совершённых Оверландером и боевиками
«Нахтигаль».

С целью компрометации Оверландера и украинских
националистов, собранные УКГБ материалы широко использо-
ваны в местной и центральной прессе, кинохроника, а также
на пресс-конференции в Москве.

Кроме этого, были выявлены и соответственно
подготовлены свидетели, выступавшие по данному делу на пресс-
конференции в Москве и на суде в Берлине.

С учетом достигнутых положительных результатов
и проведения специальных мероприятий по Оверландеру, прошу
Вас наградить нагрудным знаком « Почетный сотрудник Госбез-
опасности » :

Зам.начальника 2 отдела УКГБ по Львовской области
майора ГРУТСЬКА Ф.И.

Обязать благодарностью и наградить ценным

подарком:

Содержимому КГБ
12/2/60

№ 5775

Доповідня КГБ з пропозицією про нагородження учасників операції з компрометації «Нахтігалья», 1960 р.

Саме для того, щоб унеможливити контакти між представниками українського та єврейського національних рухів, щоб унебезпечитися від їх можливого переростання в активну співпрацю, радянські спецслужби проводили активну інформаційну чи, радше, дезінформаційну роботу.

Яскравим прикладом є розкручування тези про нібито участь вояків батальйону «Нахтігаль» в антиєврейських акціях у Львові в 1941 році. Ця легенда 1959 року знову виринула в інформаційному просторі у 2007 році у зв'язку з присудженням головному командирі УПА Роману Шухевичу звання Героя України. В архіві СБУ віднайдено цілий масив документів, який чітко показує, як формувалася цей міф, а також відображає механізм, яким користувалися чекісти для загострення українсько-єврейських стосунків.

Кампанія розпочалася 24 жовтня 1959 року з прес-конференції східнонімецького професора Альберта Нордена. Науковець зробив сенсаційне «відкриття» про те, що масові вбивства у Львові організували і провели українці, вояки спеціального батальйону «Нахтігаль». Розпочався активний збір матеріалів і свідчень, які б дозволили обґрунтувати тезу про причетність «Нахтігаль» до нацистських злочинів у Львові. Усі докази підготували блискавично швидко — протягом листопада 1959 року, але набралось їх лише дев'ятнадцять. При перегляді цих обвинувальних матеріалів впадає в очі одна деталь: свідків шукали по всьому світі, тільки не у Львові, де «Нахтігаль» мав чинити свої «злочини».

Підібрати потрібні матеріали та свідків допоміг всесидьний тоді КГБ. 2 жовтня 1959 року Друге управління КГБ УРСР отримало вказівку з Москви від заступника начальника Другого управління КГБ СРСР Щербака щодо збирання матеріалів про участь Теодора Оберлендера та батальйону «Нахтігаль» в організації масового знищення єврейського населення у Львові в липні 1941 року. Як вказано в документі, інструкція була зумовлена тим, що Оберлендер звинувачувався у злочинах «нашими німецькими друзями» (очевидно, йдеться про східнонімецьку спецслужбу «Штазі»).

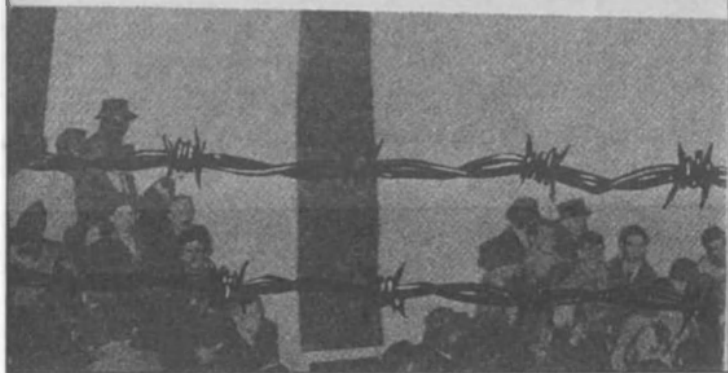
ЦК КП УКРАЇНИ
Задільний відділ. II сектор.

Додаток до вк. № 39/806ас \$1.00

28 - 24 1978 р.

Lest We Forget

HISTORY WILL NEVER FORGET THE
BARBAROUS CRIMES INFLICTED UPON
THE HEROIC PEOPLES OF THE GHETTOS
OF POLAND AND THE UKRAINE BY THE
NAZIS AND THEIR SERVILE OUNITE
POLICE.

Книга агента КГБ Майкла Гануська, видана в США.

Історія і професія
« СЕКРЕТНО »

Власне, з того часу розпочинається інтенсивний пошук «свідків», який зачепив Львівську, Тернопільську та Хмельницьку області, де мали б пам'ятати про «злочини» «Нахтігалю». Перша отримана КГБ інформація була не особливо втішною. У довідці з Хмельницької області від 16 жовтня 1959 року читаємо: «Встановлено, що в першій половині липня 1941 року із Західної України через Сатанів по шосейній дорозі до Хмельницька рухався на велосипедах та автомобілях озброєний загін українських націоналістів у німецькій формі. Загін у Сатанові не затримувався. Розстрілів ним радянського партійного активу та їхніх сімей не встановлено».

Незабаром надійшла інформація з Тернопільського КГБ, в якій ішлося про те, що створеною ще в 1945 році Надзвичайною державною комісією виявлено ряд фактів про звірства німців на території області. «Ніяких інших офіційних документів, що підтверджували б звірства німецьких окупантів в Тернопільському таборі радянських військовополонених, не знайдено, — читаємо в документі, — в актах Надзвичайної державної комісії, що констатували злочини німців на території Тернополя і Тернопільської області, батальйон “Нахтігаль” і зокрема Оберлендер не згадуються».

Такі відповіді, зрозуміло, не могли задовольнити керівництво КГБ, яке попросило повторно провести пошук потрібної інформації. Проте цього разу чітко вказувалося, як саме він має відбуватися. Отож, цитата зі ще одного секретного документа — інструкції з Москви від заступника начальника Другого управління КГБ СРСР Щербака: «Встановлених свідків злочинів “Нахтігалю” слід підготувати для допиту працівниками прокуратури, про що будуть дані вказівки прокуратурою СРСР. При підготовці до допитів свідків слід використовувати опубліковані статті про злочини “Нахтігалю”».

Після таких вказівок «очевидці» врешті почали давати потрібні свідчення. Згодом у рамках інформаційної кампанії вони були опубліковані в окремій брошурі «Криваві злочини Оберлендера».

Не всі «свідки» виявилися свідомими радянськими громадянами і часом навіть наважувалися просити за свої «послуги» відповідних компенсацій з боку КГБ. В одній із довідок КГБ за 19 жовтня 1959 року вказується, що професор Сокольницький, який готовий виступити на прес-конференції в Берліні, «просить дозволу на відвідання деяких навчальних закладів та підприємств електротехнічної промисловості в Берліні, а згодом відвідати сина та доньку в Польщі».

Вже незабаром, у травні 1960 року, голові КГБ УРСР Віталію Нікітченку звітували: «Відповідно до Ваших вказівок Управлінням КГБ при РМ УРСР у Львівській області за період із жовтня 1959 до квітня 1960 року проведено заходи щодо документації і збирання доказів про злочини в місті Львові на території області, вчинені Оберлендером і батальйоном “Нахтігаль”. З метою компрометації Оберлендера та українських націоналістів зібрані УКГБ матеріали широко використовувалися у місцевій і центральній пресі, кінохроніці, а також на прес-конференціях у Москві. Крім того, були виявлені і відповідно підготовлені свідки, що виступали у цій справі на прес-конференції в Москві і на суді в Берліні». За чудово виконану роботу шукачів правди із КГБ нагороджено нагрудними знаками «Почесний співробітник органів держбезпеки», цінними подарунками та відзначенням згідно наказу КГБ УРСР.

Згадана вище брошура «Криваві злочини Оберлендера» була далеко не єдиним виданням, яким проводилася активна дезінформація, спрямована на загострення українсько-єврейських стосунків. Безпосередньо за сприяння спецслужби через підконтрольне їй «Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном УРСР» видавалися і поширювалися різноманітні книжечки, що мали за завдання дискредитувати українських націоналістів і представити їх як антисемітів.

Одна з них, «Антисемітська діяльність українських націоналістів» за авторством Петра Ковальчука, була видана за допомоги чекістів у 1965 році. Для доведення антисемітизму ОУН автор активно покликається у своїй роботі на україномовну

Начиная с 1966 года, Комитетом госбезопасности Украины было проведено ряд мероприятий, в результате которых главарь ЗЧ ОУН СТЕЦЬКО был разоблачен перед широкими кругами еврейской общественности как один из главных виновников участия огульцев в акциях геноцида, проводившегося гитлеровцами.

В развитие этих мероприятий, от имени лиц еврейской национальности, проживавших в ФРГ в вымышленных безымяненностью

Інформація про початок операцій проти Ярослава Стецька.

пресу, що виходила в окупованій Україні під повним контролем німців. Розлогі цитати антисемітського характеру, взяті з цих газет, мали переконати читача в тому, що саме такою була позиція ОУН та УПА. Цікава, втім неважлива для автора деталь: жодних цитат із видань ОУН чи УПА він не наводить. Ковальчук зумисно ніде не вказує, що окупаційна преса в Україні не мала жодного стосунку до націоналістичного підпілля, ба навіть часто використовувалася для інформаційної боротьби з ним.

Схожими за характером були й інші видання такого типу, зокрема англомовна книжечка Майкла Ганусяка «Щоб ми не забули» («Lest we forget»). В інформаційному повідомленні КГБ УРСР на ім'я Володимира Щербицького чітко вказано мету цього видання: «Для розпалювання ворожнечі між українськими націоналістами та сіоністами в США була видана англійською мовою брошура під назвою «Щоб ми не забули». Наступні рядки трохи піднімають завісу над творчим процесом написання книжечки Майклом Ганусяком. «У якості “автора” [лапки поставлені укладачами документа! — Авт.] видавця брошури, — читаємо тут, — виступив один із керівників прогресивної української організації “Ліга українських американців”, який в останні роки відвідував Україну і мав змогу легендарувати наявність у нього матеріалів, використаних у брошурі».

Тобто КГБ підібрав (а може, навіть виготовив) матеріали для брошури, опрацював їх належним чином і надрукував під іменем Ганусяка. Для потужнішого інформаційного ефекту

Примокенко № 3 X № 5267

Товариш генерал-майор Ярослав Стецько і члени
колегії державної безпеки КГБ при РМ України
Лейтенант К. Д. Мухомов

Лінійний офіцер КГБ
Лейтенант К. Д. Мухомов
Лейтенант К. Д. Мухомов

Дорогий Ярослав Стецько, наш товариш і друг!

Ваше ім'я завжди було для мене символом
вільної України. Я завжди буду пам'ятати
вашу боротьбу за незалежність нашої Батьківщини.
Ваша мудрість і мужність завжди будуть
для мене прикладом. Я завжди буду
пам'ятати про вас і про те, що ви зробили
для України. Ваші діла будуть завжди
нагадувати про вас і про те, що ви
зробили для України. Ваші діла будуть
завжди нагадувати про вас і про те, що
ви зробили для України.

Якщо ж захочеш, ти можеш написати мені листок

Ваше ім'я завжди було для мене символом
вільної України. Я завжди буду пам'ятати
вашу боротьбу за незалежність нашої Батьківщини.
Ваша мудрість і мужність завжди будуть
для мене прикладом. Я завжди буду
пам'ятати про вас і про те, що ви зробили
для України. Ваші діла будуть завжди
нагадувати про вас і про те, що ви
зробили для України. Ваші діла будуть
завжди нагадувати про вас і про те, що
ви зробили для України.

Ваше ім'я завжди було для мене символом
вільної України. Я завжди буду пам'ятати
вашу боротьбу за незалежність нашої Батьківщини.
Ваша мудрість і мужність завжди будуть
для мене прикладом. Я завжди буду
пам'ятати про вас і про те, що ви зробили
для України. Ваші діла будуть завжди
нагадувати про вас і про те, що ви
зробили для України. Ваші діла будуть
завжди нагадувати про вас і про те, що
ви зробили для України.

Ваше ім'я завжди було для мене символом
вільної України. Я завжди буду пам'ятати
вашу боротьбу за незалежність нашої Батьківщини.
Ваша мудрість і мужність завжди будуть
для мене прикладом. Я завжди буду
пам'ятати про вас і про те, що ви зробили
для України. Ваші діла будуть завжди
нагадувати про вас і про те, що ви
зробили для України. Ваші діла будуть
завжди нагадувати про вас і про те, що
ви зробили для України.

4086/16

8 X '69

Провокаційна листівка проти Ярослава Стецька, підготовлена КГБ від імені єврейської організації.

Перевод приложения № 8 к
№ 5267

"Поэтому наставшем на уничтожении евреев и нецелесообразности перенесения на Украину немецких методов экстерминации еврейства, включая их ассимиляцию".

ПУСТЬ ВИНОВНИЙ БУДЕТ НАКАЗАН!

Ужасными были годы гитлеровского господства, но еще страшнее та легкость, с которой им сумели забыть миллионы жертв кровавого террора.

Сколько невероятных усилий справедливость затрепала петляя на шею АЙХМАНА, но разве АЙХМАН один? Кто из жителей Польши, Галиции, Буковины или Закаратья не осведомлен об активном участии членов ОУН, особенно Бандуровцев в кровавой оргии гитлеровцев? Казулистическая притяжка крестов вызвала к жизни тарнии "убийца за столом". В первую очередь это определение относится к премьер-министру украинского "правительства" по Львову Ярославу СТЕЦЬКО, ответственному за действия украинской полиции и ордена т.н. Украинской повстанческой армии /УПА/.

Мартин Любува, Золочева, Тернополь, Станислав, Рава-Русской, Сокала, Пистена и многих других мест взывает о возмездии! А что делаем мы? Мы совершенно не замечаем как гитлеровец ОБЕРЛАНДЕР и СТЕЦЬКО образуют вместе с свое подобными "Европейский совет свободы", вероятно, "свободы бывших СС-вахманов в печальников лагерей смерти от ответственности за совершенные ими злодеяния".

В то же время мировая общественность, возмущаясь повышением телефонных тарифов, спокойно заирвет на то, как английский премьер ВИЛЬСОН в октябре 1968 г. принимает в своей резиденции на Даун-стрит 10 банду СТЕЦЬКО, ОБЕРЛАНДЕРА и их приятелей.

Пытаясь играть роль государственных деятелей, СТЕЦЬКО и его жена, постоянно проживающие в Мюнхене, раз"вешают по

М. П. К. Г. П. П.
4086/16
В X 69

*Переклад листівки проти Ярослава Стецька
російською мовою.*

книжечки до її видання залучено єврея Сема Півзнера. «Для популяризації брошури автор, за нашою рекомендацією, повернув до здійснення цього заходу як “сіввидавця” одного з єврейських прогресивних діячів Нью-Йорка. Спільний виступ прогресивних українських та єврейських організацій в США проти оунівців як військових злочинців дав певний політичний ефект». Далі Щербицького детально інформують про розсилання брошури по території США та Канади, де вона була розповсюджена саме напередодні Світового конгресу вільних українців. Цікаво, що деякі науковці й досі у своїх дослідженнях вважають дану публікацію такою, що заслуговує на довіру.

З наступного інформаційного повідомлення КГБ УРСР керівництву партії з липня 1974 року бачимо, що чекісти відслідковували результати своєї інформаційної роботи. Зокрема, вказується, що брошурою «Щоб ми не забули» зацікавилася служба імміграції та натуралізації США, розповідається про громадські акції проти українців-учасників націоналістичних організацій.

Для протистояння цій кампанії українські громадські діячі у США організували «Український комітет проти брехні». Зважаючи на це, КГБ звітувало керівництву партії: «готуються заходи, спрямовані на компрометацію “Українського комітету проти брехні” та окремих його членів».

За допомогою дезінформації чекісти намагалися не тільки скомпрометувати український визвольний рух, але й позбутися його керівників. В повідомленні КГБ УРСР на ім'я ЦК Компартії України від 7 жовтня 1969 року зазначалося: «Починаючи з 1966 року КГБ України проведено ряд заходів, внаслідок яких чільник Закордонних частин ОУН Стецько був викритий перед широкими колами єврейської громадськості як один із головних винуватців участі оунівців в акціях геноциду, проведених гітлерівцями».

Наступна інформація показує, яким чином діяли чекісти. «Від імені осіб єврейської національності, що мешкають у ФРН, обурених Стецьком, нами єврейською (іврит та ідиш) та англійською мовами підготовлено листівку, що закликає пом-

ститися Стецькові за тисячі невинних жертв геноциду». Емоційний, сповнений патріотичного пафосу заклик мав за мету штовхнути когось із євреїв на вбивство Ярослава Стецька. «До якого часу, — читаємо у листівці, — ми будемо терпіти цього виродка? Невже серед євреїв, які так блискуче захищали свою Батьківщину, не знайдеться людини, яка в ім'я духу Жаботинського-Трумпельдорфа була б здатна всадити кулю в цю самозадоволену пику?.. Стежте за появою Стецька у Вашій країні, і в пам'ять про невинні жертви гітлерівсько-бандерівського терору будьте готові розрахуватися з ним».

Як свідчить звіт чекістів перед партією, листівки були надіслані в редакції єврейських друкованих органів в США, Великій Британії, Франції, Ізраїлі і ФРН. Крім того, аби довести заклик до відома українських націоналістів, чотири примірники відправлено із Лондона, Нью-Йорка і Парижа в редакції бандерівських газет і журналів «Вісник» (США), «Визвольний шлях» (Велика Британія) та «Шлях перемоги» (ФРН). Очевидно, чекісти знову намагалися скористатися рецептом 1926 року — шукали нового Шварцбарда, цього разу проти Ярослава Стецька.

На сьогодні в архівах виявлено лише окремі моменти провокаційної діяльності радянських спецслужб, спрямованої на загострення українсько-єврейських стосунків. Судячи з того, що інформацію про них взято з доповідних керівництва КГБ УРСР найвищому партійному керівництву (ЦК чи навіть особисто Щербицькому), цій провокаційній роботі надавалося першорядне значення. Пошук таких документів має тривати, і лише їх оприлюднення може спинити використання сконструйованих у минулому міфів у сьогоднішніх політичних іграх.

Спокуса скористатися такими міфами не дає спокою багатьом вітчизняним і закордонним політикам. Про це чудово написав Мойсей Фішбейн у статті «Єврейська карта в російських спецопераціях проти України». Тож кухня антисемітизму від КГБ діє далі: годує нас давно простроченими продуктами, готує за старими рецептами. Змінилася лише вивіска. Та й то лише — перші дві букви.

КГБ проти правди про Голодомор

Інформаційна блокада довкола Голодомору утримувалась комуністами десятки років, майже до останніх днів радянської влади в Україні. На початку 1980-х українці діаспори кинули їй серйозний виклик — розпочали підготовку до вшанування 50-ї річниці трагедії. Окремі повідомлення та публікації, присвячені Голодомору, з'являлися за кордоном і до того. Але цього разу було заплановано масштабну інформаційну кампанію із залученням провідних науковців, журналістів, з громадськими акціями і тиском на західних політиків. Світ, який десятки років закривав очі на українську трагедію, мав почути правду.

Комуністи дуже швидко відчували загрозу кампанії відновлення пам'яті, тому КГБ з самого початку пильно спостерігав за діями українців діаспори і намагався чинити їм всілякі перепони. Перші повідомлення КГБ про підготовку відзначення 50-ї річниці Голодомору стосуються грудня 1982 року. Наступного, 1983 року чекісти вже регулярно звітують Володимирі Щербицькому про українську кампанію та власні спроби її зупинити. В інформації з березня того року повідомлялося, що голова уряду УНР в екзилі Ярослав Рудницький направив генеральному секретареві ООН меморандум із даними про Голодомор і звинуваченнями СРСР у геноциді проти українців.

Щоб привернути увагу світової преси та західних політиків до проблеми Голодомору українські громадські організації проводять численні мітинги та пікети під радянськими дипломатичними представництвами. Одна з найбільших таких акцій відбулася 2 жовтня у Вашингтоні поблизу радянського посольства. У мітинг взяло участь близько восьми тисяч осіб.

Особливо небезпечним для радянської влади стало залучення закордонними українцями до кампанії провідних політиків своїх держав. КГБ 1 червня 1983 року повідомляє: «Наццентри намагаються притягнути до цього пропагандистського шуму окремих державних діячів США. Зокрема, їм вдалося

схилити члена палати представників Конгресу США Дж. Соломона внести на розгляд Конгресу проект провокаційної резолюції, що містить заклик до американського президента “оголосити прокламацію, яка засуджує політику геноциду у відношенні до українського народу”, заслухати на засіданнях Конгресу “свідків-очевидців голоду”».

*Омельян Прицак, директор
Українського наукового інституту
Гарвардського університету
в 1973—1989 рр.*

У жовтні голова КГБ УРСР С. Муха інформував керівництво комуністичної партії, що «чільникам “Організації захисту прав людини на Україні” вдалося схилити члена палати представників від штату Нью-Джерсі Дж. Флоріо внести на розгляд Конгресу питання про створення урядової комісії “з розслідування причин і обставин голоду в Україні в 1932—1933 роках”. Через нацпресу оунівці звернулися до української діаспори в США із закликом чинити тиск на конгресменів інших штатів, щоб вони підтримали пропозицію Флоріо». У грудні занепокоєні кагебісти писали, що в акції до річниці Голодомору в Канаді запланована участь лідера консервативної партії Канади, майбутнього прем'єра Браяна Малруні.

Чекісти відслідковували не лише активні політичні дії українців діаспори, але й організовані ними наукові форуми. У повідомленні від 19 травня 1983 року йдеться про підготовку наукового симпозіуму з участю Канадського інституту українознавчих студій Університету Альберти та чотирьох університетів провінції Квебек. Через місяць першого секретаря ЦК КПУ Щербицького

О намечаемом антисоветском сборище
в Канаде

28 января 1983 г. № 21/св докладывалось о проводимых оузовцами за рубежом антисоветских акциях, приуроченных к 50-летию "искусственного голода на Украине".

По полученным КГБ УССР данным, по инициативе "Канадского института украинских исследований" (г. Эдмонтон) и четырех университетов провинции Квебек планируется провести 25-26 марта с.г. в Монреале так называемый "симпозиум" с участием преподавателей высших учебных заведений Канады, США и Франции. На сборище будут заслушаны доклады "об искусственном голоде на Украине и его последствиях" и записанные на видеопленку "показания свидетелей голода". В числе докладчиков - соавтор готовящегося к изданию в США пасквиля "Террор коллективизации" Д.Мейс, активные оузовцы А.Духовский (Франция), П.Шевелев, Б.Бошоркив (США) и другие, а также выдворенная из СССР Н.Строкатова.

Материалы "симпозиума" намечается опубликовать отдельным изданием.

КГБ УССР осуществляются мероприятия по доведению до украинской эмиграции через оперативные возможности аргументированных данных, опровергающих несостоятельность измышлений оузовской пропаганды об "искусственном голоде".

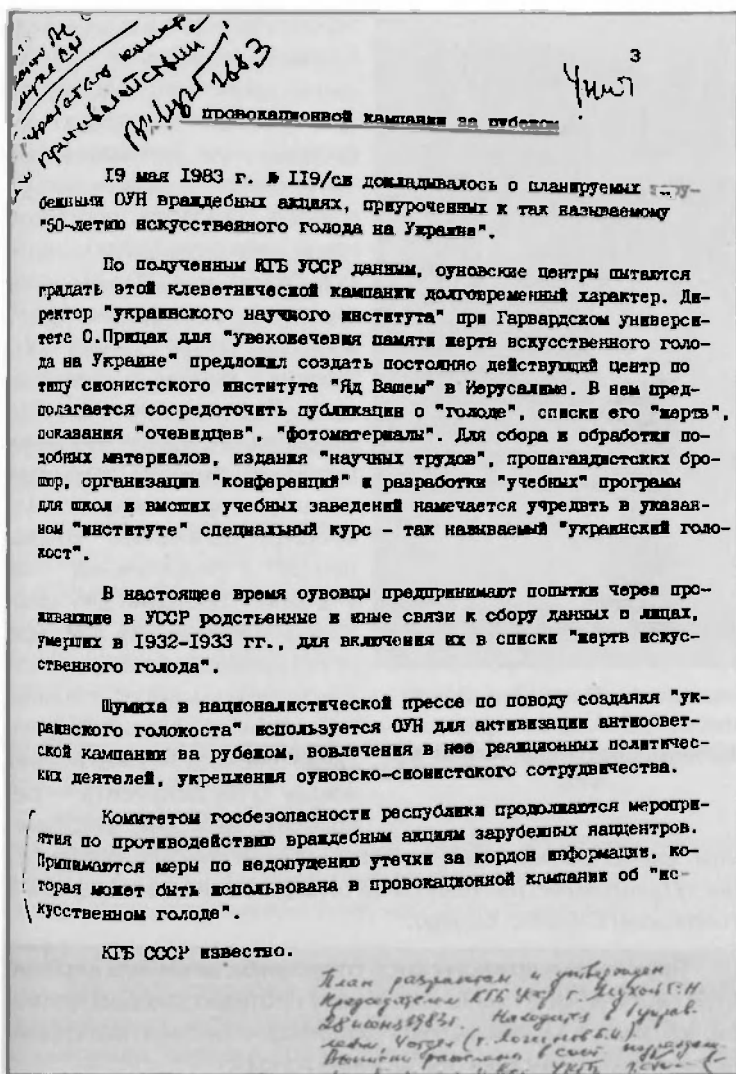
КГБ СССР известно.

Адрес бывшего нарателя

Полтавская область

4 февраля 1983 г. № 28/св докладывалось о возбуждении Управлением КГБ уголовного дела по ст. 56, ч.1, УК УССР (наме на Родиве) и аресте привлекаемых личное участие в расстрелах советских граждан в период временной немецкой оккупации бывших полицейских миргородской городской полиции

*Доповідна КГБ про підготовку в Канаді відзначення 50-ї річниці
Голодомору, 1983 р.*

Доповідна КГБ про ініціативу директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Омеляна Прицака щодо створення центру вивчення Голодомору, 1983 р.

Книга Роберта Конквеста «Жнива скорботи» — перше наукове дослідження Голодомору в західному світі.

інформували про ще одну «небезпечну ініціативу» українських науковців: «директор “українського наукового інституту” при Гарвардському університеті О. Прицак запропонував створити постійний центр типу сіоністського інституту “Яд Вашем”. У ньому пропонується зосередити публікації про “голод”, списки його “жертв”, свідчення “очевидців”, “фотоматеріали”. Для збирання та оброблення таких матеріалів, видання “наукових праць”, пропагандистських брошур, організації “конференцій” і розроблення “навчальних” програм для шкіл і вищих навчальних закладів передбачається запровадити у вказаному інституті спеціальний курс — так званий “український голокост”». У верхньому лівому кутку документа — резолюція, написана Щербиць-

ким, з вимогою розробити конкретний план протидії. Резолюція внизу повідомляє, що такий план опрацьований і затверджений головою КГБ УРСР С. Мухом.

Практично в кожному листі спецслужба запевняла керівництво партії: Комітет здійснює активну протидію заходам діаспори, зокрема, в засоби масової інформації «просунуті матеріали, які викривають вигадки про штучний голод».

Інформаційне протистояння між КГБ і діаспорою не завершилося у 1983 році. Наступного року з’явився перший до-

кументальний фільм про Голодомор «Жнива розпачу» (автори Юрій Луговий та Святослав Новицький). Показ стрічки знову примусив чекістів переконувати партію: «здійснюються активна протидія» і «викриття вказаної антирадянської акції». Попри появу в західних ЗМІ публікацій, які просували необхідні комуністам «спростування», дедалі очевиднішим ставав програв Радянським Союзом цієї інформаційної війни.

У 1985 році лобістська кампанія української діаспори в Америці увінчалася успіхом: Конгрес США створив спеціальну комісію з дослідження фактів голоду в Україні, виконавчим директором якої призначено Джеймса Мейса. Наступного, 1986 року з друку виходить книга всесвітньо відомого британського історика Роберта Конквеста «Жнива скорботи. Радянська колективізація і терор голодом», що стала потужним аргументом у науковій дискусії щодо суті Голодомору.

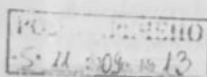
Аби протиставитися інформаційному наступу, керівництво комуністичної партії створює власну «антикомісію», яка мала спростувати «вигадки про штучний голод». Паралельно із цим КГБ УРСР у співпраці з союзним Комітетом розпочинає розгортання окремої операції під назвою «Фарисей». У звіті на ім'я Щербицького від 14 березня 1987 року зазначаються певні успіхи

THE GREAT FAMINE IN UKRAINE: the unknown holocaust

Видання Української національної асамблеї у США «Великий голод в Україні: невідомий голокост», 1983 р.

рег. № 10688

17 марта 87
✓ 63Сов. секретно
Зкз. № 2ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
У К Р А И Н Ъ

товарищу ЛЕРИКОМУ В.В.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

О развитии мероприятий
по операции "Чарисей"

Комитетом госбезопасности республики по согласованию с ЦКЕ СССР осуществляются специальные мероприятия, направленные на срыв развязанной зарубежными центрами ООН под руководством ЦРУ США антисоветской кампании по поводу пресловутого "искусственного голода на Украине в 1932-1933 годы" (операция "Чарисей").

В этих целях по оперативным каналам в средства массовой информации США и Канады были проданы аргументированные материалы, разоблачающие сальсомакши об "искусственном характере голода", компрометирующие членов комиссии конгресса США "по изучению вопроса о голоде на Украине" и их свидетелей, использованных и созданной суоцинетт агнофальство "Гатва отчаяния" (былши германский консул в Киеве, связанный со спецслужбами английской журналист, отшоенны Н. Григоренко, Л. Копелев и др.).

Указанные материалы вызвали выгодную нам реакцию общественности. В американском еженедельнике "Нью-Йорк таймс бук

2.

рань» помещена речівка, в якій автор вказує, в Англії книжки «літа скорби» Р. Каліквест обвиняється в тенденційності, так як його аргументація «искусственного характера голода» основана на «доказательствах», навязанных украинскими национастами. Іднанадська газета «Тибод энд найл» опублікувала статтю, усуперечливо доказувала, що «жизель хроникс» (жизель «літа отчаяния» являються подложными. Тем, в міжнародному комітеті в Бонні, засіяно в 1931 году Міжнародным комітетом лажик голодакис Лавозьел, и кадры советской конспирации о складде Ленін гугул, а подложно списали в книжечки «жертв голода 1932-1933 гг.» отустракут.

по оперативным данным, разоблачениям указавших (альтернатива) существенно подрвано доверие общественности и антикоммунистской. лавозьел конкрут «искусственного голода». Считается, что под давлением удик создатель кинофильма вынужден был призвать подпольную и пытаетел опровергать подлог отустракут. [отматериалов того периода.

в целях дальнейшего развития операции «Фарисей» Комитет государственности республике по согласованию с ЦК СССР саживает создатель в издании за рубежом документальной книги, разоблачитель политической мотив (альтернатива) проблемы оунотам. Затем планируется продвинути ее членам комиссии: по изучению искусственного голода на Украину в 1932-1933 гг.» конгресса С.А. Клоото с новым материалом о производстве комиссия: представлений главоураи ООН г.а. «жизель хроникс». Предусматривается организация засылки сенсоров в конспирации производство, что подпорка основанного на лаж «жизель хроникс» комиссия: может нанести ущерб их престижу.

Командование в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УКРАИНСКОГО ССР

С. СТУХА

Доповідна КГБ УРСР на ім'я В. Щербицького про розвиток справи «Фарисей», спрямованої проти інформації про Голодомор.

Джеймс Мейс, виконавчий директор комісії Конгресу США з дослідження фактів голоду в Україні.

в її реалізації: появу публікації в тижневику «New York Times Book Review», яка критикує книгу Конквеста як тенденційну і оперту на доказах, «нав'язаних українськими націоналістами». Згадуються вигідні для комітету статті з критикою фільму «Жива розпачу» в канадській «The Globe and Mail».

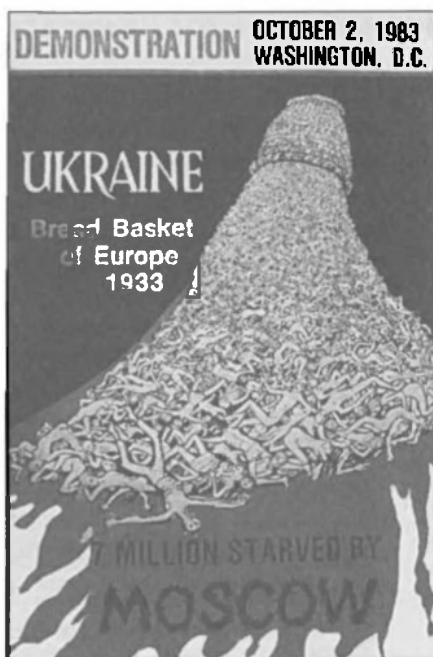
Проте ці скромні результати були далеко не достатніми для того, аби протиставитися чи принаймні призупинити розгорнуту українцями кампанію. 5 травня 1987 року КГБ інформувало Щербицького: у квітні відбулося підсумкове засідання Конгресу США, яке схвалило доповідь про результати розслідування, що підтверджували штучний характер голоду. «Конгресмени США, що виступили

на цьому засіданні — Д. Майк, В. Брумфільд, Б. Гільман та інші — підкреслили «виключну важливість проробленої роботи і цінність доповіді». Зважаючи на це, КГБ рекомендував «враховувати викладену інформацію при підготовці до виїздів за кордон, насамперед представників наукової і творчої інтелігенції, для вчинення аргументованої протидії підривним діям супротивника».

Саме 1987 рік можна вважати часом остаточного перелому в медіа-війні між КГБ та українською діаспорою. Кагебістська кампанія з тріском провалилася. 25 грудня Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю створення УРСР, вже згадав про факт голоду. Наступного року в українській радянській пресі

з'являються перші публікації про голод, і їх кількість постійно зростає.

Інформаційну блокаду, утримувану комуністами більш як півстоліття, врешті, було прорвано. Світ та Україна відкрили для себе страшну правду про злочин геноциду 1932—1933 років. А вже незабаром зникла держава, керівництво якої вчинило і ретельно приховувало цей злочин. На руїнах СРСР постала незалежна Україна. Тож справдилися слова Євангелія: «Пізнайте правду, і вона зробить вас вільними!».

Плакат про Голодомор, випущений представниками української діаспори.

Чорнобиль: курс на катастрофу

Українське законодавство забороняє обмежувати доступ до інформації про стан навколишнього середовища та екологічні катастрофи. В радянські ж часи будь-яка інформація, включно з даними про техногенні чи природні аварії, яка проливалася на негаразди в «країні розвинутого соціалізму», була таємною. Її ретельно охороняли, навіть якщо за це довелося платити життям та здоров'ям тисяч громадян.

Всюдисущі «органи» акуратно збирали такі матеріали, обробляли їх і доповідали вищому партійному керівництву країни. Партія, в свою чергу, приймала певні рішення, не рахуючись з інтересами «простих смертних» та не ставлячи їх до відома. Часом рішень просто не приймали, адже якщо про проблему ніхто не знав, то й гострої потреби на неї реагувати не було — «авось саме якось». Аварія 26 квітня 1986 року в Чорнобилі могла відбутися тільки в такій країні.

Чорнобильська атомна електростанція ім. В. І. Леніна вважалася стратегічним економічним об'єктом СРСР. Тому КГБ наглядало за нею з перших днів спорудження. «Відповідно до директив XXIV з'їзду КПРС, — читаємо в інформаційному повідомленні чекістів від 19 вересня 1971 року, — в Київській області в Чорнобильському районі поблизу села Копачі споруджується перша в УРСР Чорнобильська АЕС електричною потужністю 2,0 млн кВт». Далі подається технічна характеристика об'єкта. При цьому спецслужба писала, що повний опис технічних особливостей є тільки в Міністерства енергетики СРСР, а відповідне відомство УРСР ними не володіє і не має досвіду експлуатації атомних станцій.

Вже на самому початку звучать застереження: «Питання відбору, розстановки і навчання будівельно-монтажного і експлуатаційного персоналу Чорнобильської АЕС слід проводити більш ретельно, ніж на звичайних електричних станціях, адже наслідки халатного і зловмисного ставлення персоналу АЕС

В'їзд на Чорнобильську атомну електростанцію ім. В. І. Леніна.

можуть призвести до важчих і небезпечніших для оточуючих результатів».

Кагебітські звіти про ЧАЕС аж до самої аварії у квітні 1986 року рясніють інформацією про недбальство та зловживання у спорудженні та експлуатації станції. 17 серпня 1976 року повідомлялося про можливий зрив запланованого на наступний рік відкриття станції через запізнення будівельників. А під час спорудження використовувалися неякісні матеріали.

Ось лише деякі витяги з повідомлення про технічні порушення: «гамма-просвічуванням на трубах були виявлені раковини і тріщини, в результаті труби виявилися непридатними для експлуатації і мали бути відправленні заводу для усунення браку в заводських умовах... Всі труби з порушенням правил після ремонту на АЕС прийняті під монтаж... Бучанський цегляний завод (Київська область) систематично постачає будівництву АЕС низької якості облицювальну плит-

Будівництво Чорнобильської АЕС, початок 1970-х рр.

ку та цеглу (45 одиниць міцності проти норми 75)... У квітні 1976 року внаслідок порушення технології бетонування бака для рідких радіоактивних відходів місткістю 5 000 кубічних метрів через халатність прораба сталеве облицювання бака було деформоване. У результаті при введенні в експлуатацію бака через тріщини на облицюванні міг відбутися витік радіоактивних відходів і забруднення навколишнього середовища».

Ситуація не змінилася і через кілька років, коли запрацював перший реактор станції. 17 січня 1979 року «згідно з отриманими оперативними даними, на окремих ділянках будівництва другого блоку Чорнобильської атомної електростанції зафіксовано факти відходу від проектів і порушення технології ведення будівельних і монтажних робіт, що може призвести до аварій та нещасних випадків». А вже за місяць, 19 лютого, відбулася аварійна зупинка першого енергоблоку АЕС.

Значний радіоактивний витік на території станції стався 20 квітня 1981 року: «Службою радіаційної безпеки ЧАЕС, —

інформує партію КГБ, — визначено зону площею 180 кв. м із рівнем радіації, який досягав 20 мікрорентген на секунду при нормі в 0,8 мікрорентген».

Того ж року КГБ звітував про те, що «за період експлуатації 1977—1981 років на атомній електростанції відбулося 29 аварійних зупинок, з них 8 — з вини обслуговуючого персоналу».

9 вересня 1982 року, на початку нового навчального року, сталася аварія на першому енергоблоці АЕС, про що в той самий день республіканське керівництво спецслужби отримало звіт свого київського підрозділу. Спочатку розраховували, що для ліквідації наслідків аварії знадобиться 5 днів. Проте масштаби виявилися значно більшими, ніж їх хотіли представити чиновники. У повідомленні, яке керівник КГБ УРСР С. Муха надіслав керівництву партії 13 вересня, йшлося вже про необхідних 10 днів робіт.

Створена для з'ясування обставин та результатів інциденту комісія працювала з 18 до 28 жовтня — через півтора місяця після «п'яти днів, необхідних для ліквідації наслідків»! Члени комісії констатували: «В районі села Чистогалівка, розташованого в Пд-Пд-Зх напрямку на відстані 5 кілометрів від АЕС, на ґрунті реєструються так звані “гарячі” частинки розміром 10÷20 мікрон, активність яких коливається від 10–7÷10–9 кюрі, що перевищує допустимі норми в сотні разів». Саме ці «гарячі» частинки є найнебезпечнішими для людей, — зазначали експерти, — і при потраплянні в організм можуть призвести «до серйозних ускладнень включно з летальним результатом через “пропалювання” тканин організму». Але повідомляти довоклишніх мешканців про таку небезпеку було заборонено.

Незважаючи на важкі наслідки аварії, 5 листопада очільник спецслужби поспішив заспокоїти Володимира Щербицького: «Обстановка в оперативному плані на АЕС і околицях нормальна. Фактів поширення панічних чуток не відзначається». З цього чітко видно, що головне завдання полягало в блокуванні «панічних чуток», а не в попередженні громадян про загрозу. Люди можуть вмирати — аби тихо.

Вже на етапі спорудження станції було допущено чимало помилок, що згодом обернулися катастрофою.

«Ще у передаварійний період, — писав у своїх спогадах співробітник КГБ Юрій Петров, — оперативним шляхом було здобуто попереджувальну інформацію щодо численних фактів неякісного виконання будівельно-монтажних робіт, постачання бракованого устаткування, порушення принципів технологічної дисципліни та правил радіаційної та пожежної безпеки. Лише у 1983—1985 рр. сталося 5 аварій і 63 відмови основного обладнання, що супроводжувалися значними матеріальними збитками. Тривожна інформація негайно доповідалася у вищі республіканські партійно-урядові інстанції. Однак належно реагували далеко не завжди. Більше того, коли за матеріалами Прип'ятського міськвідділу КГБ була представлена інформація до ЦК Компартії України, котра свідчила про витік радіаційних речовин з ЧАЕС, вона була кваліфікована як дезінформація, а низка співробітників КГБ отримала стягнення по службі».

Тріщини в перекриттях третього і четвертого блоків були зафіксовані КГБ ще 17 березня 1984 року. Перший із блоків на той час працював трохи більше двох років, другий — лише вступав в експлуатацію. Але доробляти його не було часу — згодом кагебісти писали про поспіх із дотерміновим запуском реактора до чергового з'їзду партії.

У жовтні того ж року співробітники спецслужби підготували спеціальний аналіз роботи всіх чотирьох енергоблоків. «У процесі проведення контррозвідувальних заходів нами було проведено аналіз надійності роботи енергоблоків ЧАЕС. У результаті вивчення встановлено, що перший і другий енергоблоки ЧАЕС менш надійні в плані безпеки навколишнього середовища... Третій, четвертий і наступні блоки ЧАЕС [на той момент тільки споруджувалися. — Авт.] конструктивно виконані більш надійно... Разом з тим, за даними спеціалістів, ці блоки не гарантують надійної і безпечної роботи, оскільки випробовування їх в екстремальних умовах не проводилися».

26 квітня 1986 року працівники ЧАЕС провели випробування на четвертому енергоблоці, яке обірвалося вибухом о 1:25.

«Что это означает?», або боротьба СРСР із радіацією

«26 квітня ц. р. о 1 годині 25 хвилин у приміщенні четвертого енергоблоку при виведенні його в плановий середній ремонт і проведенні випробувань турбогенераторів № 7 та 8 стався вибух і виникла пожежа, яка перекинулася на дах третього енергоблоку. В результаті вибуху зруйновано шатро покрівлі ректора № 4 і машинного залу. Під час аварії в приміщенні перебувало 17 робітників зміни. 9 із них госпіталізовано, 4 робітники у важкому стані, один із них у реанімації. Пожежу локалізовано».

Це — текст першої доповідної про аварію на Чорнобильській АЕС, надісланої управлінням КГБ Київської області керівництву в Київ та Москву вночі 26 квітня. Єдине, що вирізняє даний звіт від інших про технічні аварії на промислових об'єктах, — це інформація про рівень радіації: «на території станції 20–25 мікрорентген на секунду, в м. Прип'ять 4–14 мікрорентген на секунду».

Вже через кілька годин КГБ УРСР подало керівництву розширений опис, в якому серед іншого зазначалося про смерть однієї людини з тих, які перебували на станції в момент аварії, та зникнення іншої.

З кожним наступним повідомленням цифра зафіксованого радіоактивного випромінювання збільшувалася. А спроба приховати масштаби катастрофи ставала дедалі нереальнішою. «Станом на 15:00 26 квітня радіаційна обстановка в районі аварії характеризується рівнем радіації гамма-частинок у безпосередній близькості до вогнища до 1 000 мікрорентген на секунду, на території АЕС — до 100, в окремих районах м. Прип'яті — до 2–4 мікрорентген на секунду».

У доповідній для ЦК Компартії України від 28 квітня йдеться вже про 1 000–2 600 мікрорентген на секунду на третьому і четвертому енергоблоках і про 30–160 в межах міста.

Чорнобильська станція після вибуху.

Можливо, читач вже розгубився від такої кількості цифр і малозрозумілих одиниць вимірювання. Але, на жаль, не розуміли цих даних і тодішні керівники, від рішень котрих залежала доля багатьох людей. На документі з інформацією про міський радіаційний фон третього дня після аварії Володимир Щербицький залишив єдину резолюцію: «Что это означает?». А означало це, що за некомпетентність у критичні хвилини довелося заплатити життям і здоров'ям людей, які не мали інформації про масштаби лиха.

Першими жертвами стали пожежники, переконані, що гасять звичайну пожежу на промисловому об'єкті. Наступними — всі довколишні жителі. Їх евакуація розпочалася аж через 36 годин після аварії.

Керівники УРСР В. Щербицький та СРСР М. Горбачов виявилися зовсім неготовими до наслідків катастрофи.

Ось що згадує один із ліквідаторів Микола Цімох: «27 квітня о 13 годині 10 хвилин по місцевому радіо я почув жіночий голос, який від імені органів міської виконавчої влади повідомив: «Товариші, як вам відомо, у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС в місті складаються несприятливі радіаційні умови, вживаються необхідні заходи щодо їх локалізації. З метою забезпечення повної безпеки громадян урядо-

вою комісією прийнято рішення провести тимчасову часткову евакуацію населення міста, в першу чергу — жінок і дітей. До кожного під'їзду будинків будуть подані автобуси. Взяти документи, вкрай необхідні речі, а також запас їжі на 2–3 дні. Початок евакуації з 14 години»».

«Я і мої колеги були очевидцями незвичайної евакуації, — продовжує ліквідатор, — шкода, що ця акція тоді не фіксувалась телевідеокамерами, мабуть, моторошна була б картина. Уявіть собі потік жінок із діточками, кожна з яких несе валізу, торбинку з одягом і їжею (а посадочне місце в автобусі для людини — лише одне)».

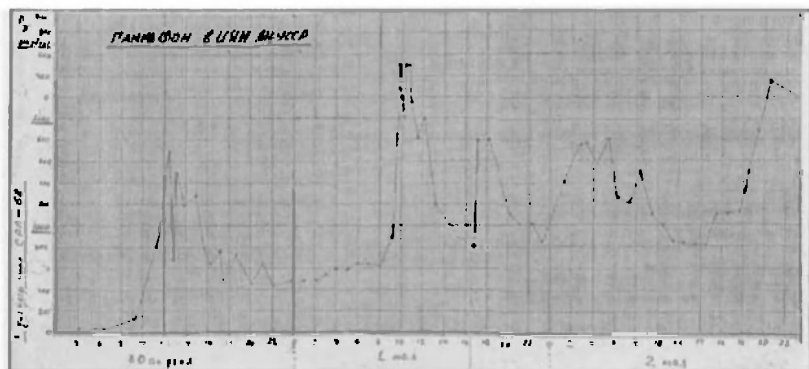
Люди, які мали впродовж 50 хвилин покинути свої домівки назавжди, були впевнені, що за кілька днів повернуться. Із довідки КГБ за 4 травня дізнаємося, що лише 3 травня завершено евакуацію населення з 10-кілометрової зони, а на 4–5 травня заплановано провести повну евакуацію із 30-кілометрової зони.

Замірювання радіації на вантажівці.

Відразу після аварії, 26 квітня, розпочалося слідство з метою встановити причини катастрофи. Версія, висунута в перші дні, залишилася незмінною — наслідок недбальства. «За даними оперативних джерел, — писали слідчі КГБ 1 травня, — напередодні аварії реактор четвертого енергоблоку ЧАЕС функціонував у режимі, відмінному від нормального, оскільки в цей період без офіційного узгодження з проектною організацією проводилися випробовування турбогенератора. Попередні опитування вказаних осіб, а також вивчення через оперативні джерела технологічних процесів роботи обладнання реактора у період, що передував аварії, дають можливість зробити припущення, що між 1 год. 10 хв. і 1 год. 23 хв., тобто до аварії, персоналом блоку могли бути допущені відхилення від регламенту експлуатації системи блоку».

У повідомленні від 7 травня вказується, що «загальною причиною аварії була низька культура працівників АЕС. Мова

Графік радіації у Києві на 1–2 травня 1986 р. «Зашкалювало» саме у полудень 1 травня, коли на Хрещатик вивели дітей для участі в демонстрації.

йде не про кваліфікацію, а про культуру роботи, внутрішню дисципліну і почуття відповідальності».

«Вибух стався, — читаємо в іншому висновку, — внаслідок низки грубих порушень правил роботи, технології і недотримання режиму безпеки при роботі 4-го блоку АЕС. Навіть у момент вибуху на працюючому реакторі і турбіні проводилися експерименти... В результаті вибуху, наслідки якого, на думку спеціалістів, свідчать про його потужність у декілька тонн у тритиловому еквіваленті, було зруйновано дах, а можливо, і стіни реактора. Вибухом викинуто і розкидано по території станції велику кількість радіоактивних речовин разом зі зруйнованими шматками реактора. Частину радіоактивних осколків викинуто далеко за межі АЕС, аж до міста і залізничної станції Прип'ять».

27 квітня біля селища Хотів співробітники контрольного поста затримали автомобіль ВАЗ. Водій розповів, що він разом зі своїми друзями виїхали вранці (до початку евакуації) з Прип'яті на відпочинок у ліс. Очевидно, компанія нічого не знала ні про аварію, ні про слід, який вона залишила на них самих. «Перевіркою встановлено, — доповідав капітан КГБ Холод, — що рівень радіації на поверхні автомобіля перевищував фоновий у 5000 разів».

Список
шт. 2

СПРАВКА

По сообщению директора Института ядерных исследований АН УССР Вяземского И.И. при проведении 27 апреля 1986 года измерений радиационной обстановки в штатной зоне (радиус 30 км. вокруг г. Киева), за которой институт ведет наблюдение согласно постоянно действующей ходооговорной программы, контрольным постом сотрудников ИЯИ АН УССР на окраине п. Хотов Жовтиской области был выявлен автомобиль Д 43-82 Ю марки ВАЗ, водитель Иванюк И. Проверкой установлено, что уровень радиации поверхности автомобиля превышал фоновой в 5000 раз. Со слов Иванюк И он с пассажирами выехал из г. Припять в 6 часов утра 27.04.1986 года в сторону Хотова для отдыха в лесной зоне. Члена с пассажирами доставлена на территорию ИЯИ АН УССР, где осуществляется дезактивация, администрацией решается вопрос о возможности госпитализации этих лиц в лечебном учреждении г. Киева.

сперуподномочений 2 отдела 6 Управления КГБ УССР
КАПИТАН

В.К. Холода

27.04.1986

Довідка капітана КГБ В. Холода про затримання автомобіля, рівень радіації на якому перевищував норму в 5 000 разів.

Недбальство та некомпетентність, які призвели до катастрофи, панували і після неї. Керівники не розуміли, «що це означає» і не здатні були оцінити реальну загрозу. Ця неосвіченість мала свою ціну: життя та здоров'я тисяч людей. Зокрема дітей, які за кілька днів після аварії марширували прикрашеним Хрещатиком під палючим радіаційним сонцем, вітаючи Щербиського та його соратників зі «святом праці». І це при тому, що неблаганний графік динаміки радіаційного фону в Києві саме між 10 і 12 годинами 1 травня зафіксував пік радіації за весь час від катастрофи.

Десятки років СРСР тренувався на уроках цивільної оборони в очікуванні атомної війни з капіталістичним Заходом. Як засвідчила атомна атака зсередини, готовність до дій у критичній ситуації була близькою до нуля. «Виявлено значну неознайомленість населення в питаннях дії радіації, — доповідали співробітники КГБ, — а головне — в проведенні профі-

Праця ліквідаторів аварії на ЧАЕС.

лактичних заходів із захисту від радіації. Свідчення — масові випадки отруєння йодистими препаратами».

Проте неготовими до біди виявилися не лише прості громадяни, але і влада. «При розгортанні санітарно-обмивальних пунктів, — читаємо в повідомленні від 12 травня, — із 47 на 2 травня 1986 року придатними виявилися лише 5, на 3–10 травня — ще 7... Персонал СОП не мав жодних індивідуальних засобів захисту і сам піддався зараженню. Крім того, він укомплектований на 70 % з перестарілих і сімейних жінок, які відмовилися виїжджати в зону».

Для роботи в зону аварії були скеровані військові. Із документів КГБ дізнаємося цікаві факти: «При проведенні мобілізації деякі працівники комісаріатів, зокрема в Латвійській, Литовській РСР, Львівській, Івано-Франківській областях вдавалися до відвертого обману осіб приписного складу, яким повідомляли про направлення їх не в Чорнобиль, а в цілиніні райони, говорили про оплату в п'ятикратному розмірі, обіцяли допомогу в отриманні безкоштовних путівок після повернення, надання інших пільг сім'ям». Цікаво, чому брак добровольців радянська влада намагалася компенсувати об-

манною мобілізацію на територіях, де вона користувалася найменшою підтримкою?

Брак уявлень різноманітних державних інстанцій про реальні масштаби проблеми, з якою вони нібито боролися, яскраво ілюструє заява хімічної служби Міноборони СРСР від 20 травня про «можливість повернення населення на колишні місця проживання в низці населених пунктів у 30-кілометровій зоні». Ще не минуло й місяця після катастрофи, прилади для вимірювання радіації фіксували жахливі цифри за сотні кілометрів від Чорнобиля. Але... поверненням людей до домівок можна було загасити зростання паніки. Тож така пропозиція, попри її в буквальному значенні вбивчий характер, реально розглядалася радянським керівництвом. Адже для комуністичної верхівки поширення інформації про аварію було ще більш небезпечним, ніж поширення радіації.

Бригада зі спорудження саркофага над четвертим енергоблоком.

Post-Чорнобиль: спершу інформація, а радіація потім

«На Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія, яка призвела до ушкодження одного з реакторів. Вживаються заходи з ліквідації наслідків аварії. Постраждалі отримують допомогу. Створена державна комісія», — звичним суворим голосом оголосила ведуча інформаційної програми «Час» о 9-й годині вечора 28 квітня 1986 року.

Для мільйонів телеглядачів, які таким чином вперше дізналися про вибух на ЧАЕС, ці слова нічого не пояснили. Оприлюднені скупі дані, з яких неможливо і приблизно уявити масштаби катастрофи, не стали виявом бажання радянської влади бодай щось розповісти громадянам. Кремль просто не міг більше відмовчуватися — кілька годин тому Швеція, фахівці якої зафіксували на своїй території підвищену радіацію, звернулася до Москви з вимогою дати пояснення.

Протягом усього часу ліквідації наслідків аварії влада намагалася жорстко контролювати будь-яку інформацію про катастрофу. Звісно, під благородним прикриттям боротьби з поширенням паніки. Проте через тижні і місяці після вибуху людей вбивала не паніка, а відсутність елементарних відомостей, які могли попередити багато нещасть.

7 травня 1986 року співробітники КГБ у своєму донесенні відзначали низький загальний рівень поінформованості людей про заходи захисту від радіаційного опромінення. «В цьому виявляється слабка робота засобів масової інформації, — читаємо тут. — Якщо говорити про висвітлення подій, то слід відзначити, що викликає сумнів, наприклад, показ по телебаченню низки сюжетів. У полі під Чорнобилем стоїть голова колгоспу і запевняє, що колгосп перевиконує плани посіву. Це, звичайно, добре, але питання полягає в тому, чи буде придатним цей урожай до їжі. Якщо ґрунт не заражений радіоактивними речовинами, то сказати треба було, власне, про це, а краще за

Сотні кілометрів від Чорнобиля. Шведський фермер працює на своїй ділянці після виявлення радіоактивних опадів.

все утриматися від показу сумнівної якості сюжетів, які викликають двояке тлумачення».

Тому в подальшому і утримувалися від показів сюжетів, публікації статей та поширення найменшої реальної інформації. У повідомленнях КГБ періодично натрапляємо на звіти про «проведення попереджувально-роз'яснювальних бесід з особами, які допускають поширення брехливих чуток». Тож офіційні ЗМІ мовчали або інформували частково, всі інші джерела були звинувачені в поширенні неправдивих відомостей: інформаційна блокада довкола катастрофи трималася майже рік.

Тим часом на Заході, починаючи від 28 квітня 1986 року, піднімається справжня інформаційна хвиля про аварію в Чорнобилі. Якось реагувати на неї нове «демократичне» керівництво Кремля почало майже через рік після вибуху.

Сухі і беззмістовні інформаційні повідомлення в радянській пресі про наслідки аварії та боротьбу з нею.

23 лютого 1987 року ЧАЕС відвідали американці — професор Гарвардського університету Вілсон Роберт і кореспондент газети «Los Angeles Times» Робер Шпір. «За словами Вілсона, — інформували кагебісти, — метою їхньої поїздки є об'єктивне висвітлення подій на станції в теперішній час. У процесі проведених контррозвідувальних заходів були отримані дані про спроби іноземців зібрати інформацію про радіаційну обстановку безпосередньо на станції та прилеглий зоні». Тож журналісти могли прогулятися по території ЧАЕС, може, навіть дещо пофотографувати, але не отримати інформацію про радіаційний фон.

Використовуючи звичну для себе тактику, чекісти організовували поїздки в Чорнобильську зону «правильних» закордонних журналістів. «6 квітня, — звітував КГБ, — вахтове поселення “Зелений мис” по лінії партійних органів відвідали два

кореспонденти комуністичних газет Франції і Данії, які прибули з метою підготовки матеріалів для заперечення розгорнутого буржуазними засобами інформації пропагандистського галасу довкола аварії на ЧАЕС у зв'язку з річницею, що наближається».

Дуже швидко чекісти усвідомили: для поширення потрібної їм інформації можна використовувати не лише ідеологічних союзників, але й «клятих капіталістів», для яких правда про масштаби аварії була фінансово незручною. «Відповідно до рішення Інстанції, 24 квітня цього року в 30-кілометровій зоні ЧАЕС

У Чорнобилі час зупинився у 1986 р.

перебувала знімальна група американської телекомпанії "СБІЕС" у складі керівника московського бюро Ендрюса Вайта, телеоператора Річі Джозефа, звукооператора Роучал Колін, які взяли інтерв'ю в директора ЧАЕС, провели кінозйомку об'єкта "Укриття", роботи підрозділів МО СРСР з дезактивації території ЧАЕС, процесу прийому лікарями станційного медпункту, пункту дозиметричного контролю на виїзді з особливої зони... Знімальна група зацікавлена у висвітленні ліквідації аварії у вигідному для нас світлі у зв'язку з наміром власників атомних станцій Заходу довести безпеку їх подальшого використання».

Через кілька місяців від початку організованих вояжів закордонних журналістів у Чорнобильську зону КГБ із задоволенням констатував, що більшість публікацій в іноземних медіа після квітня 1987 року «мають об'єктивний і доброзичливий характер». Цьому, очевидно, сприяло бодай часткове відкриття

Чорнобильська АЕС. Сучасний вигляд, 2011 р.

інформації, на якому постійно наголошували керівники країни. Але чекісти були більш відверті у своїх документах і писали, що нова якість інформації в західній пресі «пояснюється зацікавленістю західних монополій, у зв'язку з тим, що матеріали про події на ЧАЕС викликали масовий рух серед населення їхніх країн з вимогами заборонити будівництво об'єктів атомної енергетики».

Протест проти приховування страшної правди наростав не тільки за кордоном, але й у самому Радянському Союзі. Після першої річниці аварії співробітники КГБ звітували про свої активні дії зі стримування демонстрацій: «В контактні з партійними і радянськими органами, опергрупами МВД і особливих відділів КГБ СРСР, адміністрацією організацій у зоні проведено комплекс оперативних, організаційних, попереджувально-роз'яснювальних заходів з метою завадити антигромадським та іншим небажаним діям у день річниці аварії на ЧАЕС, у період

поминальних свят із традиційним відвідуванням цвинтарів, а також святкування міжнародного Дня солідарності трудящих. У результаті надзвичайних ситуацій не допущено».

Проте вже дуже швидко стало зрозуміло, що блокувати витік інформації про Чорнобильську аварію стало неможливим. Керівництво країни, марно намагаючись це робити, цілковито дискредитувало себе в очах людей. Кремль не викликав вже ані поваги, ані навіть страху. В результаті спроби Москви приховати правду про катастрофу та її наслідки посилили опозиційний національно-демократичний рух в Україні. До його учасників долучилися «зелені» — активісти боротьби проти забруднення навколишнього середовища. Врешті побудована на брехні імперія впала.

Р. С. У січні 1994 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про державну таємницю», який заборонив засекречування будь-яких відомостей про стан навколишнього природного середовища та екологічні катастрофи. З того часу відкрито доступ до документів, що проливають світло на трагедію 25 років тому. У 2001 та 2006 роках розсекречено унікальні документи КГБ, які використані при написанні цієї та двох попередніх статей.

Останні дні імперії. 1991-й очима КГБ

Вітер змін, що впевнено наростав із кінця 1980-х, швидко змінив обличчя Центральної та Східної Європи. Процеси демократизації, оксамитові революції, об'єднання Німеччини поступово позбавляли країни регіону від впливу Москви.

У 1990 році цей вітер досяг самого серця комуністичної імперії — СРСР, спричинивши тут різкі і для багатьох несподівані перетворення. В Україні на виборах до Верховної Ради значну підтримку населення здобула демократична опозиція, яка вперше отримала можливість висловлювати власні думки не лише на мітингах, а й у сесійній залі парламенту. Серед тих, хто став депутатом, виявилася велика кількість колишніх дисидентів, рішуче налаштованих проти комуністичної влади. Вони ставили собі за мету добитися реалізації давньої мрії — незалежної України.

1990-й став періодом наростання тріумфу українського національно-демократичного руху. У західних областях владу майже цілком перебрала опозиція, з небуття повернулася українська символіка (гімн, прапор, герб), врешті 16 липня Верховна Рада УРСР оголосила Декларацію про державний суверенітет. Восени цього року «революцією на граніті» про себе впевнено заявили українські студенти.

Комуністи тривалий час виглядали дуже невпевнено, були нездатні адекватно реагувати на темп змін, що зростав. А успіхи національно-демократичних революцій у сусідніх країнах додавали впевненості, що перемога української опозиції є дуже близькою. Але до кінця року ситуація почала мінятися. Після «революції на граніті» опозиція збавила темп наступу, а комуністи, користаючись контролем над більшістю країни і ключовими органами влади, розгорнули реакцію. 12 грудня 1990 року керівник КГБ України Микола Голушко повідомляв про «певну розгубленість деструктивних сил, викликану активною протидією екстремістським проявам здорових сил у схід-

Масовий національно-демократичний рух зароджується на теренах, де сорок років тому діяла УПА. Львів, 1989 р.

них, центральних і південних областях, а також рішучими діями правоохоронних органів щодо антисуспільних елементів». Але в цьому ж повідомленні йдеться і про підготовку опозицією нових масових протестів та всеукраїнського страйку. Обидві сторони розуміли, що вирішальним у протистоянні буде наступний 1991-й. І він справді став таким для України.

Події цього періоду подані крізь призму документів КГБ, тобто насамперед так, як бачили їх чекисти. На жаль, матеріалів, які могли б висвітлити роль радянських органів безпеки у цих подіях в Україні, залишилося надзвичайно мало, тож тим ціннішим є кожне документальне свідчення.

На сьогодні в архіві СБУ віднайдено близько 250 документів КГБ про події в Україні кінця 1980-х — початку 1990-х років. Їх уперше оприлюднено на громадських історичних слуханнях, присвячених двадцятиліттю створення Народного руху України, згодом частина з них була опублікована в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Ідеться про інформаційні повідомлення та доповідні записки керівництва спецслужби, зосереджені у фонді № 16. Прикро, але цілком відсутні розпорядчі документи, накази, інструкції, детальні звіти про конкретні дії чекистів, які

*Мітинг із вимогою відновити Українську греко-католицьку церкву.
Львів, 1988 р.*

могли б пролити більше світла на описувані події. Проте навіть із документів, які залишилися, можна відтворити ситуацію тих днів і роль органів безпеки.

Революційні події того часу відобразилися не тільки у змісті документів, а навіть в їхній формі: з кінця 1990 року інформування здійснювалося вже не на керівника українських комуністів, а на голову Верховної Ради УРСР, серед документів зустрічаються тексти, написані українською мовою.

Комуністичний контрнаступ на початку 1991-го мав масштабний характер і розгортався на всій території СРСР. 16 січня Верховна Рада Союзу оголосила про призначений на березень референдум щодо збереження СРСР як держави. Питання, винесене на всенародне опитування, було сформульовано в найкращих традиціях послідовників Ігнація Лойоли: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних республік, в

якій будуть повною мірою гарантовані права та свободи людини і будь-якої національності?». Обтічне формулювання означало спробу реанімації вмираючого державного утворення. Це прекрасно розуміли як його противники, так і захисники. Тому однією з головних тем для опозицій національних республік стали протести проти нового союзного договору.

Микола Голушко, останній керівник КГБ УРСР. Згодом один із керівників ФСБ Росії.

Найнебезпечнішою для комуністів була ситуація в Литві, де парламент вже контролювався демократами і де попереднього року дійшло навіть до проголошення Акта про відновлення Литовської держави.

8 січня, невідомо / добре відомо ким спонукувані учасники прорадянської комуністичної організації «Єдінство» спробували захопити парламент. Трохи згодом сюди перекинули радянські спецпідрозділи, які почали займати важливі об'єкти інфраструктури міста. На вулиці вийшли демонстранти, щоб захистити демократичну владу. 13 січня сталися сутички між ними і присланими військами, в яких загинуло 15 і травмовано 600 осіб. Спроба силового взяття влади провалилася, але комуністи показали здатність до застосування сили.

Через два тижні після подій у Вільнюсі керівництво КГБ України доповідало про певну стабілізацію ситуації в республіці. При цьому Голушко підкреслював, що «стримувальний вплив на політичну активність екстремістських елементів проявили січневі події у Прибалтійських республіках. Багато з них

висловлюють побоювання щодо можливого застосування сили в західному регіоні і вважають необхідним уникати насильницьких методів боротьби з Радянською владою, уникати якихось провокаційних дій щодо співробітників правоохоронних органів та військовослужбовців». У доповідній констатовано зменшення кількості протестних акцій та чисельності їх учасників. Разом з тим тут відзначаються нові тенденції в українському протестному русі, зокрема посилення інформаційно-пропагандистської роботи через поширення власних видань та відправлення агітаційних груп із Західної України. За інформацією спецслужби, 17–18 січня у Львові відбулася нарада представників студентського руху (Української студентської спілки і Студентського братства), на якій, між іншим, висувалася пропозиція про необхідність створення підпільних структур, готових у випадку необхідності захопити важливі об'єкти. І хоча

<p>К. В. 177 от 2 ноября 1988 года</p>	<p><i>В. Голушко</i> <i>10/18/88</i> и. о. / <i>Голушко</i> / <i>С. В.</i></p>
<p>Означеномъ лично /вкруг/ друзей и кандидатов в члены Политбюро ЦК Компартии Украины.</p>	<p>Тов. Подгвайному П. С.</p>
<p>Надо подумать и обсудить наши меры и отношения к созданию в республике "Н.Ф."</p>	<p>Для усиления контроля за обстановкой, принятия своевременных оперативных мер по недопущению попыток националистических и экстремистских элементов использовать происходящие процессы во враждебных целях.</p>
<p>Прошу внимательно проанализировать проект программы.</p>	<p><i>Голушко</i></p>
<p>Т. т. Ельченко Е. Н., Кравчуку Л. М., Голушко Н. М.</p>	<p>Н. Голушко</p>
<p>Прошу подготовить предложения.</p>	<p>9го ноября 1988 г.</p>
<p>9. XI. 88 г. В. Щербинский</p>	<p><i>Голушко</i> 26.11</p>
<p>Передал - Гарбар Принял - Фетисов</p>	<p>9. XI. 88 г.</p>

Інформація КГБ УРСР для керівництва компартії про ініціативу створення Народного руху.

Студентське голодування в центрі Києва, жовтень 1990 р.

масштаби зовнішніх акцій зменшувалися, сам рух за незалежність поступово радикалізувався.

У наступних повідомленнях зафіксовано небезпечну для комуністів тенденцію — посилення позицій місцевих рад. Очевидно, найбільшу загрозу становила Західна Україна, де більшість у радах становила антикомуністична опозиція. Ситуація двовладдя, коли областю керували і обласна рада, і обком комуністичної партії, в перші місяці 1991 року почала змінюватися через зміщення реальної ваги в бік рад. Цьому сприяла як активність новообраних депутатів, так і дезорієнтація старих партійних кадрів, їхня дискредитація в очах місцевого населення. При цьому кагебісти відзначали: Львівська обласна рада у своїй діяльності виходить далеко поза компетенцію, окреслену радянським законодавством. Зокрема, її депутати проводять активну інформаційну роботу на всеукраїнському рівні, за кожним районом області закріплені ті чи інші регіони України. Це дало підстави КГБ стверджувати, що «галицький

«Живий ланцюг» — акція з нагоди Дня Злуки, 22 січня 1990 р.

регіон використовується для націоналістичної експансії на схід України».

Зважаючи на таку ситуацію, комуністичній партії рекомендується активніше проводити інформаційну роботу для розвінчання образу комуністів як ворогів. «Необхідно постійно показувати, — читаємо в рекомендаціях, — що компартія могла б виявляти реальний вплив на покращення життя людей, якби мала можливість діяльності в рамках рад. При розробленні проектів рішень радами депутати-комуністи мають висувати альтернативні проекти, виступати з ініціативою з найбільш актуальних питань життя населення».

Тобто КГБ, усвідомлюючи, що посилення ролі рад спинити неможливо, пропонувала «очолити процес», перехопивши ініціативу. При цьому чекісти чітко розуміли: на Західній Україні у комуністів практично немає шансів бути обраними, а тому радили діяти через інші організації та партії. Зокрема, створювати нові громадські та політичні організації, «причо-

му необов'язково, аби вони опиралися на платформу КПРС. Ці організації можуть бути соціал-демократичного, лівоцентристського і навіть центристського напрямку. Важливі кілька умов — у програмних документах не повинно бути антикомуністичних, антисоціалістичних тез. Лідери організацій не повинні упереджено ставитися до комуністів та їхніх лідерів». Як бачимо, деякі джерела громадської активності, яка вилілася, серед іншого, в численні політичні партії, були дуже цікавими.

Тим часом 17 березня 1991 року відбувся референдум, який мав визначити майбутнє Радянського Союзу. Результати як у Союзі в цілому (за винятком шести республік, які саботували референдум), так і в Україні зокрема засвідчили: влада комуністів ще досить сильна. За офіційними підрахунками, понад 80 % громадян УРСР взяли участь у референдумі, і понад 70 % з них відповіли «так» на поставлене питання. Те, що в Україні не вдалося заблокувати проведення плебісциту, а також його результат стали вагомим ударом по опозиції.

Тож Президент СРСР Михайло Горбачов вирішив розвинути свою перемогу і оголосив: підписання нового союзного договору відбудеться 20 серпня 1991 року. Українські націонал-демократи отримали чіткий строк для розгортання власних сил, аби завадити появі «оновленого» СРСР. Час, що залишився до цієї дати, був насичений активними діями з метою підняти масштабний громадський протест. Існували небезпідставні побоювання, що в Україні, якщо ситуація складатиметься не вигідно для влади, повторяться вільнюські події.

Щоб протистояти можливному силовому сценарію, націонал-демократичні партії створюють власні охоронні, а в лексичі КГБ «незаконні воєнізовані», формування. Місцеві ради заснують різноманітні муніципальні та народні дружини, що діють паралельно з міліцією, активно обговорюється створення української національної армії. «Даних про наявність у перерахованих вище структурах зброї, — читаємо у звіті за 15 червня, — Комітет державної безпеки не має. Разом з тим, виходячи з форми і спрямованості їхніх дій, при ускладненні соціально-по-

Київ, 24 серпня 1991 року.

літичної ситуації в республіці вони легко можуть озброїтися і трансформуватися в бойові загони». Протягом гарячого літа 1991 року КГБ неодноразово повідомляв керівництво країни про воєнізовані групи та їхні вишкільні табори.

Доповідна держбезпеки від 25 липня 1991 року має дуже промовисту назву: «Про спроби створення паралельних структур влади». В ній йдеться про організацію громадянських комітетів, які мали взяти на себе владу у випадку кризової ситуації. Причому зазначалося, що структури таких комітетів діють не тільки в областях Західної України, але й у Черкаській області, творяться в Одеській, Чернігівській, Сумській областях. Отже, обидві сторони протистояння — стара комуністична влада і демократична опозиція — були налаштовані вкрай рішуче.

Окрім референдуму 17 березня, який мав легітимізувати єдність СРСР, Михайло Горбачов вирішив заручитися активною зовнішньою підтримкою. Тези про необхідність збереження Союзу публічно висловили його колишні непримиренні вороги — керівники Великобританії, Франції, Німеччини. Останнім

рішучим ударом по «внутрішніх ворогах СРСР» мало бути озвучення позиції головного супротивника «імперії зла» — Сполучених Штатів Америки. Влітку важка американська політична артилерія була спрямована на українську владу.

У повідомленні від 30 липня йдеться, що від дипломатичних кіл США стало відомо про відвідання Києва Джорджем Бушем (старшим) «на «особисте прохання» Президента СРСР з метою відповідно натиснути на українське керівництво і схилити його до підписання союзного договору». Керівник служби безпеки із забезпечення візиту американського президента, за твердженнями КГБ, заявив: головною метою візиту до Києва було «стримування дальшої дезінтеграції СРСР». Відповідно, під час візиту жодних зустрічей із національною опозицією чи інших кроків, які могли б підважити думку про лояльність США до єдиного СРСР, не було. Більше того, у своєму виступі у Верховній Раді Джордж Буш говорив не лише про демократію і ринкову економіку, але засудив відродження націоналізму. Один із членів делегації Білл Кілл наголосив, що відносини США з Україною напругу залежатимуть від підписання республікою союзного договору.

Тож українці чітко зрозуміли, що у своєму прагненні до незалежності можуть сподіватися лише на себе та Господа Бога. Через кілька тижнів після візиту Буша спрацював другий варіант.

Михайло Горбачов, який заручився підтримкою наймогутніших зовнішніх союзників, раптом отримав удар зсередини країни. 19 серпня під звуки «Лебединого озера» населення СРСР дізналося про створення «Государственного комитета по чрезвычайному положению» (ГКЧП) і перебирання ним влади у країні.

Схоже, москвичі не попередили про свою ініціативу київських «партайгеносе», тож для українських комуністів ця новина була не меншим сюрпризом, ніж для решти населення. Швидко отямилися чекісти, які вже 20 серпня доповідали, що КГБ, МВД

*Національно-демократичний рух досяг своєї мети — 24 серпня 1991 р.
Україна стала незалежною державою.*

та військові взяли стан справ в Україні під контроль, випереджаючи можливі антивладні виступи незадоволених національних сил. Проте в цілому, на думку доблесних чекістів, «зміст документів керівництва ГКЧП і застосовувані ним заходи сприймаються в різних прошарках населення в основному позитивно. Обстановка в трудових колективах республіки спокійна».

Становище змінювалося за лічені години. 20 серпня опівдні починається масовий протестний мітинг у Москві, який згодом поклав край спробі перевороту. Тим часом українське КГБ повідомляє: цього дня в республіці відбувається загострення політичної ситуації, зокрема через діяльність української опозиції, котра виступила на захист московських протестантів.

Тоді ж «Народна рада» (опозиційна група у Верховній Раді) виступила з вимогою проведення позачергової сесії парламенту. Наступного дня, 21 серпня, в Москві відбувся перелом, і спроби ГКЧП встановити владу цілком провалилися. В Україні

тим часом розпочинаються мітинги з вимогою виходу зі складу СРСР. Тому в повідомленні КГБ за 22 серпня вже читаємо, що «населення республіки з великою тривогою і турботою слідкує за ситуацією в країні, засуджує авантюрні дії групи державних осіб, що пробували вчинити державний переворот».

Поразкою комуністів та їхньою дезорієнтацією негайно скористалася національна опозиція. 24 серпня 1991 року на позачерговій сесії Верховної Ради голосуванням прийнято документ, написаний Левком Лук'яненком — колишнім політв'язнем, засудженим свого часу радянською владою до смертної кари. Ухвалений тоді документ під назвою «Акт проголошення незалежності України» став початком нового періоду української історії.

Це сталося несподівано і для тих, хто все життя боровся за незалежність, і для тих, хто всіляко цьому заважав. Несподівано, але не випадково — акт 24 серпня став результатом не тільки активної діяльності національно-демократичного руху з кінця 1980-х років, але й багатолітньої боротьби кількох поколінь українців. 1 грудня 1991 року на референдумі українці підтвердили цю «невипадковість», зробивши її незворотнім фактом історії.

Р. С. Із заяви президента США Джорджа Буша 25 грудня 1991 року: «Сполучені Штати вітають історичний вибір на користь свободи, зроблений новими державами Співдружності. Незважаючи на потенційну можливість нестабільності і хаосу, ці події явно відповідають нашим інтересам».

У пошуках могили героя

Персонажі та сюжети історії з грифом «Секретно» мають довге життя і вперто нагадують про себе у сьогоденні. Люди, які загинули десятки років тому, події, що завершилися задовго до народження нинішнього покоління, не дають спокою сьогоднішньому суспільству — вони і досі в епіцентрі гострих дискусій не тільки істориків, але й політиків. Гриф «Секретно», накладений державою, яка вже сама зникла, на документи, що розкривають давно забуту правду про них, став прокляттям, яке не дає їм спокійно відійти у минуле і стати історією, а не політикою. Недорозслідувані злочини, незасуджені кати, невшановані герої — багаж, з яким ми марно пориваємося у світле майбутнє.

Кажуть, що воскресають лише там, де є могили героїв. Національні герої України лежать у чужій землі Європи, Америки, Росії. Про могили тих із них, котрі полягли на Батьківщині, ми часто взагалі нічого не знаємо. І це не випадково — їх боялися і після смерті, тож навіть інформація про місця їхнього поховання ретельно приховувалася. Здавалося б, упевнена у своєму вічному існуванні радянська влада насправді знала, що настане мить, коли їх шукатимуть, щоби віддати належну шану.

Історія загибелі Романа Шухевича 5 березня 1950 року в селі Білогорща під Львовом добре відома. Документи та дослідження, що детально відтворюють операцію МГБ з ліквідації «Вовка» (так називали Шухевича чекісти), опубліковано, з ними може ознайомитися кожен охочий (і пересвідчитися, до речі, в тому, що відомий чекістський кілер Павло Судоплатов нескромно перебільшив власну роль у цій операції, коли описував її у своїх мемуарах).

Сталінське «Немає людини — немає проблеми» у випадку з Шухевичем не зовсім спрацювало. Ліквідація тіла командира УПА стала наступним важливим таємним завданням для чекістів. І його вони виконали на відмінно — через понад шістьде-

Будинок у Білогорщі, в якому до 5 березня 1950 р. переховувався Роман Шухевич.

сят років після загибелі місце поховання Головного командира УПА Романа Шухевича залишається невідомим. А там, де відсутня точна інформація, завжди знайдеться місце і для домислів, інсинуацій та політичних маніпуляцій.

Дискусії про те, де розташована могила Шухевича, почали вирувати відразу, щойно стало можливим говорити про невідомі сторінки нашої історії. При цьому з'являлися надзвичайно різні, часом цілком фантастичні версії. Кілька років тому в ЗМІ прозвучала інформація, яка містила нібито зізнання ветерана МГБ, що вказував на поховання Шухевича на подвір'ї колишньої тюрми на Лонцького. Для перевірки було навіть проведено археологічну розвідку, яка не дала жодних результатів.

Побутували й інші версії того, що сталося з тілом головного командира. Говорилося про можливість його таємного захоронення десь на Янівському цвинтарі у Львові, про тра-

Роман Шухевич.

диційне для емгестів знищення трупа в негашеному вапні чи навіть про те, що забальзовану голову командира відправили безпосередньо в Москву вождю народів Сталіну. Проте за відсутності нових фактів питання врешті перестало цікавити ЗМІ.

і ось 2005 року преса знову зарясніла сенсаційними заголовками про відкриття «останньої таємниці УПА»: місця поховання її Головного командира. Перша публікація — «Чутки щодо місця знищення праху командира УПА Романа Шухевича підтвердилися» — була опублікована у рівненській газеті «Волинь».

Там, власне, надруковано відповідь керівництва СБУ депутатові Василеві Червонію, про яку мова буде пізніше. Згодом в обласних та всеукраїнських газетах з'явилася ціла низка матеріалів на цю тему. До річниці «віднайдення» могили Головного командира УПА у 2006 році Хмельницька обласна державна адміністрація видала навіть спеціальну книгу-альбом «Нескорені», в якій цей факт вже трактується як незаперечний. Львівський краєзнавець Юрій Микольський на додаток до газетних і журнальних публікацій навіть видав спеціальну книжку про місце поховання «Тараса Чупринки».

Проте цього разу справа не обмежилася публікаціями чи інформаційним резонансом, а пішла значно далі: представники національно-демократичних партій провели на ймовірній могилі кілька урочистих вшанувань. Зокрема, 25–26 травня 2006 року в с. Гуків (на місці «віднайдення») відбувся перший всеукраїнський конкурс патріотичної пісні імені Р. Шухевича. Тут уже постав пам'ятник — величний базальтовий хрест із доволі дивним написом: «На цьому місці 9.03.1950 вознісся на Небо [дивне формулювання, адже відомо, що Шухевич загинув у Білогорщі. — Авт.] лицарський дух Головного командира УПА, вірного сина українського народу, генерала Романа Шухевича, який загинув 5.03.1950 року під м. Львів у нерівному бою з московсько-більшовицькими ординцями в результаті підлої зради. Друже командир, твоя справа не вмере, не загине». Документи та свідчення очевидців загибелі Шухевича абсолютно заперечують тезу про «підлу зраду» як причину трагічної події. Та, на жаль, недоречності з можливим місцем поховання Командира на цьому не завершуються.

Розібратися з тим, як, чому і звідки з'явилася інформація про «віднайдення» могили Головного командира УПА, знову допоможуть документи Галузевого державного архіву СБУ, проте цього разу передусім ті з них, які стосуються діяльності української спецслужби. Для зручності дослідників їх тут навіть зібрано в окрему папку під назвою «Копії документів МГБ УРСР про обставини загибелі Головнокомандуючого УПА Романа Шухевича та матеріалів пошуку відомостей про місце його поховання».

Спеціальна папка матеріалів, присвячених проблемі, з'явилася в архіві СБУ не випадково. Адже протягом 1991—2006 років працівникам цієї установи неодноразово доводилося відповідати на численні запити родини Головного командира, громадських організацій, народних депутатів щодо місця захоронення. Відповідь була незмінною: на основі наявних в архіві матеріалів встановити долю тлінних останків Романа Шухевича неможливо.

Посмертне фото Романа Шухевича.

Серед великої кількості документів, що стосуються діяльності ОУН-УПА і належать до цього архіву, немає матеріалів, які б висвітлювали проблему. Інформація про Романа Шухевича в архівах СБУ (не тільки Київському, але і Львівському та Тернопільському) міститься у справах його соратників у боротьбі та близьких родичів, а саме: у справах Галини Дидик, Дарії Гусяк, Ольги Ільків — зв'язкових командира; Анни Конюшик — господині будинку в Білогорщі; дружини Наталії; сестри Наталії; сина Юрія. Найважливішим джерелом до історії життя та діяльності Головного командира УПА була заведена на нього справа-формуляр у 13 томах. Проте 12 томів були знищені вже в незалежній Україні — у 1997 році! Ймовірно, саме серед них і мав бути документ, який міг розставити всі крапки над «і» у справі місця захоронення тіла.

Представлені ГДА СБУ документи свідчать, що працівники цієї установи не тільки проводили пошук матеріалів у своїх

архівосховищах, але й намагалися віднайти живих учасників операції 5 березня 1950 року. Саме ця зачіпка незабаром дала результати: опитано сім колишніх співробітників органів держбезпеки, які проживають у Львові та Києві і 1950 року працювали у Львівській області. Усі вони заявили, що організацією поховання тіл убитих тоді займався комендант Управління МГБ Львівської області Климчик. Подальші пошуки виявили, що до 1991 року він жив у Львові, звідки згодом переїхав до Дніпропетровської області. На жаль, на момент початку розслідування Климчик уже помер.

Також опитано колишнього начальника відділу зовнішнього спостереження Управління МГБ у Львівській області полковника у відставці В. М. Кошевського, який брав участь у білогорській операції: стояв в оточенні на відстані п'яти кілометрів від місця подій. Він заявив, що про ліквідацію тіла Романа Шухевича нічого не знає, натомість певну інформацію можуть мати колишні оперативні співробітники Управління Іван Костянтинович Бабенко і Олександр Іванович Болдін.

Спершу співробітники СБУ зв'язалися з Бабенком, який розповів про те, що робили з тілом Шухевича після його загибелі. Отже, згідно з його свідченнями, труп доставили до Управління МГБ Львівської області, де медики підготували його до упізнання (ймовірно, забальзамували). В упізнанні брали участь заарештовані учасники ОУН-УПА та син загиблого Юрко. Бабенко стверджував, що труп залишався на території Управління протягом 5–7 днів, а що сталося з ним після цього, не знав. Наостанок Бабенко зауважив цікаву річ: на його думку, О. І. Болдін (другий із названих В. Кошевським) нічого про цю справу не міг знати, оскільки «особистої участі у заходах із ліквідації Р. Шухевича не брав».

Розмова з Бабенком відбулася 12 березня 2004 року, а вже менш як за два місяці на ім'я керівництва СБУ надійшов черговий запит — від групи народних депутатів В. Червонія, В. Черняка, Б. Загреви, О. Тягнибока та В. Асадчева. У відповідь було відіслано листа від імені тимчасового виконувача обов'язків

Для службового використання
Прим. № 1

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

01034, м. Київ 24, вул. Володимирська, 13 тел. (044)276-09-01

№ 346 - ВТ/Д

• / • грудня 2004 р.

Народному депутату України
Червонію В.М.

У відповідь на до № 24/с-946 від 01.06.2004
і 24/2-1141 від 29.06.2004

Шановний Василю Михайловичу!

Як Вам повідомлялось, інформація про місце поховання головного командира УПА Р.Шухевича в документах Державного архіву СБ України відсутня. Заходи, що вживались Службою раніше по її здобуттю, тривалий час не давали бажаних результатів.

Проведеним протягом лютого-листопада цього року додатковим пошуком, а також за результатами аналізу матеріалів, отриманих від колишніх співробітників МДБ УРСР, встановлено наступне.

Після улізання та фотографування трупу Р.Шухевича, а також особистих речей вбитого (книг, зброї, нотатків, одягу, медикаментів та ін.) начальник 4 Управління МДБ СРСР генерал Судоплатов П.А., згідно з заявими у нього повноваженнями, дав вказівку вивезти трупу Р.Шухевича за межі Західної України і знищити шляхом спалення.

9 березня 1950 року група співробітників МДБ УРСР, до якої входили полковник Каганович А.Г., майор Подтепа І.Х., капітан Пенченко В.І., старший лейтенант Конопльов Г.І., старшина Пономаренко П.М., а також чотири солдати строкової служби (прізвища не встановлені), відвезли вантажівкою трупу Р.Шухевича на лівий берег р. Збруч (окраїна лісу біля м. Скала-Подільська Тернопільської області), де його було спалено. Після цього прах зібрано у брезент і викинуто з мосту у зазначену річку.

На місці спалення трупу на сьогодні, за наявними даними, встановлено хрест із датами народження і смерті Р.Шухевича.

З повагою,

Голова Служби

І. Снешко

*Лист голови СБУ І. Снешко народному депутатові В. Червонію
від 1 грудня 2004 р.*

голови СБУ В. Сацюка з традиційним повідомленням про відсутність інформації щодо можливого поховання.

Здавалося, що справа черговий раз на тому й зупиниться. Та вона отримала несподіваний розвиток — відгукнувся колишній співробітник МГБ О. І. Болдін, який заявив, що брав участь у ліквідації тіла Р. Шухевича. Саме його двосторінкова заява стала основою для відповіді Голови СБУ І. Смешка депутатові В. Червонію від 1 грудня 2004 року, а ця відповідь, своєю чергою, — для сенсаційних заяв, урочистостей, відкриття пам'ятника.

В заяві О. І. Болдіна вказується, що в грудні 1998 року до нього звернувся колишній працівник МГБ полковник Олександр Семенович Гнап із проханням розповісти, де і коли було поховано тіло Романа Шухевича. Цікаво, що керівництво СБУ, яке з 1992 року займалося вирішенням цієї ж проблеми, судячи з документів, нічого не знало про ініціативу ветерана МГБ, до того ж, СБУ знадобилося значно більше часу, аби вийти на учасника події березня 1950 року, аніж цьому ветерану.

Але йдемо далі за свідченнями Болдіна про події півстолітньої давності: «Нас, групу оперативних працівників 2-Н МГБ України, зібрав разом начальник цього управління полковник Іван Кирилович Шорубалка і поставив перед нами завдання: вивезти Шухевича за межі Західної України і конспіративно спалити його».

Виникає запитання: навіщо так далеко вивозити труп, адже саме це може деконспірувати саму операцію?

Виконати завдання, за словами Болдіна, мали дев'ятеро осіб, із них, крім автора заяви, ніхто не залишився живим. Спершу група планувала поїхати на Житомир: за твердженням колишнього емгебіста, на той час це була єдина нормальна дорога. Але вже виїхавши зі Львова, вирішили повернути на Тернопіль. «Переїхавши Збруч, група і вантажний автомобіль із військовими у вигідному місці повернули ліворуч через неглибокий придорожній кювет, піднялися вгору на ліву придорожню смугу, на околицю молодого лісу, де і вирішили почати

кремацію тіла Шухевича. Усю фізичну роботу із розвантаження дров і потім виносу тіла з машини, яке згодом поклали на підготовлену велику купу дров, политу бензином, зробили солдати. Оперативні співробітники на відстані від вогнища оточили місце, щоб уникнути появи сторонніх людей. Весь процес зайняв три з половиною години. Коли згас вогонь і охолело попелище, весь попіл було зметено на брезент, знесено вниз до ріки Збруч і з моста викинено в річку. Це було 9 березня 1950 року. Збруч розлився широко, і з того місця, де проходила кремація, було видно бурхливий потік ріки. Після завершення завдання група повернулась до Львова».

На жаль, Болдін не вказує, як через понад п'ятдесят років було знайдено потрібне місце, а лише наголошує, що «якби не наполегливість Олександра Семеновича [йдеться про Гнапа. — Авт.] і його детальне знання терену, ми не знайшли б те, що шукали». Наприкінці березня 2002 року на місці кремації О. І. Болдін з О. С. Гнапом встановили хрест, на якому написали роки народження і смерті Романа Шухевича.

Такий короткий виклад свідчень, що стали основою для заяв про виявлення місця поховання Романа Шухевича. Спробуймо розібратись із ними докладніше. Болдін вказує, що кремація відбулася 9 березня, тим часом за словами Кошевського тіло щонайменше до 10 березня, а може, й до 12-го, залишалося на упізнанні у Львові. Далі автор заяви вказує, що місце кремації було знайдено у 2002 році, де встановлено хрест, тоді як СБУ ще у 2004 році була переконана, що жодних слідів місця поховання виявити неможливо. Чому Гнап, який підтримував контакт із керівництвом СБУ і навіть був радником її голови Смешка, не повідомив Службу безпеки про знайдене місце? За словами Болдіна, його виявлено завдяки старанням Гнапа, який добре знав цей терен. Звідки він міг знати місце кремації, якщо сам не брав у ній участі? Щоб з'ясувати ці питання, звернімося до свідчень самого Гнапа.

Перше, що впадає в око при ознайомленні з документом під назвою «Інформація ветерана органів державної безпеки

України Гнапа О. С. про пошук і встановлення місця поховання праху Р. Шухевича», — це стиль тексту. На відміну від сухої заяви Болдіна, маємо замалим не художній твір, який починається словами про «багатовікові стремління українського народу до його незалежності і державної самостійності». Зважаючи на час написання інформації (червень 2005 року), тут містяться і гостроактуальні пасажі, які мали б пояснити мотивацію автора: «Роздумуючи над нашим життям, дітей та онуків наших, особливо з обр'їв наслідків Оранжевої революції, звернення Президента нашої держави В. А. Ющенко, держави, що вперше за свою 900-літню історію встає з колін і оновлюється, — подати один одному руку для загальнодержавного примирення, — я вирішив викласти свої думки в пресі».

З подальших слів Гнапа з'ясуємо, що шукати місце захоронення останків Романа Шухевича він почав у 1998 році. Ще до зустрічі з Болдіним йому вдалося дізнатися про те, що тіло було спалене за межами Західної України. Після цього Гнап розпочав пошук «конкретних виконавців цього акта вандалізму». Він зазначає, що перевірів велику кількість архівних справ, опитав сотні свідків. Чомусь його активна пошукова діяльність залишилася непомітною для СБУ, котра здійснювала паралельні пошуки. Наприкінці 1999 року від згадуваного нами полковника Бабенка він дізнався про склад групи, яка проводила кремацію Шухевича. Слід нагадати: в розмові з працівниками СБУ в березні 2004 року Бабенко твердив, що нічого про це не знає.

Таким чином Гнап вийшов у своїх пошуках на Болдіна, якого, до речі, у своїх свідченнях весь час чомусь називає Бородіним. Тут, власне, знаходимо більше інформації про процес пошуку могили.

Отже, спочатку він був зосереджений у зовсім іншому районі — на Рівненщині, в околицях м. Корець і р. Корчик. Гнап це пояснює так: Болдін забув, що група, яка спочатку справді їхала на Житомирщину, згодом повернула на південь. Більше року пошуки тривали в неправильному місці. За цей час Болдін переніс дві важкі хвороби: інфаркт та запалення легенів, але його

недуги не зупиняли Гнапа, для якого головним орієнтиром слугували слова про те, що «з місця, де спалювали тіло Р. Шухевича, було добре видно повноводну річку». Користуючись таким «точним» вказівником, Гнап «перевірив усі мостові переходи через р. Збруч аж до м. Скали Подільської Тернопільської області. Переїхавши через Скала-Подільський міст на лівий берег Збруча, вдивившись пильно в рельєф тамтешньої місцевості, я побачив щось подібне до місцевості, про яку мені розказував Бородін О. І., де проводилася вищезгадана акція кремації. Розповівши керівництву СБУ, я взяв із собою в Києві Бородіна О. І. та виїхав на границю Тернопільської та Хмельницької області. Як тільки ми переїхали р. Збруч, Бородін сказав: “Оце і є те місце, яке ми стільки років шукали”. Кілька годин він буквально кроками міряв відстань від дороги, оприділяючи місце згарища».

Описаний процес пошуків, як бачимо, викликає більше запитань, аніж дає відповідей. Як можна було точно локалізувати місце, керуючись самою лише розповіддю про події п'ятдесятирічної давності, почутою від дев'яностолітньої людини? Район пошуків, судячи зі слів Гнапа, був величезний: відстань від Корця Рівненської області до с. Гуків Хмельницької (де нібито знайдено місце кремації) — близько 200 кілометрів! Згідно зі свідченнями Гнапа, розшук завершився 2002 року, і про його результат знало керівництво СБУ. Чому жодної інформації про це не містять матеріали Служби безпеки, в яких детально описано власні заходи її працівників? Звідки Гнап, ще до зустрічі з Болдіним, знав, що останки Шухевича спалено за межами Західної України?

Усі ці питання турбували не тільки автора цих рядків, але й співробітників СБУ, які намагалися перевірити отриману інформацію. У процесі пошуку вони виявили одну непевну зачіпку. Це два накази керівництва МГБ від 16 березня 1950 року, обидва — про відзначення співробітників відомства за участь у важливому завданні. Стосовно першого працівники архіву дійшли висновку, що це — відзначення за участь у ліквідації Романа Шухевича. Другий наказ містить прізвище О. І. Болдіна та А. Г. Кагановича, якого Бол-

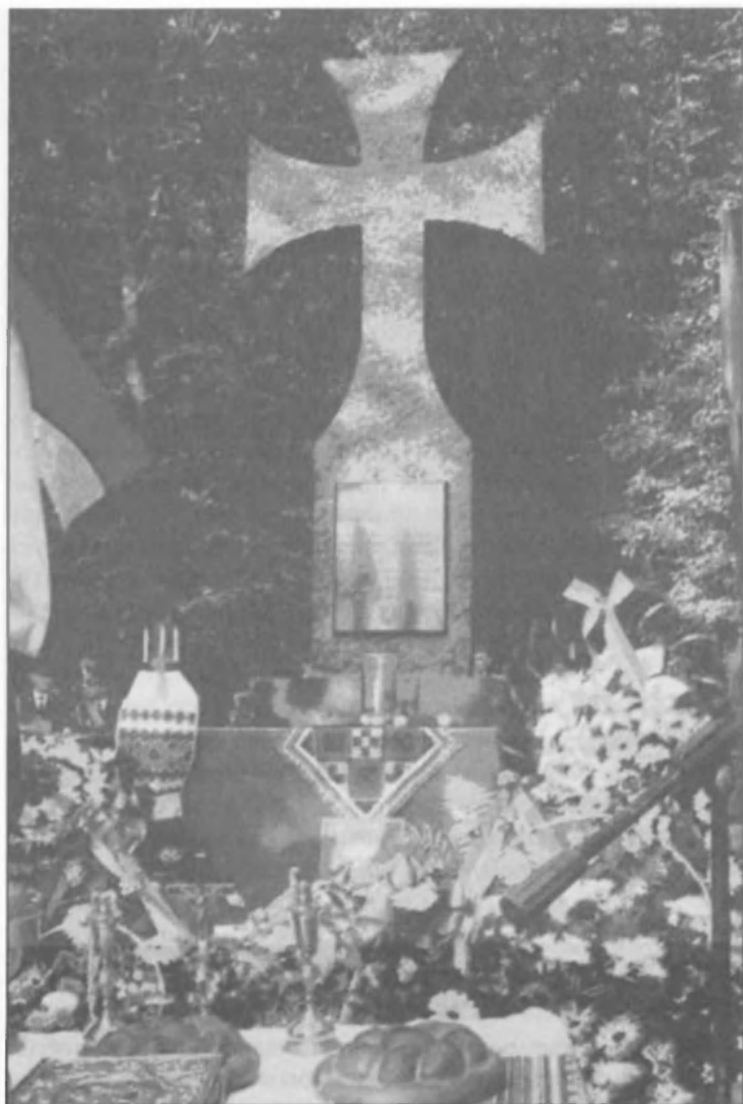
дін називає серед організаторів кремації тіла. Відповідно, висувалася робоча гіпотеза про те, що другий наказ був відзначенням учасників кремації. Проте прізвища інших, згаданих у другому наказі та у свідченнях Болдіна, не збігаються, перевірити ж названих у другому наказі осіб неможливо через відсутність даних про них як у Архіві СБУ, так і в Російському державному військовому архіві, куди зверталися працівники СБУ. Тому дуже важко говорити, що виявлений наказ підтверджує інформацію Болдіна.

Спробою підтвердити слова ветерана МГБ були пошуки на дні Збруча неподалік від вказаного місця. Вони дали несподіваний результат: 4 і 6 жовтня 2005 року на дні річки було знайдено залишки кісток, які, згідно зі звітом шукачів, були «схожі на людські». Знахідка справді дивна, адже, по-перше, відповідно до свідчень, жодних кісток не залишилося, мова йшла винятково про розсипаний у ріці попіл. По-друге, важко уявити, як можна знайти у річці кістки, які пролежали у воді понад п'ятдесят років. Зрештою, чому не доведено чи спростовано «схожість» кісток на людські, не здійснено необхідної ДНК-експертизи щодо можливої належності цих кісток Романові Шухевичу?

Знову питання замість відповідей.

І ось, нарешті, головне з них: чому Голова СБУ Ігор Смешко подав цю неперевірену інформацію як факт встановлення місця, де було знищено тіло Шухевича? Відповідь можна отримати, якщо звернути увагу на дату наданого депутату Червонію листа — 1 грудня 2004 року. Отже, вона не була виявом бажання якнайшвидше повідомити бодай щось: від часу отримання заяви Болдіна минуло вісім місяців. Більше того, здійснена за той час перевірка не дала додаткових аргументів. Тобто не було об'єктивних підстав вважати, що отриманий СБУ матеріал вичерпує проблему могили Шухевича.

Тому висуваємо припущення, що відповідь було зроблено 1 грудня 2004 року виключно з політичних мотивів. Керівництво СБУ, усвідомлюючи незворотній характер Помаранчевої революції, намагалося з найкращого боку показати себе

Відкриття пам'ятника в с. Гуків Хмельницької області.

патріотично налаштованій громадськості і вже майже новому президентові Віктору Ющенку. Саме тому Смешко вирішив скористатися з не до кінця перевірених відомостей. Схоже, що справу з «віднайденням» місця поховання Головного командира УПА можна розглядати в одному контексті з поширеною на початку 2005 року через закордонні ЗМІ інформацією про велику роль СБУ в тому, що Помаранчева революція не завершилася кровопролиттям.

Політичні спекуляції довкола проблеми на тому не припинились. У березні 2006 року, напередодні парламентських виборів, коло встановленого хреста відбувся великий мітинг, влаштований націонал-демократами. Місцева влада також активно намагалася використати «збручанську» версію, щоб привернути увагу до себе. Сільський голова Гукова, розташованого неподалік «віднайденного» місця, в одному з інтерв'ю стверджував, що місцеві жителі давно знали, де було спалено Романа Шухевича, але переховували цю таємницю.

Протягом 2007—2009 років Служба безпеки України неодноразово зверталася до ФСБ Росії з проханням надати відомості про місце поховання Шухевича. Документ, який містить таку інформацію, майже точно є в архіві у Москві. Проте відповідь весь час була однаковою: «Документів із теми, що вас цікавить, не знайдено». Так само не дало результатів додаткове розслідування й опитування можливих свідків та очевидців тих подій.

Тим часом в Україні й надалі вирували політичні пристрасті — вибори, перевибори, коаліції, опозиції. У цій круговерті періодично виринали прізвиська Головного командира УПА: 2007 року указом президента він визнаний Героєм України, того ж року стараннями російських і проросійських ЗМІ «нагороджений» двома Залізними хрестами Третього Райху та званням гауптштурмфюрера СС. У 2010 році за нового президента суд у Донецьку (той самий, який кілька років тому відхилив аналогічний позов) визнав незаконним указ 2007 року, у вересні того ж, 2010 року зі шкільних підручників історії України зникають портрет та інформація про Шухевича. Країна перетворилася на те-

атр абсурду, на сцені якого періодично ставлять історичні п'єси з героями та зрадниками, що періодично замінюють один одного.

Та хаос стосується не тільки минулого, його оцінок та інтерпретацій. Ним переповнена сучасність, яка не перестає дивувати взаємозаперечними рішеннями судів, «еластичністю» політиків, що сьогодні завзято відстоюють погляди, на поборювання яких учора витрачали всю свою енергію. Добра хвороба склероз, коли нічого не болить і кожен день новини, гарантує, що суспільство мовчки проковтне усі ці вихляси і сприйматиме їх як належні. Так триватиме доти, поки громадськість не усвідомить, що держава, яка не будується на власній пам'яті про минуле, приречена на постійний хаос сучасності. Допоки ми не віддамо належної шани справжнім героям минулого, «героями» нашого часу будуть негідники та авантюристи.

Звіт архіву США. Як Тінь Гітлера трансформувалася в тінь КГБ

---

10 грудня 2010 року Національний архів у Вашингтоні підготував звіт для Конгресу США з промовистою назвою «Тінь Гітлера. Нацистські воєнні злочинці, американська розвідка і холодна війна». Історики Річард Брайтман та Норман Года, опираючись на розсекречені документи, звинувачують американські спецслужби повоєнного часу у покриванні ними нацистських злочинців. Повідомлення архіву привернуло увагу й українських науковців, адже серед нацистських злочинців, які користувалися опікою американських спецслужб, названий відомий діяч українського визвольного руху Микола Лебедь.

Поява звіту в час, коли в Україні тривають інформаційні бої довкола минулого, в епіцентрі яких український визвольний рух 1920—1950-х років, очевидно, лише додасть олії у вогонь суперечки. Історичні дискусії є неминучим і корисним суспільним явищем, проте в Україні останнім часом вони мають надто специфічний характер, адже часто грішать залежністю від політики чи навіть геополітики.

Українські спроби переосмислити власну історію, відкрити її невідомі сторінки, зокрема через розсекречення архівів КГБ, наштовхнулися не лише на нерозуміння з боку сусідньої Росії, але й на її рішучу протидію. Найвищі високопосадовці останньої (включно з президентом і прем'єром) неодноразово виступали з публічними заявами, намагаючись, часом доволі грубо, корелювати погляди українців на минулі події. Прихід в Україні до влади проросійської команди Віктора Януковича призвів не лише до різкої зміни офіційних оцінок минулого, але й до закриття архівів та навіть до вилучення певних фрагментів із підручників історії.

Схоже, в Україні услід за Росією почався процес реабілітації радянського режиму, відродження старих комуністичних стереотипів під виглядом «нових історичних оцінок» певних

Микола Лебедь, один із керівників українського визвольного руху.

осіб чи явищ. Це чи не найбільшою мірою стосується боротьби Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. У протистоянні з ними, що тривало понад десять років після Другої світової війни, радянська влада використовувала не лише великі військові сили, але й масштабну пропагандистську кампанію. Головним моментом інформаційної боротьби було зображення українських повстанців як колабораціоністів нацистів. Наслідки цієї пропаганди відчутні досі не лише у суспільній свідомості багатьох українців, але й роботах професійних істориків, попри те, що на сьогодні відкрито великі масиви українських, радянських та німецьких

документів, які розповідають про антинацистську боротьбу ОУН та УПА.

Одним із таких прикладів рецидивів пропаганди КГБ та ігнорування українських архівних документів є частина звіту, підготовленого істориками Національного архіву США (NARA). Микола Лебедь, один із чільних діячів ОУН, Річардом Брайтманом та Норманом Годою зарахований до нацистських злочинців не вперше. У звіті під назвою «Американська розвідка і нацисти» («US Intelligence and the Nazis»), який подавався як завершальний у роботі спеціальної міжвідомчої групи істориків

в 2005 році, про Лебеда читаємо в статті «Нацистські колаборанти. Що знало ФБР».

Історики переконують читача, що американські спецслужби співпрацювали з «нацистським злочинцем» Лебедем, послуговуючись такою логікою:

ОУН — профашистська організація, союзник нацистів, брала участь у масовій ліквідації євреїв.

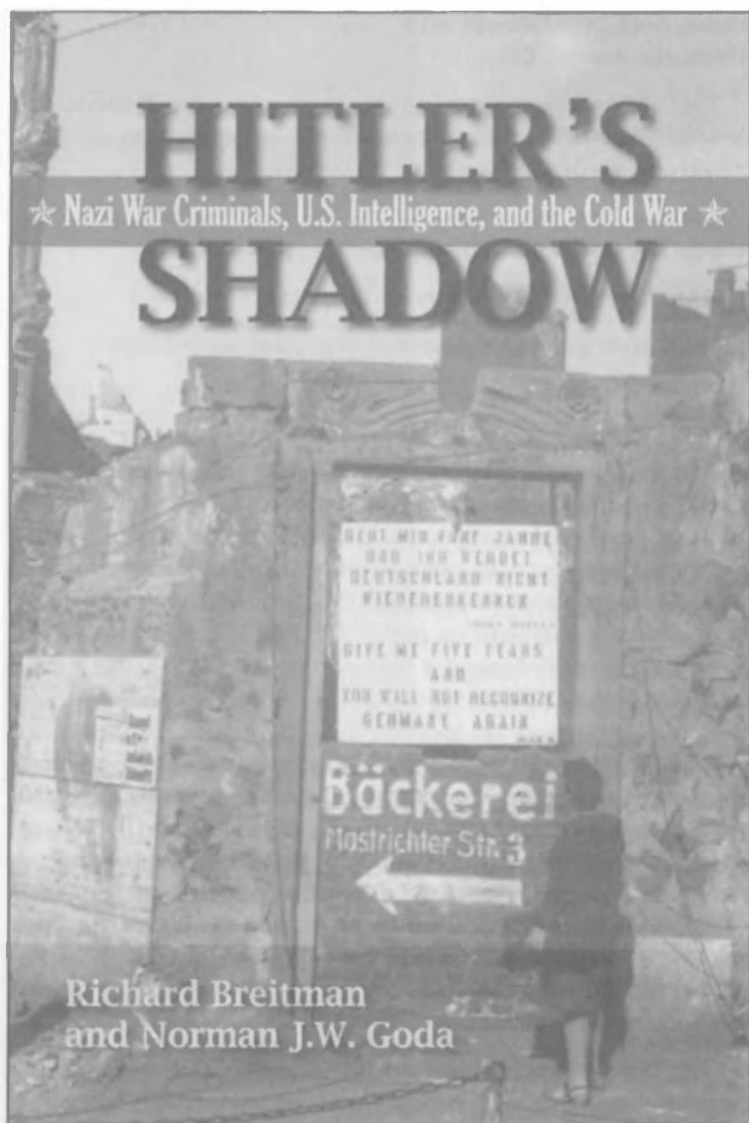
Микола Лебедь був членом і одним із керівників ОУН.

ЦРУ співпрацювала з Лебедем у післявоєнний період.

ЦРУ, зокрема в особі Лебеда, покривала нацистських злочинців.

Головне навантаження цієї логічної конструкції зосереджене на першій позиції, тож вона повинна бути найбільш обґрунтованою, опиратися на солідну джерельну базу, в тому числі на документацію самої ОУН. Натомість у списку використаних матеріалів не знаходимо жодного такого документа, а лише покликання на роботи Філіпа Фрідмана та Джона Армстронга, опубліковані в 1950-ті роки (Армстронг, до речі, критикував тезу про колабораціонізм ОУН, особисто знав і з симпатією ставився до Миколи Лебеда, якого, очевидно, не вважав нацистським злочинцем). Натомість величезний масив документів та досліджень, оприлюднених за останніх двадцять років, опинилися поза увагою авторів. Мова йде про публікації, які спростовують звинувачення ОУН у колабораціонізмі, де, серед іншого, подано факти фальшування чекістами історії ОУН з метою компрометації Організації. У 2008 — на початку 2010 року Україна відкрила архіви КГБ, і навіть якщо архіви КГБ в Росії досі таємні, то української їх частини науковцям достатньо, аби робити певні висновки.

На жаль, автори звіту NARA не бачили чи не захотіли звернути увагу на ці публікації, тож не дивно, що їхні опінії дуже схожі на ключові тези радянської пропаганди кількадесятилітньої давності. Тому у звіті 2010 року під назвою «Тінь

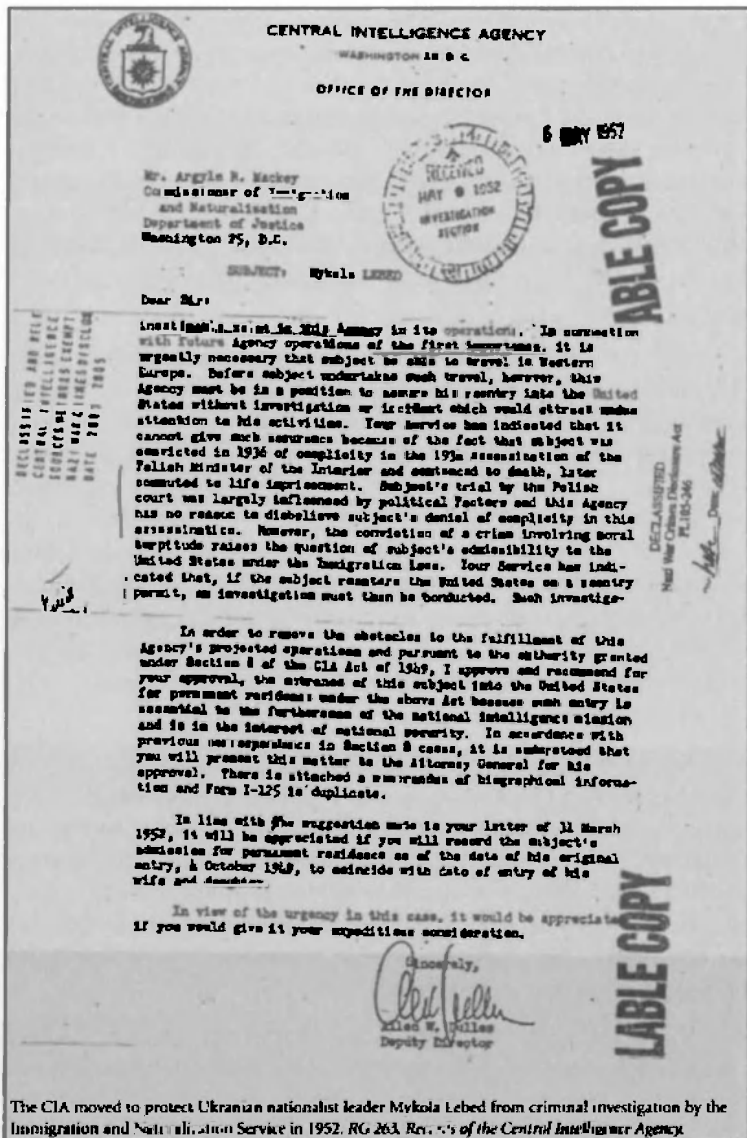
Звіт Національного архіву США, 2010 р.

Гітлера» Лебедь удруге фігурує серед нацистських воєнних злочинців. Інформація про нього подана поруч із матеріалами про особистого секретаря Гітлера Гетрауда Юнге, гауляйтера Артура Грейзера, муфтія Єрусалима Хадж Аміна ель Хусейні, найвищих керівників гестапо, серед них і самого Адольфа Айхмана. Виглядає, що за задумом авторів лише саме включення Миколи Лебеда в компанію всесвітньовідомих нацистів та антисемітів мало би переконати читача, що йдеться про беззаперечного колабораціоніста та нацистського злочинця.

Тексту передує факсимільна копія документа 1952 року. Підпис під нею вказує: «ЦРУ намагалося захистити лідера українських націоналістів Миколу Лебеда від кримінального розслідування Служби з питань імміграції та натуралізації». В контексті даної книги читач може дійти до висновків, що американська спецслужба намагалася рятувати свого підопічного від відповідальності за участь у нацистських злочинах. Натомість зі змісту самого документа бачимо, що Служба імміграції розслідувала участь Миколи Лебеда у вбивстві в 1934 році міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, відповідального за жорстоку антиукраїнську політику.

Поданий далі у звіті 2010 року матеріал про Лебеда є збільшеною версією тексту 2005 року. Тут, як і в попередній публікації, головна увага зосереджена на фактах його повоєнної співпраці з американськими спецслужбами. Хоча цього разу американські історики намагалися залучити ширше коло джерел щодо опису періоду Другої світової війни, коли Лебедь мав би проявити себе як нацистський злочинець, вони все одно проігнорували першоджерела.

У тексті з'явилася інформація про арешти та вбивства німцями українських націоналістів за підготовку антинімецького повстання. Автори доходять висновку про складні стосунки між німцями та українським визвольним рухом. Очевидно, що ці взаємини не могли бути простими, адже після співпраці

Копія листа ЦРУ до Служби еміграції США, 1952 р.

1939—1941 років (яка, до речі, тривала лише на кілька тижнів довше, ніж співпраця СРСР із Третім Райхом) настав період збройного протистояння, який тривав до кінця німецької окупації України. Брайтман і Годя, зокрема, згадують і про спроби гестапо арештувати чи знищити самого Миколу Лебеда. Могли б ще додати ув'язнення його дружини Дарії та півторарічної доньки Зоряни в нацистському концтаборі Равенсбрюк. І, врешті, поставити самі собі питання: чи є підстави ставити цю людину в один ряд із Айхманом і бездоказово називати нацистським злочинцем?

Для вивчення питання діяльності Миколи Лебеда доцільно використати зокрема й унікальні матеріали з його архіву, який, до речі, зберігається в Гарвардському університеті. Тут також можна ознайомитися з тисячами документів ОУН та УПА 1940—1950-х років, які висвітлюють їх ідеологію, ставлення до різних національних груп, боротьбу з німецькою окупацією, причини і перебіг польсько-українського конфлікту в 1942—1947 роках.

Відповідно, можна буде послуговуватися не фрагментами цитат із рішень конференцій Організації українських націоналістів, як це зроблено у звіті NARA, а зацітувати повністю, що дозволить не лише історикам, а й читачам робити обґрунтовані висновки. Наприклад, однією з тез, на підставі якої ґрунтується висновок про начебто антисемітську політику ОУН, є наведений авторами витяг з рішення Другого великого збору ОУН у квітні 1941 року: «Жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіялізму в Україні».

Натомість повністю рішення Збору ОУН щодо євреїв звучить так: «Жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіялізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських

Fahndungsersuchen des Reichskriminalpolizeiamtes.

Nur für den
Dienstgebrauch.

Streng vertraulich!

Sie im Fahndungsbuch des Reichskriminalpolizeiamtes.

Nikola Lebed bzw. Lebid
geb. am 11. 12. 09 in Stralsund-Pomm.

Es wird eine größere Anzahl von Ausweisen mit falschen Namen
sehen, in je zu nehmen. **Versteck, Schusswaffe!**

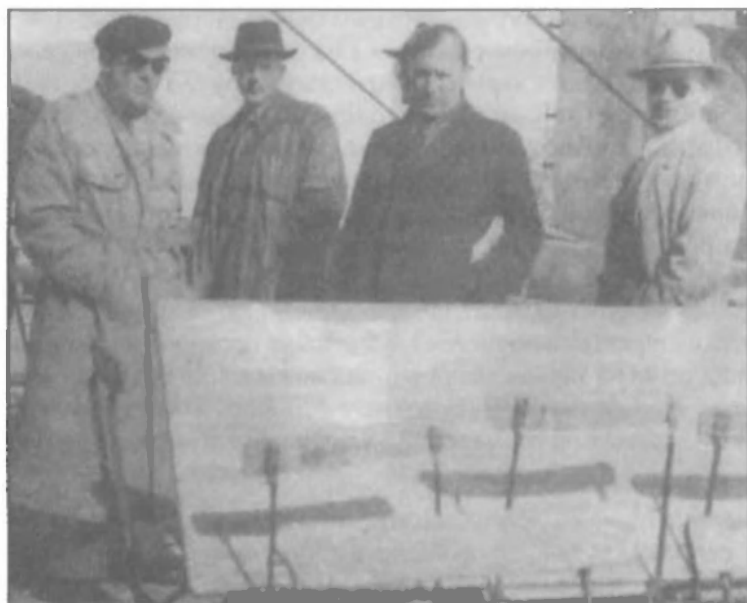
Lebed besitzt wirklich einen Versteck (buntes Netz des Zimonjine)
mit Kennz. Ost 50150.

Es wird gebeten, Versteck-Controllen durchzuführen und nach
ihrem Wagen zu fahnden, seine Inhaber festzunehmen und den
Wagen beschlagnahmen.

Nachrichten an:

**Zentralkommission beim Kommandeur der Sicherheitspolizei und
des SS für den Distrikt Ostpreußen in Königsberg — 4. 10. 41**

Листівка гестапо про розшук Миколи Лебеда, 1941 р.

Микола Лебедь і курсанти розвідувальної школи перед висилкою в Україну, 1951 р.

Націоналістів побороє жидів як підпору московсько-більшевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог».

Уважний дослідник, прочитавши повний текст, зробить інші висновки. Перша частина тези є констатацією поширеної в той час опінії про участь єврейства в утвердженні радянської влади. У другій же частині наголошується, що ОУН побороє лише тих євреїв, які беруть активну участь у діяльності більшовицької адміністрації на Україні, при цьому зазначено, що основним ворогом є комуністичний режим, а не будь-які нації. Тут також сформульовано негативне ставлення до антиєврейських погромів, зокрема як таких, що мають за мету лише відвернути увагу від головного ворога українців — СРСР.

Щоб ширше обґрунтувати ідеологічну платформу ОУН, зокрема щодо політики співжиття з національними меншинами, наведу ще цитати керівників визвольного руху з 1930 та 1944 років. Ще в 1930 році один із головних ідеологів українського націоналізму Микола Сціборський писав: «Єдиним дороговказом при вишукуванні шляхів відношення державної влади до меншостей має бути засада: нормальне співжиття суспільства та окремих його національних складників і співпраця всіх на благо Української держави [...]. Поруч із тим конче треба виразно вказати жидівству, що наш державницький рух не бачить ніяких підстав та користей в обмеженні правного положення жидівства на Україні. Навпаки, завданням влади буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності».

А в 1944 році ще один із чільних діячів Йосип Позичанюк наголошував: «В програмі [ОУН] не мусить бути ніякого антисемітизму і будь-якого фобства. В програмі мусить бути визнано права нацменшостей і навіть підкреслено пільги тим, хто співдіятиме й офіруватиме в боротьбі за Українську Державу».

Як бачимо, питання змісту політики ОУН щодо національних меншин зокрема і щодо дотримання прав людини загалом потребує аналізу джерел. А джерела щодо цієї та багатьох інших тем не дозволять об'єктивному історику називати український повстанський рух колаборантським. Між іншим, серед документів в Гарвардському університеті — копії публікацій про «нацистського злочинця» Микола Лебеда, підготовлені без участі КГБ у 1970—1980-ті роки.

Можливо, ми побачимо новий аналіз діяльності Миколи Лебеда та ОУН авторства колег-істориків із США, у підготовці якого буде використано зокрема й названі документи в Гарвардському університеті. Можливо... А наразі, покликаючись на авторів звіту, тиражується інформація про одного з керівників українського антинацистського руху опору як про колаборанта і злочинця, оживляючи тіні КГБ та старі комуністичні міфи.

Фотографії та документи:

Архів Центру досліджень визвольного руху, Галузевий державний архів Служби безпеки України, Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки, архів Харківської правозахисної групи, архів Українського наукового інституту Гарвардського університету, Центральний державний електронний архів України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного, архів Видавництва «Смолоскип», «Історична правда» (istravda.com.ua), архів газети «День», серія книг «Реабілітовані історією», збірка Лесі Бондарук, книга Василя Щеглюка «...Як роса на сонці», Российский государственный архив кинофотодокументов, Росинформ, Reuters, AP Photo, STF/AFP, Hulton-Deutsch Collection/Corbis, ITAR-TASS, Life, Lyon.fr, postpredstvo.ru, zaxid.net, artukraine.com, os1.i.ua, fotoart.org.ua, chernobil.info, prpyat.com, prpyat-city.ru, Terry Fincher, Michael Rougier, Юрій Ольш, Володимир Репік, Ольга Сало.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

Історія нескорених

перше науково-популярне видання

Серед великої кількості літератури, присвяченої діяльності УПА, ця книга претендує на особливе місце. Тут читач знайде структурований і лаконічний виклад історії повстанської боротьби.

Видання проілюстроване великою кількістю унікальних фотографій, документами і свідченнями учасників. Кількарівневий текст допоможе побачити цілісну картину повстанського руху, зрозуміти його місце і роль в українській та світовій історії.

Легкий та доступний стиль, велика кількість фото- та ілюстративного матеріалу, оригінальний дизайн, інфографіка, англомовні резюме, якісна глянцева поліграфія задовольнять смак найвибагливішого книголюбця.

**Книга, що має бути
у твоїй бібліотеці**

для замовлень:
nashformat.ua
+ 38 044 273-29-17

з інших питань:
history@cdvr.org.ua
+ 38 063 628-68-69

Науково-популярне видання

Володимир В'ятрович

**Історія з грифом
«СЕКРЕТНО»**

Літературний редактор *Олександр Оксимець*

Верстка, обробка ілюстрацій *Петро Клим*

Дизайн та оригінал-макет *Ольга Сало*

Відповідальна за випуск *Ярина Ясиневич*

Центр досліджень визвольного руху

м. Львів, вул. Козельницька, 4/501

тел./факс: +38 032 247-45-22

www.cdvr.org.ua

www.upa.in.ua

history@cdvr.org.ua

Підписано до друку 25.08.2011 р.

Формат 84 x 108 1/32

Папір офсетний, друк офсетний

ТзОВ «Видавництво "Мс"»

Свід. держ. реєстрації ДК 1298 від 26.03.2003 р.

Друк ТзОВ «Часопис»

м.Львів, вул. Сихівська 10/183

тел.: +38 096 274-83-36

В 995

В'ятрович В.М. Історія з грифом «Секретно». — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 328 с., іл.

ISBN 978-966-8461-54-5

Володимир В'ятрович

Кандидат історичних наук, дослідник історії українського визвольного руху.

Навчався у Львівському національному університеті імені Івана Франка. У 2008–2010 роках на посаді директора Галузевого державного архіву Служби безпеки України провів розсекречення раніше таємних архівів КГБ та організував відкритий доступ до них. У 2010–2011 роках працював в Українському науковому інституті Гарвардського університету.

Очолює вчену раду Центру досліджень визвольного руху — неурядової дослідницької установи, яка вивчає різні аспекти визвольної боротьби у ХХ столітті.

Член наглядової ради Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

Автор книг «Сотенний "Бурлака"» (2000), «Рейди УПА теренами Чехословаччини» (2001), «Армія безсмертних. Повстанські світлини» (2002), «Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи» (2006), «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених» (2007, 2008, 2011), «Друга польсько-українська війна. 1942–1947» (2011); автор курсу для вищої школи «Український визвольний рух, 1920–1950-ті»; редактор наукового журналу «Український визвольний рух» (2003–2008); відповідальний редактор та упорядник збірника документів «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА» (2011).

Книжка розкриває таємниці. Ті самі, які не мав би ніколи побачити світ Божий. Таємниці, яким призначено було зітліти в підвалах катівень так само, як і тим, кого вони стосувалися.

*«Український тиждень»,
Роман Малко, 15.11.2011*

Сюжет книги побудований на протистоянні радянського тоталітаризму та українського народу. Проте це не історія війни системи і руху, а історія людей по обидва боки цієї майже столітньої боротьби. Історик когось позбавив звичної бронзи, а когось — не менш звичного дьогтю з пір'ям. Спробував побачити крізь сухий стиль заведених «органами» справ та таємних звітів чекістів живі обличчя, біль і надії чоловіків та жінок, котрі не завжди хотіли йти у бій, ціною якому було життя. Гелієнди — не для цих історій.

*«Історична правда»,
Ігор Дерев'яний, 11.11.2011*

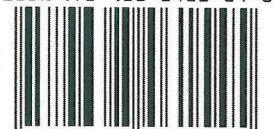
Чим викликана увага українського читача до книги? Вдалим поєднанням наукового підходу і популярності викладу матеріалу. Що зробити було вкрай непросто, оскільки автор працює з величезним обсягом документального матеріалу, і є спокуса все «поставити на рейки» нудного переліку фактів із цитуванням стосів довідок, окремих справ.

*«Дзеркало тижня. Україна»,
Сергій Махун, 03.02.2012*

Матеріали про таємниці архівів радянських карально-репресивних органів саме в книжковому форматі набувають цілісності та моторошної переконливості. Архів — «серцевина функціонування тоталітарного механізму». Оскільки Великий Брат має знати все, щоб контролювати всіх, у документах ЧК — ГПУ — НКВД — МГБ — КГБ зберігся концентрат — до цинізму відверта, позбавлена будь-якого ідеологічного нальоту інформація про громадян, котрі насмілилися кинути виклик системі, чиї приватні трагедії стали частиною великої історії. Протоколи, агентурні повідомлення, доноси, листи, щоденникові записи, вказівки, розпорядження — з цим жанровим розмаїттям дослідник дає собі раду за принципом Гіппократа — «не нашкодь».

*«Коментарі»,
Ірина Захарчук, 26.11.2011*

ISBN 978-966-8461-54-5

9 789668 461545 >